

pri Slovenskej akadémii vied

Slovenská politika po roku 1993 v sociologickej reflexii

Zborník referátov z Výročnej konferencie Slovenskej sociologickej spoločnosti
pri SAV, ktorá sa konala dňa 13. apríla 2012

Bratislava 2013

Editori:

prof. PhDr. Jozef Matulník, PhD.

PhDr. Margita Kollárová, PhD.

Mgr. Martin Fero, PhD.

Recenzenti:

prof. Mgr. Ladislav Macháček, CSc.

doc. Mgr. Kamil Kardis, PhD.

© Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV

ISBN 978-80-85447-21-7

EAN 9788085447217

Obsah

Ján STENA	
Verejnosť v toku spoločenského života a jej presah do politiky	5
František ŠKVRNDA	
O vybraných teoretických otázkach sociologickej reflexie bezpečnosti Slovenska	20
Rastislav BEDNÁRIK	
Slovenská sociálna politika po vstupe SR do Európskej únie	41
Peter ONDREJKOVIČ	
Bieda vysokého školstva sa nazýva Boloňa	63
Adela KVASNIČKOVÁ	
Zmeny kultúrnej politiky ako zmeny iných politík: európsky kontext	70
Martina PORUBČINOVÁ	
Pracovná kultúra informačnej spoločnosti	83
Silvia CAPIKOVÁ, Darina HEŘMANOVÁ, Ján LUHA	
Dôvera k inštitúciám medzi poslucháčmi LF UK v Bratislave – výsledky sondy	92
Katarína MORAVANSKÁ, Peter GAJDOŠ	
Reflexia stavu rozvojových možností a bariér obcí na Slovensku z pohľadu predstaviteľov ich samospráv	105
Gizela BRUTOVSKÁ	
Trh práce a aktívna politika trhu práce na Slovensku v rokoch 2000-2003	124
Martin FERÓ	
Nástroje sociálnej politiky z pohľadu sociálneho učenia Katolíckej cirkvi	142
Jozef MATULNÍK, Roman KOLLÁR, Margita KOLLÁROVÁ	
Sociológia a rodinná politika	149
Ján BLAŽOVSKÝ	
Podpora rodiny ako súčasť sociálnej politiky podnikov	157
Jana PLACHÁ	
Sociálne poistenie v systéme sociálnej politiky na Slovensku	164
Oľga PLÁVKOVÁ	
Starnutie populácie a problémy spolužitia v európskej súčasnosti	175
Jozef MATIS	
Sociológia bezpečnosti	188
Mária MARTINSKÁ	
Sociologická reflexia postavenia ženy v ozbrojených konfliktoch	193
Pavol BARÁT, Danko MORAVČÍKOVÁ	
Sociológia na SPU v Nitre: retrospektíva, súčasnosť a perspektíva	204

Editorská poznámka:

Výročná konferencia „*Slovenská politika po roku 1993 v sociologickej reflexii*“ sa konala 13. apríla 2012. Organizačne ju zabezpečil Výbor Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV v spolupráci s Fakultou sociálnych vied UCM v Trnave. V tomto zborníku je uverejnených 16 príspevkov, ktoré odznali na konferencii k danej téme. Okrem toho bolo k téme konferencie prednesených ďalších 6 príspevkov, ktoré neboli predložené na uverejnenie do zborníka. Súčasťou konferencie bolo i stretnutie odborníkov venované otázkam výučby sociológie pre nesociológov na vysokých školách. Tejto tematike je venovaný príspevok autorov Pavla Baráta a Danky Moravčíkovej, ktorý tiež uverejňujeme.

Verejnosť v toku spoločenského života a jej presah do politiky

The public in the flow of social life and its overlap in a politics

Ján STENA

Abstrakt:

O historickej genéze verejnosti a peripetiách jej reflexie v sociologickom myslení. Dôvody, pre ktoré sa na ňu v sociologickej imaginácii zabúdalo. Aktuálne vymedzenia verejnosti v sociológii a jej súvislosť s príbuznými pojmami (ľud, masa, dav, verejná sféra). Miesto verejnosti v koncepcii občianskej spoločnosti. Podmienky reálneho pôsobenia verejnosti (pluralizmus, formovanie kolektívnych identít). Hypotéza o mechanizme jej „preklápania“ do politického života v podmienkach liberálnej demokracie.

Kľúčové slová:

Verejnosť, verejná sféra, verejné, publicita, politickosť, agonistické vzťahy

Abstract:

The historical genesis of the public and its reflection odyssey in sociological thinking. The reasons for which it is neglected in the sociological imagination. The current definition of the public in sociology and its relationship with relatives concepts (people, mass, crowd, public sphere). Place of the public in the concept of civil society. Real public exposure conditions (pluralism, the formation of collective identities). Hypothesis on overgrowth of the “social” into “political” life in terms of liberal democracy.

Key words:

The public, the public sphere, the publicness, publicity, the political, agonistic relations

Svoj príspevok som pripravil pod vplyvom dvoch podnetov. Jedným je prekonávanie „prvotného hriechu“ sociológie spočívajúceho v tom, že pod vplyvom dlhotrvajúcej nadvlády ortodoxného funkcionalizmu a mechanickej teórie systémov, sociológovia vysvetľovali spoločnosť bez ľudí. Kritici vtedy volali: „Vráťme spoločnosti ľudí a vlejme im trocha krvi“ (Homans, 1971, s.113). Podobne o čosi neskôr A. Touraine poukázal na nebezpečné vlastnosti systémov, odvolávajúc sa na kritickú sociológiu, ktorá odhalila: „násilie za poriadkom, represiu za konsenzom, iracionalitu v modernizácii, súkromný záujem uprostred všeobecných princípov“ (Touraine, 1984, s.135). Teda, dnes už ide o trend návratu človeka a subjektovosti do centra sociologickej reflexie a ten je spojený s prehodnocovaním ontologických východísk vnímania sociálnej reality. V širšej diskusii na danú tému presvedčivo vyznelo stanovisko P. Sztompku, ktorý zdôrazňuje tak jej subjektový ako aj dynamický aspekt. Spoločnosť je podľa neho svojráznym individuálno-štrukturálnym poľom a nejestvuje v žiadnom konečnom tvare, lebo sa stále stáva a tvorí. Nie je objektom, ale procesom, v ktorom sú angažovaní jednotlivci účinkujúci v zajatí štruktúr vytvorených históriou (Sztompka, 2010, s. 202 a n). Druhým podnetom je súčasná kritika sociologickej produkcie, keď: „sociálne vedy, najmä sociológia,

oproti stavu v počiatkoch svojho založenia takmer stratili normatívnu oporu a obmedzujú sa väčšinou iba na deskripciu selektívne vybraných zložiek reality ... (ktorá – pozn. J. S.) často pseudoobjektivistickým spôsobom skrýva podporu statu quo“ (Hrubec, 2011, s. 62).

Spracovávam tému a volím spôsob jej analýzy taký, aby som adekvátne reagoval na tieto podnety. Téma verejnosti je v súčasnej sociológii málo analyzovaná, viac pozornosti sa ušlo z nej odvodeným derivátom. Nebolo by však nič zradnejšie ako začať skúmať jej aktuálne problémy odhliadajúc od historickej genézy celej problematiky a vývoja pojmov, akými bola reflektovaná spoločenskými vedami. Na túto tému už máme k dispozícii viacero analytických prác od autorov svetovej povesti, ktorí toto úmorné bádanie vykonali na obdivuhodne profesionálnej úrovni. Dnes predstavujú klasickú literatúru predmetu, z ktorej môžeme bohato čerpať. Nie je potrebné mechanicky reprodukovat' prínos každého z nich, prínosom skôr môže byť, keď poukážem na posuny v obsahu pojmov vyjadrujúcich realitu verejného a verejnosti, i na nedorozumenia k akým pritom došlo v dôsledku uplatňovania rozmanitých teoretických prístupov. Ukáže sa pritom, že obsah a význam zaužívaných pojmov – ako uvádza Jürgen Habermas – je „rozmanitý a často aj súperiaci“ (2000, s. 55).

Rôzne konceptualizácie problému verejnosti

Chronologicky vzaté zárodok problematiky sa objavil v helénskom modeli verejnosti. H. Arendtová (2009) v diele *Vita activa* detailne popisuje, ako došlo k oddeleniu *súkromného* a *verejného* v živote antického *polis*. Verejné sa konštituovalo tak v rozhovoroch a sporoch slobodných občanov (oikdespotov), ktoré mali podobu porady alebo súdu, ako aj v spoločnom konaní, či už pri vedení vojny alebo bojových hrách. Antickí Gréci „verejné“ chápali ako ríšu slobody a stálosti, ktorá nebola dostupná všetkým. Prítomný bol moment vylúčenia (otroci, ženy v domácnosti, cudzinci, osoby zbavené domu). V liberálnej interpretácii Arendtovej sa aténski občania stýkajú ako rovní s rovnými, pritom každý sa snaží vyniknúť, cnosti a sláva sa osvedčujú len v prostredí verejnosti. Autorka slovom verejný označuje dva fenomény, úzko navzájom späté, ale nie identické: „vše, čo sa ukazuje pred obecnstvom, vše, čo môže každý vidieť a slyšet“ (Arendtová, 2009, s.66); „Za druhé slovo „verejný“ označuje svet sám, nakoľko je práve svet tým, čo nám je spoločné, a jako takový se odlišuje od toho, čo nám patří jako soukromé“ (tamže s. 69). E. Rendlová (2002, s.10) k tomu poznamenáva, že pojem „verejný“ nebol v antike celkom jednoznačný. Odvoláva sa na prácu I. Hölschera (*Öffentlichkeit und Geheimnis: Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zur Entstehung der Öffentlichkeit in der frühen Neuzeit*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1979), ktorý rozlišuje dva významy: a) *sociálno-politický*

– vo vzťahu k obci, celku občanov a b) *vizuálno-intelektuálny*, označujúci slávu/hanbu alebo verejné vystupovanie. Sociálno-politické poňatie zaniklo s rozpadom antickej demokracie a objavuje sa až v novoveku ako inšpirácia liberálnej teórie v koncepte slobodnej verejnej diskusie. V príspevku sa zameriavam na „verejné“ v sociálno-politickom význame.

Následne až po celé stáročia sa tento model verejnosti zachováva ako ideologický vzor. Najprv v stredoveku sa kategórie verejného a súkromného, verejnosti ako *res publica* tradovali v definíciách rímskeho práva, ale v bežnom živote feudálneho zriadenia „protiklad medzi verejnosťou a súkromnou sférou podľa antického modelu neexistoval“ (Habermas: 2000, s. 59). Habermas namiesto toho poukazuje na verejnú reprezentáciu panstva. Takáto *reprezentatívna verejnosť* vo feudalizme sa nekonštituuje ako sociálna oblasť, ale je akýmsi atribútom statusu. Cisár, kniežatá, grófi, keď sa schádzajú, nikoho nezastupujú okrem seba, nie sú delegátmi ľudu, len reprezentovali svoje panstvo pred ľuďom. Tomu pripadla úloha pozorovateľa či kulisy, mohol sa v uliciach prizerať vznešeným ceremóniám vrchnosti.

Poslednú podobu reprezentatívnej verejnosti feudalizmu, aká vzišla z renesančnej spoločnosti, predstavuje aristokratická vrstva, tá sa postupne oddeľuje od štátu, už nereprezentuje vlastné zemské panstvo, ale slúži k reprezentácii monarchu. Koncom 18. storočia, keď vrcholí rozklad feudálnej moci možno hovoriť o oddeľovaní súkromnej od verejnej sféry už v modernom zmysle (Habermas, 2000, s. 67). Cirkev, kniežactvo a panský stav – o ktorú sa opierala reprezentatívna verejnosť – sa polarizuje a rozkladá. Náboženstvo sa stáva súkromnou záležitosťou, prvky stavovského panstva sa menia na orgány *verejnej moci* (parlament, súdy), stavovské prvky týkajúce sa profesií nadväzujú na mestské korporácie a menia sa na sféru občianskej spoločnosti. Verejná moc sa konštituuje v hmatateľný náprotivok pre tých, ktorí sú jej podriadení. Z nej sú vylúčení tí, čo nevlastnia žiadny úrad, stali sa súkromnými osobami. V tomto úzkom zmysle sa verejné stalo synonymom štátneho. Adresátom verejnej moci je ľud.

V novoveku sa zrodilo veľa teoretických impulzov, ktoré postupne našli výraz v praxi vtedajších spoločností. Prvú z dvoch myšlienkových tradícií tvoria predstavitelia filozofie, právnych vied a politológie, ako napr. J. Locke, J. J. Rousseau, I. Kant, J. Bentham, A. de Tocqueville, J. S. Mill, W. Lippmann a ďalší. Ich pričinením sa v postulát rovnosti ľudí presadil do verejného života. Ľudu bola pripísaná kolektívna identita so schopnosťou utvárať si vlastnú mienku, až napokon bol mu priznaný atribút suverenity. Právomoc vládcov bola podmienená súhlasom ľudu a boli povinní moc spravovať v duchu zákonov. Prirodzené

Ľudské právo slobody prejavu bolo transformované na občianske právo verejne komunikovať svoj názor (publicita) a tak participovať na verejnom dianí. Tieto rôzne aspekty verejného života postupne prispeli k vymedzovaniu čo je verejné, čo súkromné a z kroka na krok sa utvárala normatívna predstava verejnosti ako subjektu. Prirodzene, nebola u všetkých autorov rovnaká, podrobne som o tom referoval na inom mieste (Stena, 2012, s. 193-195).

Druhú tradíciu – objavila sa až v období rozvíjajúcej sa kapitalistickej spoločnosti – predstavuje tematizovanie verejnosti sociológiou, psychológiou a výskumami mediálnej komunikácie. Vtedy sa vymedzenie verejnosti už primárne nezameriava na jej vzťah k vláde, ale k podobným spontánnym kolektivitám. G. Tarde na rozdiel od Le Bona navrhol užívať termín „dav“ výlučne pre situáciu, keď zažívame fyzickú blízkosť. Postuloval psychológiu verejnosti, pričom takému zoskupeniu predpovedal veľkú budúcnosť, keďže je oveľa viac blízke modernosti: charakterizuje ho rozptýlenie založené na duchovnej blízkosti, aké vzniká v dôsledku zdokonaľovania prostriedkov hromadnej výmeny názorov (Szacki, 1981, s.359).

Klasické poňatie verejnosti nájdeme aj u R. E. Parka, ktorý rozpracoval koncepciu skupinového správania. Podľa neho verejnosť ako aj dav vzniká ako dôsledok vzájomných interakcií v neformálnom prostredí, pričom ich trvanie je časovo obmedzené. Verejnosť sa však líši v tom, že ide o kolektívnu zameranosť na určitý problém, ktorý vyžaduje racionálnu reflexiu. Jej charakteristickou črtou je kritickosť a prítomnosť rozdielnych názorov. V jeho koncepcii má významné miesto kategória konfliktu (Szacki, 1981, s. 654), čo nás môže inšpirovať pri konceptualizácii problému verejnosti. Podobne podľa H. Blumera je verejnosť základné a spontánne zoskupenie, ktoré sa od masy líši tým, že reaguje na problém, angažuje sa v diskusii a býva rozdelené v názoroch. Masu tvoria anonymní jednotlivci, medzi nimi takmer neexistuje interakcia a je ťažšie mobilizovateľná. Význam verejnosti stúpa pod rastúci vplyvom médií (Rendlová – Lebeda, 2002, s. 12).

Verejnosť ako subjekt predpokladá i Ferdinand Tönnies, ktorý prišiel s ucelenou teóriou verejnej mienky. Chápal ju ako formu spoločenskej vôle. Kým v *Gemeinschaft* kontrolu zabezpečuje obyčaj a tradícia (i náboženská), v *Gesellschaft* ju vykonáva verejná mienka (Kürwille – reflexívna vôľa). V diele *Kritik der öffentlichen Meinung* (1922) – ako na to poukazuje Rendlová – vymedzil tri formy mienky verejnosti, ktoré sa v anglických prekladoch presne nezachovávali. Prvou formou je **zverejnená mienka** (*öffentliche Meinung*, published opinion), keď ide o zverejnené názory jednotlivcov adresované príjemcom, pričom sa nemusia zhodovať s ich osobným presvedčením. Ide o súhrn všetkých prejavov mentálneho

života spoločnosti a je veľmi rôznorodé. Je to paralela s informáciami získavanými v prieskumoch verejnej mienky. Druhou formou je **verejná mienka** (eine öffentliche Meinung, public opinion), ktorá vzniká vtedy, ak sa mení na väčšinový názor, teda vyjadruje zjednotenie rôznorodých názorov a je prechodným štádiom k tretej forme. Tú predstavuje **mienka verejnosti** (die öffentliche Meinung, opinion of the public). To je čisto teoretický koncept, ako výraz spoločenskej vôle, ktorej subjektom je verejnosť, ako sociálny útvar prechodného trvania, podobne ako masa alebo dav (Rendlová - Lebeda, 2002, s. 15). Mienka verejnosti je ideál normatívneho typu – prejav spoločenskej vôle, kým prvé dve formy verejnej mienky patria do skutočného empirického sveta. Od masy alebo davu sa verejnosť líši tým, že ide o duchovnú väzbu ľudí a schopnosť jasne vyjadriť spoločnú mienku, ktorá je založená na kritickom myslení a poznaní skôr ako na neoverených dojmach, viere alebo autorite. Povšimnúť si treba, že Tönnies ako prvý tieto pojmy neviazal na daný sociálny priestor, ale na zoskupenie, teda na význam subjektu v interakciách. Pritom si bol vedomý možného tlaku verejnej mienky na konformitu (podobnosť s náboženstvom) a obhajoval význam občianskej nezávislosti (tamže, s. 16).

Tradičné chápanie verejnosti završuje spis filozofa pragmatizmu J. Dewey – *Verejnosť a jej problémy* (1927). Ako východisko zvolil analýzu činností a jej dôsledkov, ktorá máva dôsledky dvojakého druhu. Prvú kategóriu predstavujú tie dôsledky, ktoré ovplyvňujú život osôb, priamo v nej zainteresovaných. Druhou kategóriou sú tie dôsledky činnosti, ktoré ovplyvňujú aj ďalších ľudí, bezprostredne na nej nezainteresovaných. A práve v tom videl jadro rozlišovania medzi „súkromným“ a „verejným“ (Dewey: 2001, s. 54). Napríklad, ak dôsledky konania dvoch osôb (nech už si navzájom pomáhajú alebo ubližujú) sa nedotknú nikoho tretieho, odohráva sa to v súkromnej sfére. Keď dôsledky ich interakcie dopadajú aj na okruh nezainteresovaných – to je už verejná záležitosť. Verejnosť teda tvoria ľudia, ktorí cítia potrebu na to reagovať. Táto koncepcia verejnosti je zaujímavá z dvoch príčin: po prvé, Dewey ju domyslel až do nevyhnutnosti poveriť verejne činné osoby, aby také dôsledky regulovali. Odtiaľ vedie niť až k budovaniu politického štátu, čím sa odlišil od ostatných teoretikov, ktorí vždy videli verejnosť v protiklade k štátu a politickej moci. Po druhé, takéto videnie vecí vyúsťuje do otázky, kedy a ako vzniká politickosť v každodennom živote, čo je v posledných rokoch veľmi živo diskutovaná téma. Vrátim sa k nej.

Pochopiteľne, vplyv nepriamych dôsledkov činností sa prejavuje v pluralite a variabilite verejností. Dôsledky majú rozmanité významný dopad, je rôzny stupeň uvedomenia si ich konzekvencií a odlišné sú aj prostriedky akými sa verejnosť môže brániť. A s tým sú spojené

vážne ťažkosti. Preto Dewey sám pripustil, že nastáva „úpadok“ verejnosti, či už pod vplyvom komercializovaných médií alebo politických strán. „Verejnosť je natoľko zmätená a v takom úpadku, že dokonca ani nevie používať orgány, ktorými by mala sprostredkovať politickú činnosť a správu štátu“ (Dewey, 2001, s. 135).

Obe spomenuté tradície konceptualizácie verejnosti a verejnej mienky sa rozpadli zoči-voči náporu volebného priemyslu (sondáže) a nového odboru – „public relations“, ktorý spochybnil klasické teórie. V dôsledku toho sa v priebehu 20. – 30. rokov dvadsiateho storočia vytráca teoretický záujem o verejnosť ako subjekt a verejná mienka už nie je chápaná ako sociálny proces odohrávajúci sa v podobe skupinových interakcií, ale ako prieskumami merateľná kvantita. Nastal posun od „substantívneho“ chápania k „adjektívnemu“ poňatiu verejnej mienky, teda bez verejnosti ako jej srdca a mozgu (Splichal, 2012, s. 73). V popredí pozornosti už nie je kritická funkcia verejnej mienky, ale otázky jej tvorby, prejavov, metód skúmania a možností ovplyvňovania.

Renesancia teoretických analýz v druhej polovici XX. storočia

Až koncom 50. rokov možno hovoriť o návrate spoločenskej teórie k problému verejnosti. Najprv je to reflexia W. Millsa, ktorý v diele *Mocenská elita* znova uvažuje o verejnosti ako hnacom motore demokratickej moci. Konštatuje však, že jej hlavný znak – verejná diskusia ako proces tvorby verejnej moci ľudu – je v štádiu úpadku v dôsledku premeny spoločnosti na masovú a jej ovládnutie mocenskou elitou pomocou informačných médií. Píše o pluralite verejností a konštatuje, že v podmienkach masovosti: 1/ ľudia podstatne menej mienku vyjadrujú ako prijímajú; 2/ prostriedky hromadnej informácie sú organizované tak, že je nemožné, aby jednotlivец mohol účinne reagovať; 3/ realizácia akcií verejnosti je pod kontrolou úradov, ktoré ich kontrolujú; 4/ inštitúcie neposkytujú mase autonómiu, ale naopak ju obmedzujú, aby sa nemohla vyvinúť potrebná diskusia (Mills, 1966, s. 361).

V roku 1958 vychádza v Amerike dielo Hannah Arendtovej s názvom *The Human Condition* (český preklad v roku 2009 pod názvom *Vita activa neboli o činném živote* vzišiel z nemeckej autorsky rozšírenej verzie oproti anglickému vydaniu). V tejto skvelej štúdii - ako prvá z moderných filozofov - oprášila zanedbávaný pojem verejnosti, aby tak rehabilitovala politiku ako autentickú sféru plurality, slobody a rovnosti. Jej koncepcia verejnosti sa stala najdôležitejším zdrojom inšpirácie pre J. Habermasa (Gümplová, 2008, s. 1) a takým žriedlom ostáva aj pre naše súčasné uvažovanie. Návrat k prameňom starogréckej filozofie, ktoré prenikavo analyzovala, jej umožnil poukázať na antickú skúsenosť politickosti, keď sa

zrodila na verejnom fóre v polis, ako na tie časy nový rozmer ľudskej kondície (ľudskej podmienenosti). Vyzdvihuje špecifiku vzájomného pôsobenia rozdielnych jednotlivcov v pluralite – ktoré odlíšila tak od práce ako aj od zhotovovania vecí – čím sa konštituuje verejný priestor. Pri tejto aktivite sa hľadá porozumenie o veciach spoločného záujmu, ergo politická starosť o to čo bude. A zároveň sa tým vytvára potenciál moci, ktorá prináleží celku všetkých participujúcich. Arendtová pre verejný priestor postulovala požiadavku autonómie čo sa v modernej spoločnosti už nedá dosiahnuť, a preto ju kritizovala. V praktickej histórii aj v ľudskom myslení sa podľa autorky tento rozmer ľudskej kondície vytratil a ostro kontrastuje s modernou situáciou, keď súčasníci podľašli „posvätnosti egoizmu a blahodarnej moci bezohľadného sledovania vlastných záujmov“ (Arendtová, 2009, s. 398).

Zásadný prielom v novodobom poznávaní problematiky „verejného“ prinieslo unikátne dielo J. Habermasa *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962) s podtitulom *Untersuchungen zu einer Kategorie der Bürgerlichen Gesellschaft*. Už porovnanie názvu publikácie do cudzích jazykov signalizovalo novú vlnu úpadku koncepcie verejnosti ako subjektu, keď kľúčový pojem nadhlo zmizol z vedeckých časopisov a nahradil ho pojem „public sphere“. Problém nespočíva len v tom – ako uvádza Splichal – že nemecký koncept *Öffentlichkeit* nemá v angličtine presný ekvivalent. Tradičný anglický pojem *the public* je omnoho užší ako jeho nemecký „náprotivok“ – *Öffentlichkeit*. Nielenže oba výrazy nie sú synonymické, keďže verejnosť je len jedným z významov pojmu *Öffentlichkeit*, ale nemecký pojem zastupuje celý rad odlišných koncepcií, pre ktoré angličtina používa rôzne iné pojmy (Splichal, 2012, s. 66). Problém bol aj v upätosti akademického diskurzu na kontroverzný pojem, ktorý rýchlo podľahol noblese módnemu pojmu „verejná sféra“ pochopeného ako priestor, čím sa spáchal nevinný podvod na klasickom poňatí verejnosti ako kolektivity, kultivovaného počas dvoch storočí. Sám Habermas v príspevku publikovanom o 30 rokov neskôr *Further Reflections on the public Spere* upozornil, že verejnú sféru chápe ako komplex podmienok, v ktorých môže vznikať diskurzívne vytváranie verejnej mienky a vôľa verejnosti, tvorená občanmi štátu (Habermas, 1992, s. 446). Veci sa urovnali až celkom nedávno, ako uvádza S. Splichal s odvolaním sa na B. Petersa, ktorý *expressis verbis* napísal, že klasická demokraticko-teoretická koncepcia (politickej) verejnosti (*Öffentlichkeit*) v sebe zahŕňa dva významy - tak spoločenskej „sféry“ ako i „kolektivity“ (Splichal, 2012, s. 66).

Nepochybnou zásluhou J. Habermasa je najmä to, ako detailne preskúmal historický proces zrodu verejnosti (najpodrobnejšie jeho novovekú fázu) a jej postupujúcich premien. Habermas svoju koncepciu *Öffentlichkeit* založil na predpokladoch až neskôr rozpracovaných

v teórii komunikatívneho konania ako aj v koncepte dvojstupňového modelu spoločnosti, kde sformuloval myšlienku kolonizácie životného sveta systémom. Jeho koncepcie vychádzali z preceňovanej racionality západnej civilizácie, pričom autor spolieha na výmenu argumentov, ktorou sa má zabezpečiť koordinácia ľudí a rozumné zjednotenie v problémových situáciách. A to je jedno z problematických miest jeho koncepcie: kritici mu vytýkajú, že o súlade kooperujúcich ľudí čoraz viac rozhodujú vonkajšie vplyvy úplne nezávislé na ich vzájomnej komunikácii (Šubrt – Balon, 2010, s.149), ako je napr. pôsobenie neviditeľnej ruky trhu, demografické procesy, prírodné udalosti a pod. Kritika mu tiež vyčíta, že v podmienkach expanzie vplyvu masových médií, ktoré diskurz sprostredkujú, ba aj ovládajú, sotva možno hovoriť o autentickej diskusii o veciach verejných.

Kritik habermasovskej spoločnosti nažívajúcej v komunikatívnej „pohode“, Richard Sennett, v obširnom diele *The Fall of Public Man* (1974) analyzoval premeny vzťahu verejnej a súkromnej sféry, k akým došlo vo vnímaní ľuďmi. Tvrdí v ňom, že dnešná spoločnosť pozostáva z pasívnych pozorovateľov. Jej príslušníci sa neschádzajú s cieľom predebatovať spoločné problémy ako to robilo meštianstvo v XVIII. stor. Kultúra individualizmu vyústila do javu, ktorý predchádzajúce typy spoločností ani nepoznali – tzv. tyranie intimity. Tá odvádza pozornosť od „vecí verejných“ lokalizovaných za hranicami intímnych zoskupení. Aj keď pre dnešok ním použité argumenty stratili na sile, lebo realie dnešnej spoločnosti v dôsledku technologického pokroku sa od vydania knihy výrazne zmenili, jeho prínos spočíva v tom, že poukázal na význam kolektívnych predstáv pri aktivizácii verejnosti, čo má trvalú platnosť.

Štúdium modernej verejnosti nemôže obísť ani dielo sociálneho psychológa Serge Moscovici, najmä knihu *The Age of the Crowd: A Historical Treatise on Mass Psychology* (1985). V nej, nadväzujúc na učenie Le Bona o davoch, doložil tézu o účinkoch silného vplyvu názorových menšín na majoritu. Tým vyvážil prevládajúce jednostranné tvrdenia o zhubnom vplyve verejnej mienky na myslenie ľudí, tradované od čias A. de Tocquevilla, W. Lippmanna a iných. Skúmal tiež vplyv médií na verejnosť.

Už počas 90. rokov posun v konceptualizácii verejnosti a myšlienkové inovácie vniesla predstaviteľka kritickej teórie Nancy Fraser. Odôvodnila, že Habermasovo poňatie verejnosti/verejnej sféry, ktoré v svojich ďalších dielach upravoval, ale nikdy celkom neopustil, zostáva meštianske a „nie je vhodné pre kritiku medzi reálnej demokracie v spoločnostiach neskorého kapitalizmu“ (Fraser, 2007, s. 109). Jeho koncept nepripúšťa verejnosti silnejší mandát než

komunikatívne vytváranie verejnej mienky, ktorej stúpenci liberalizmu vždy „vytvárajú auru nezávislosti, autonómie a legitimacy“ (tamže s. 105). Aplikáciou dimenzie sociálnych nerovností Fraser do konceptualizácie zaviedla rozlíšenie tzv. silnej a slabej verejnosti. Nastolila aj problém jej účinnosti v postwestfálskej ére, keď v podmienkach globálnych závislostí verejnosť viazaná rámcom národného štátu nie je korelatívna so suverénnou mocou nadnárodného charakteru (tamže s. 114).

Práve tento aspekt problematiky je v centre pozornosti súčasných analýz verejnosti, ako to dokazuje práca slovinského autora Slavka Splichala *Transnationalization of the Public Sphere and the Fate of the Public*. Pritom využíva teoretické úvahy F. Tönniesa o kozmopolitických spoločenstvách. Okrem toho v nej analyzuje genealógiu základných pojmov konceptuálneho univerza verejnosti a zamýšľa sa nad vplyvom médií a rôznymi deformáciami publicity.

Pokus o aktuálne terminologické riešenia

Uzavrieme doterajšie uvažovanie prezentáciou celého hniezda pojmov, odrážajúcich zložitú realitu verejného života s podnes ustálenými významami, ktoré rozpracovali rôzne spoločenské vedy vrátane sociológie. Práve tento fakt spôsobil, že ich vymedzenie poukazuje na rôzne konceptuálne podoby „verejného“ ako je princíp, kolektivita, objekty, status, sféra komunikačných aktivít, či zmýšľanie ľudí. Opriem sa pritom o rozlíšenia obsiahnuté v citovanej práci S. Splichala, pričom ich mierne modifikujem a dopĺňam pre úžitok sociologickej analýzy.

1. Verejnosť (*the public*) predovšetkým vyjadruje aktívnu **kolektivitu** tvorenú formálne rovnými občanmi, ktorá sa formuje spontánne pri zvažovaní dôležitých a sporných otázok a záležitostí ich spoločného života. Podľa situácie priberá povahu aktéra, ktorý presadzuje alebo si vynucuje dohodnuté riešenia. Oprávnené ju možno dať do protikladu davu alebo mase, a to aj napriek tomu, že v jej konaní sú prítomné známky vášne, túžob, fantázie a intuitívneho zmýšľania. Tieto črty súčasníkov pripomína aj M. Maffesoli, lebo bytostne patria k subjektu (2006: 112 a n). Určujúcim prvkom nie je len participácia v debatách a spoločných akciách, ale nutný je i pocit príslušnosti k nejakej verejnosti. Niekedy máva podobu virtuálnej alebo imaginárnej komunity (sociálne siete na internete).
2. **Verejná sféra** (*public sphere*) je určitou infraštruktúrou, imaginárnym priestorom, ktorý si vyžaduje inštitucionálne zabezpečenie, ale tiež zázemie v podobe kultúrnych tradícií, sociálnych vzorov, politickej kultúry a občianskych slobôd. Kým verejnosť predstavuje aktívnu skupinu, verejná sféra je neutrálny priestor. Mnohí ho považujú za diskurzívne

vytvorený trh názorov, komunikačnej výmeny alebo šance zvýšiť svoju dôležitosť. Nejestvujú žiadne špecifické normy, ani kompetencie, ktoré by obmedzovali prístup ľudí alebo otvorenosť verejnej sféry. Ale treba si klásť otázky: kto v nej účinkuje a koľko je v tejto sfére spontánnej verejnosti. Verejná sféra sa postupne vďaka komunikačným technológiám odpútala od priestorovej závislosti. V súčasnosti sa verejná sféra globalizuje.

3. **Verejná mienka** (*public opinion*) je produktom verejnosti, špecifickou odozvou, v ktorej nachádza svoje sebavyjadrenie. Je to postojový fenomén, spravidla nemá akčný potenciál (Jungová 2004: 258). Keďže verejnosť je sociálne diferencovaná, nutne verejná mienka musí mať pestrý až protirečivý mix názorov. Namiesto je odlišiť jej dve modalitty: a/ empirickú, ako výsledok rutinných prieskumov názorov a postojov obyvateľstva k vybraným témam; b/ mienku verejnosti ako normatívne poňatú vôľu, zhodu alebo spor prebiehajúci medzi občanmi k určitému problému. Odtiaľ býva už blízko k spoločnej akcii. Platí, že sociologická deskripcia verejného diskurzu by priniesla oveľa hodnotnejšie a trvalejšie poznatky o mentalite verejnosti než rutinné prieskumy.
4. Verejný (*publicness*) ako prívlastok označuje **status**, keď je niečo spoločné, či už objekt, priestor alebo aktivita, napr. verejné zhromaždenie, verejné zdroje, inštitúcie, verejná reč. Verejný je to, čo je pre všetkých viditeľné alebo dostupné a čo sa deje pred zrakmi a sluchom ostatných. Opakom je privátne, skryté, dôverné či utajené.
5. Publicita (*publicity*) je **aktivita**, ktorou sa ľudia sami zviditeľňujú alebo činia niečo resp. niekoho objektom pozornosti a záujmu. Prilákať pozornosť, obstaráť transparentnosť nie je samoúčel, stáva sa nástrojom účelného vplyvu na správanie adresáta v pozitívnom alebo i negatívnom zmysle. Vyvinula sa aj tzv. manipulatívna publicita (*manipulative publicity*), ktorá posunula pojem „publicita“ bližšie k public relations a k reklame
6. **Princíp** verejnosti (*publicness*) je abstraktno-normatívny koncept, býva zakotvený v etike alebo univerzálne uznanej norme spoločentiev. Toto poňatie sa vyvinulo vo filozofii politiky a právnych disciplín ako prirodzené ľudské právo – hovoriť a byť vypočutý.

Citovaný S. Splichal uvádza aj tri iné pojmy, ale nie je potrebné ich tu rozvádzať. Pristaviť sa treba pri rozlíšení pojmov „verejnosť“ a „verejná sféra“. To sú pojmy, ktoré vyjadrujú celkom odlišné ontologické skutočnosti. Verejnosť je sociologická kategória, vyznačujúca kolektivitú, ktorej členovia (diskurzívne) konajú, vyjadrujú názory a zdieľajú pocit príslušnosti (podobne ako je to u spoločenských skupín založených na národnosti alebo politickej príslušnosti), kým verejná sféra je „iba“ jej infraštruktúrou, samozrejme nie v zmysle technickom, ani v zmysle formálnej dostupnosti verejných komunikačných kanálov,

ktoré sa môžu používať na slobodnú a otvorenú komunikáciu. Inými slovami, verejná sféra je fórum, ktoré je požadované (a v podstate vytvárané) verejnosťou a môže nám pripomínať starogrécku agoru alebo forum Romanum.

O vzťahu „občianskej spoločnosti“ a „verejnosti“ možno povedať, že je organický, keďže verejnosť je koreňovou zložkou toho, čo považujeme za občiansku spoločnosť. Práve z „tela verejnosti“ sa vyvinuli rôzne organizované formy združovania. Ukazuje sa však – podľa CH. Mouffe – že pojem občianskej spoločnosti v súčasných podmienkach už nepostačuje na odkrývanie nových problémov a súvislostí.

Hypotéza o prerastaní sociálneho do politického

Aby sme plnohodnotne pochopili súčasnú občiansku verejnosť a jej potenciál, nestačia len vyššie uvedené pojmové vymedzenia a terminologické odlišenia. Musíme zohľadniť tak trendy premien spoločností európskeho civilizačného okruhu, ale aj myšlienkový pohyb, aký ich sprevádza. Vytvorila sa nová postmoderná situácia: žijeme pod tlakom neviditeľných súvislostí, cítime ako niekto anonymný rozhoduje za nás (ako má vypadáť náš život), a jednotlivec takmer už nepostrehne aký je jeho vlastný vplyv na realitu, čo nikdy predtým v histórii nebolo. Dlhodobé hľadiská ustúpili „krátkodobým“, tempá zmien sa zrýchľujú, politické dianie stratilo svoju čitateľnosť a stále viac sa teatralizuje. Preto súčasné teoretické myslenie hľadá nové obzory a reviduje zaužívané liberálne prístupy, ktoré už nevystačia na prienik k podstate nových problémov spoločnosti postmodernej doby. Posledné roky priniesli oživený záujem o analýzu politickosti (návrat k nastolenému problému nemeckým právnym teoretikom Carlom Schmittom v diele *Begriff des Politischen* roku 1932) v nových historických podmienkach. Pritom stále ostáva nepovšimnutá jednak sociologická dimenzia vymedzenia politickosti a rovnako i súvislosť s problematikou verejnosti.

Svoj výklad začnem nadviazaním na zistenia dvoch už citovaných autorov. Najprv Hannah Arendtová postrehla v antickom polis jedinečnosť situácie pri vzájomnom pôsobení v pluralite jednotlivcov – podotýkam, že zdôraznila ich rozdielnosť a osobitosť optiky každého z nich – keď títo „nastolujú pred zrakom a sluchom za prítomnosti ostatných záležitosti svojho spoločného sveta“ (2009, s. 258). Ak je nastolený problém (nemusí byť politický) tak závažný, že aktivizuje aj iných, rodí sa medzi nimi nová vzťahová kvalita – politickosť – ako „špecifikum verejného priestoru (...) a jeho mocenský potenciál“ (2009, s.260). Ten sa môže realizovať, ale aj nemusí, Arendtová ho chápe nie ako prejav suverenity štátu, ale ako možný efekt zhody, ktorá spúšťa spoločné konanie. To však nemusí byť založené iba na zhode,

dosahovanej pri otvorenej debate v podmienkach slobody, ako to diktuje liberálny prístup. Presadzuje sa širší výklad politickosti, keďže kolektívne konanie máva reálnejšie pohnútky.

Presadzuje ho Chantal Mouffe v nadväznosti na konfliktualistické poňatie sociálnej reality – aké zastával Max Weber i P. Bourdieu – rozlišuje „politickosť“ (the political) a „politiku“ (the politics) nasledovne: „Politickosťou“ rozumiem rozmer antagonizmu spočívajúci v základoch každej ľudskej spoločnosti, „politikou“ naopak, rozumiem súbor praktík a inštitúcií, ktoré zoči-voči konfliktu, aký vnáša politickosť, vytvárajú poriadok umožňujúci spolunažívanie ľudí“ (Mouffe, 2008, s. 24). Politickosť ako atribút pospolitého života je nevykoreniteľná. Takéto vymedzenie politickosti má oponentov, povedal by som, chýba mu sociologická koncovka (prepojenie na verejnosť, niečo je politické potiaľ, pokiaľ privoláva nastupujúcu zmenu). Aby „politickosť“ nebola chápaná substantívne, C. Schmitt ju radšej označil prídavným menom. Tým, čím je v politickej filozofii T. Hobbesa prirodzený stav, tým je pre Schmitta pojem politickosti. Pre jeho vymedzenie si zvolil celkom nové kategórie. Pre politickosť navrhol bipolaritu každého vzťahu v rozmedzí „priateľ / nepriateľ“. Sú to krajné polohy vzťahu, ktoré si ľudia, i pod vplyvom návyku používať neutrálne slová, neuvedomujú.

Mouffe inšpirovaná týmto rozlíšením konštatuje, že kolektívne identity, keďže sa tvoria len spôsobom akéhosi „my“ v opozícii k akémusi „oni“, v určitých podmienkach môžu, ale nemusia nadobudnúť antagonistický charakter. A pokračuje: „bipolarita priateľ / nepriateľ nie je jedinou formou akú môže antagonizmus nadobúdať – môže sa prejavovať aj inak. Navrhuje preto rozlíšenie dvoch jeho foriem: pravý antagonizmus vyskytujúci sa medzi nepriateľmi, teda osobami, ktoré nezdieľajú spoločný symbolický priestor – a taký, čo nazýva <agonizmom>“ (Mouffe, 2005, s.33). V druhom prípade obe strany vzťahu patria do spoločného symbolického priestoru a navzájom uznávajú svoju legitimitu. Pre tento prípad Mouffe používa výraz „protivníci“. Je vecou politiky (ako ju odlíšila od politickosti), aby utvárala podmienky, ktoré predídu výskytu antagonizmu. Ostro však polemizuje s autormi, ktorí spoliehajú na vytváranie racionálneho konsenzu cestou deliberalizácie (Giddens, Beck). Zápalisto obhajuje model liberálnej demokracie, ktorý umožňuje riešenie konfliktov v podobe reálneho politického súperenia. Pritom postuluje potrebu ďalšieho prehľbovania demokracie na radikálnu, nie v zmysle jakobínskome, ale odmietnutím doterajšej praxe jej zužovania len na „diskurzívne tvorenie demokratického konsenzu“ (Mouffe, 2008, s. 68).

Tento manéver býva označovaný ako depolitizácia (zdôvodňovaný nutnosťou expertného rozhodovania) a znamená „proces, v ktorom sa na formovaní a prijímaní rozhodnutí, ktoré

majú priamy či nepriamy dopad na celú spoločnosť, stále väčšou mierou podieľa len a jedine mocenská elita“ (Hauser, 2010, s. 105). Dochádza pritom k obmedzovaniu občianskych práv a slobôd. Tým, ako sa pred väčšinou občanov uzatvára priestor rozhodovania, je pre väčšinu stále ťažšie tento proces zvrátiť legálnymi postupmi (tamže). Mizne agonistický prvok liberálnej demokracie, občania pociťujú rozpor medzi jej ideálom a obmedzovaním suverenity ľudu, zúženej na volebný akt. Zároveň sa tým vytvorili podmienky na opätovné – už tretie v histórii intelektuálnej reflexie – eliminovanie verejnosti z horizontu vedeckej pozornosti.

Druhým autorom na ktorého nadviažem pri formulovaní svojej hypotézy je Dewey, ktorý verejnosť definoval poukázaním na dvojaké dôsledky ľudskej činnosti. Dôsledky činnosti dopadajúce na nezúčastnených ľudí – a v čase globalizácie sa ich rozsah mohutne rozmnožuje – vstupujú (skôr či neskôr) do ich vedomia. Vráťme sa do našej reality: v praktickom živote verejnosť tematizuje problémy svojho života a posúva ich na prah viditeľnosti. V jej vystúpení ako aktéra je obsiahnuté určité očakávanie tak od mocenských štruktúr ako aj od ostatných členov svojho spoločenstva. Pod vplyvom takýchto dôsledkov sa v ich radoch formuje predstava MY (nezúčastnení) voči tým, čo dôsledkami svojho konania vstúpili do ovplyvňovania podmienok nášho života - teda tvoríme si predstavu akéhosi ONI. MY – buď začneme byť podozrievaví, stretávame sa a debatujeme s podobne zmýšľajúcimi o takejto udalosti, alebo na sociálnych sieťach internetu spoluvytvárame diskusnú komunitu, prípadne sa zúčastníme protestu na námestí. Takým „oni“ môžu byť orgány štátu, developeri alebo aj neprispôsobiví občania, to závisí od problému či udalosti, ktorá vyvolala tento pohyb. My – to sme spontánne a dočasne sformovaná verejnosť. Obe tieto kolektívne identity tým nadobudli novú kvalitu – politickosti, vzťah medzi nimi má agonickú (zo starogréckeho „agón“ – súťaž, zápas) povahu, konfrontácia sa môže rozvinúť do rozmanitých efektov. Tá sa postupne môže kvantitatívne aj priestorovo rozrastať, formy súperenia sa môžu vyostrovať. Tlak verejnosti už veľakrát rozhodol o zmenách politického významu, stačí pripomenúť rozhodujúci podiel verejnosti na páde totalitného režimu v roku 1989 a rozhoduje aj dnes o sebaobmedzovaní oficiálnej moci (zrušenie najprv priestupkovej imunity, najnovšie aj zániku trestnoprávnej). Analýza empirických prejavov prerastania sociálneho do politického a podôb aké to nadobúda v slovenskej spoločnosti je ďalšou fázou práce sociológa. Predložené pojmové inštrumentárium by mu malo umožniť preniknúť hlbšie k povahe zmien v rovine združovania sa ľudí. Udalosti posledných krízových rokov naznačujú, že návrat subjektu do spoločenského diania (i do sociologickej reflexie) – po vyprchaní podmienok existencie veľkých továrenských kolektívov v dôsledku zmien povahy práce ale i vďaka

nástupu nových komunikačných technológií – sa odohráva už čoraz častejšie na platforme verejnosti.

Zoznam bibliografických odkazov

- [1]ARENDDT, H. *Vita activa neboli O činném živote*. Praha: Oikymenh, 2009, 431 s.
- [2]DEWEY, J. *Rekonštrukcia liberalizmu. Z politickej filozofie klasického pragmatizmu*. Bratislava: Kaligram 2001, 618 s.
- [3]FRASER, N. *Rozvíjení radikální imaginace. Globální přerodělování, uznání a reprezentace*. (Ed. M. Hrubec), Praha: Filosofia 2007, 184 s.
- [4]GÜMPLOVÁ, P. Hannah Arentová: Vita activa. In: *Sociologický časopis*, 2008, ročn. 24, č. 5, s. 1041 -1044
- [5]HABERMAS, J. *Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*. Praha: Filosofia 2000, 424 s.
- [6]HABERMAS, J. *Further Reflections on the public Spere*. In: *Habermas and the Public Spere* (edited by C. Calhoun), Cambridge: MIT Press, 1992 s. 421–461
- [7]HAUSER, M. *Depolitizace a soumrak liberální demokracie*. In: Bělohradský, V. (edited). *Kritika depolitizovaného rozumu: úvahy (nejen) o nové normalizaci*. Všeň: Grimmus 2010, 97 – 109 s.
- [8]HOMANS, Georg C. *Bringing men back in*. In: Turk, H., Simpson, E.L. (red): *Institutions and Social Exchange*. Indianapolis: Bobbs-Merrill 1971, s. 102 – 116.
- [9]HRUBEC, M. *Od zneuznání ke spravedlnosti. Kritická teorie globální společnosti a politiky*. Praha: Filosofia 2011, 564 s.
- [10]JUNGOVÁ, E. *Vývoj českého veřejného mínění a jeho odraz v postojích vůči Evropě*. In: Hrubec, M. (ed.) *Demokracie, veřejnost a občanská společnost*, Praha: Filosofia 2004, s. 253 – 263.
- [11]MAFFESOLI, M. *Rytmus života. Variácie o postmodernom imaginárne*. Bratislava: SOFA 2006, 184 s.
- [12]MILLS, Ch.W. *Mocenská elita*. Praha: Orbis 1966, 501 s.
- [13]MOUFFE, Ch. *Polityczność*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2008, 176 s.
- [13]MOUFFE, Ch. *Paradoks demokracji*. Wrocław: Wydawnictwo naukowe 2005, 155 s.
- [14]RENDLOVÁ, E. – LEBEDA, T.: *Výzkumy veřejného mínění: teoretické souvislosti a praktická aplikace*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky 2002, s.
- [15]SPLICHAL, S. *Transnationalization of the Public Sphere and the Fate of the Public*. New York: Hampton Press, 2012, 255 s.
- [16]STENA, J. *The Public and the Political – Concepts Reactivated by the Crisis*. In: *Slovak Journal of Political Sciences*, Volume 12, 2012, No. 3, pp. 191 – 209.
- [17]SZACKI, J. *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa: PWN, 1981, 919 s.
- [18]SZTOMPKA, P. *Socjologia zmian społecznych*. Kraków: Znak 2010, 323 s.
- [19]ŠUBRT, J. – BALON, J. *Soudobá sociologická teorie*. Praha: Grada 2010, 232 s.
- [20]TOURAINÉ, A. *Le retour de l'acteur*. Paris: Fayard, 1984, 341 s.

Kontakt:

doc. PhDr. Ján Stena, CSc., Exnárova 23, 821 03 Bratislava, Slovakia; e-mail: jan@stena.sk

O vybraných teoretických otázkach sociologickej reflexie bezpečnosti Slovenska

On selected theoretical issues in sociological reflection of security of Slovakia

František ŠKVRNDA

Abstrakt:

Sociálny fenomén bezpečnosti a východiská jeho sociologickej teoretickej reflexie. Názory na bezpečnosť vo vývoji sociologického myslenia. Skúmanie bezpečnosti v kontexte rozvoja špeciálnych sociologických teórii. Nové (širšie) chápanie bezpečnosti a jeho základné znaky. Ľudská bezpečnosť. Pohľady na bezpečnosť v súčasnej sociológii: všeobecný, aplikovaný a empirický. Sociologické aspekty utvárania a fungovania bezpečnostného prostredia a systému SR. Vznik SR a jej medzinárodnopolitické etablovanie ako bezpečnostné problémy. Protirečivý charakter zmien v bezpečnostnom prostredí SR po vstupe do NATO. Prestavba bezpečnostného systému a sektoru SR. Úplná profesionalizácia Ozbrojených síl SR. Príčiny ťažkostí a nedostatkov vo fungovaní bezpečnostného sektora SR.

Abstract:

Social phenomenon of security and its sociological background in theoretical reflection. Opinions on security in the development of sociological thought. Research the security in context of special sociological theory developments. New (broader) understanding of security and its basic features. Human security. Views on security in current sociology: general, applied and empirical. Sociological aspects of creating and functioning of the security environment and system in Slovakia. Creating the Slovak republic and its international politics establishment as security problems. Contradictory nature of the changes in the security environment after the entrance of Slovakia to NATO. Rebuilding the security system and sector in Slovakia. Full professionalization of Slovak Armed forces. Causes of the difficulties and shortcomings in the functioning of the security sector in Slovakia.

Úvodom

Bezpečnosť sa v posledných desaťročiach stala jednou z nových tém sociálnych vied. Ide o reakciu na potrebu nových spôsobov poznávania komplikujúcej sa sociálnej reality ako aj „sociotechniky“ riešenia jej problémov. Téma bezpečnosti je mimoriadne frekventovaná v médiách ale aj v politike, ktorá občas hraničí až so sociálnou hystériou – napr. v súvislosti s hypertrofizáciou hrozby terorizmu či novými oblasťami bezpečnosti – informačnou, potravinovou, energetickou alebo rôznymi novými chorobami – vtáčia chrípka, prasacia chrípka. S určitým nadsadením možno hovoriť až o tendencii k akémusi „pansekuritizmu“, kde sa bezpečnosť prezentuje ako antropocentrický problém, od vnímania a riešenia ktorého je fatálne závislé aj riešenie ďalších otázok spoločenského života a vývoja.

V príspevku zvýrazníme potrebu posilňovania teoretickej dimenzie témy, lebo podľa nás existuje pomerne veľké množstvo poznatkov a údajov z rôznych výskumov, ktoré sú však

vzhľadom na ich odlišnosti ťažko porovnateľné. Rozvoj teórie bezpečnosti všeobecne i jej sociologickej dimenzie (sociológie bezpečnosti) zvlášť by mal prispieť aj k lepšiemu poznávaniu praktických problémov v tejto oblasti, ktoré sa čoraz protirečivejšie prejavujú aj v každodennom živote Slovenska a jeho občanov.

V spoločnosti, ktorú všeobecne ale s vedomím značného zjednodušenia budeme charakterizovať ako postmodernú (súhlasíme s J. Kellerom, že predpona post- je vyjadrením neistoty toho, čo sa skrýva v obale (Keller, 2011, s. 11)) v podmienkach neoliberalnej globalizácie, sa oblasť bezpečnosti a riešenia jej problémov stáva takou, na ktorú sa značne rozchádzajú názory. Nejde len o tradičnú dichotomickú rozdielnosť pacifizmu a militarizmu ale aj rozličnosť z pohľadu vedeckých (sociologických) paradigiem, popr. tiež o diferencovanosť línií sociálneho politického myslenia, ktoré sa spravidla vymedzujú ako konzervatívne, liberálne a socialistické. Odlišné je aj vnímanie bezpečnosti na základe statusu jednotlivcov a skupín podľa podielu na moci a bohatstve, rozdiely sa objavujú aj na základe národnostnej a náboženskej príslušnosti indivíduí, ich hodnotových systémov (orientácií) – v celej škále fenoménov označovaných za identitu atď.

Vystúpenie koncipujeme tiež ako teoretický príspevok k diskusii na tému bezpečnosti Slovenska a jeho bezpečnostnej politiky v kontexte 20. výročia našej samostatnosti. Základný rámec skúmania predstavuje uvažovanie o formujúcej sa špeciálnej sociologickej teórii – sociológii bezpečnosti a jej interdisciplinárnych väzbách. V nadväznosti na ňu esejistickým spôsobom načrtujeme vybrané otázky pohľadu na bezpečnosť Slovenska v procese jeho osamostatňovania.

O historických a teoretických východiskách vytvárania sociológie bezpečnosti

Bezpečnosť sa nedostala medzi veľké témy klasickej sociológie 19. storočia. Aj v ďalších dejinách sociológie ju nájdeme len implicitne. Pojem bezpečnosti nie je dosiaľ ani spravidla uvádzaný v rôznych sociologických encyklopédiách, slovníkoch či príručkách a pod. Všeobecne možno súčasnú situáciu v sociologickom skúmaní bezpečnosti charakterizovať tak, že ide skôr o vedľajšiu až okrajovú tému, ktorá je stále len na pozadí väčších – mainstreamových – tém.

Pri našom skúmaní vývoja sociologického myslenia v oblasti bezpečnosti sme dospeli k názoru, že sa vytvára na pomedzí troch viac-menej etablovaných tém (špeciálnych sociologických teórií): vojenskej sociológie, sociológie medzinárodných vzťahov a sociálnej patológie (Škvrnda, 2008b, s. 156). Do procesu vytvárania sociológie bezpečnosti ako novej

špeciálnej sociologickej teórie vstupujú aj ďalšie špeciálne sociologické teórie, popr. na interdisciplinárnom základe aj iné najmä sociálne a humanitné vedy.

Do dejín sociológie sa názory na bezpečnosť dopĺňajú (vkladajú) až ex post. Rôznym spôsobom – neraz aj náhodným – sa bezpečnosť „objaví“ v rozličných sociálnych javoch a procesoch. Často sa spája so širšími súvislosťami neočakávaného (neželaného) dejinného vývoja, ktorý priniesla kríza modernity. Jeden z novších, špecificky konštruovaných pohľadov na tému bezpečnosti nájdeme u S. Maleševiča, ktorý poukazuje na názory na vojnu a násilie v klasickej sociológii v dvoch oblastiach.

Prvú oblasť S. Maleševič spája s chápaním týchto otázok v názoroch „svätej trojice“ klasickej sociológie (E. Durkheima, K. Marxa a M. Webera) na organizované násilie (Maleševič, 2010, s. 18 – 28). G. Caforio v historických poznámkach k formovaniu vojenskej sociológie píše o A. Comteovi, H. Spencerovi a M. Weberovi ako o posloch vojenskej sociológie (Caforio, 2006, s. 8 – 13).

V druhej oblasti S. Maleševič vyčleňuje šesť skupín názorov v rámci „bojovej“ tradície v tejto sociológii a to 1) nemeckú koncepciu bojujúcej štátnosti – H. von Treitschke, O. Hintze a C. Schmitt, 2) rakúsko-americkú paradigmu boja skupín – L. Gumplowicz, G. Ratzenhofer a L. Ward, 3) nemecký sociologický libertarianizmus – F. Oppenheimer a A. Rustow, 4) taliansku teóriu elít – V. Pareto a G. Mosca, 5) anglo-americkú evolučnú teóriu – H. Spencer a W. G. Sumner a 6) francúzsko-nemeckú metafyziku násillia – G. Sorel a G. Simmel (Maleševič, 2010, s. 28 – 45).

Pri našom skúmaní vývoja sociologického myslenia v oblasti bezpečnosti, ktoré vychádza z dejín vojenskej sociológie, sme dospeli k záveru, že v klasickej sociológii bola táto téma implicitne obsiahnutá v troch oblastiach: vojna (resp. vojna a mier) a ozbrojené konflikty, násilie v širokej škále podôb a anómia. Vo veľkých teóriách spoločnosti, ktoré sa vytvorili v druhej polovici 19. storočia boli síce rozpracované niektoré otázky vojny, konfliktov a násillia a ich vplyvu na spoločenský život a vývoj ale zostali na značne všeobecnej úrovni a nestali sa samostatnou oblasťou skúmania (Škvrnda, 2008a, s. 12 – 16).

Vízia sveta, ktorý mal vzniknúť v modernej priemyselnej spoločnosti, podľa viacerých teoretikov klasickej sociológie 19. storočia počítala s tým, že bude menej chudobných, menej násillia, viac vzdelaných, viac voľnosti a pod., ináč povedané v týchto podmienkach bude aj „bezpečnejšie“. Nestalo sa žiaľ tak a hoci sa každodenný život ľudí „v priemere“ iste zlepšil až kvalitatívnym spôsobom, pribúdalo však viac ťažkostí (aj bezpečnostných) ako sa ich

dokázalo vyriešiť. Ako príklad možno uviesť demografické, resp. sociálnodemografické problémy ale najakútnejšími sa stávajú asi problémy ekologické. Napr. aj vojny s rozvojom civilizácie nevedú len k „zdokonaľovaniu“ ničenia a poškodzovania nepriateľa – jeho zbraní a vojenskej techniky, živej sily, obyvateľstva, infraštruktúry a pod., ale majú tiež čoraz viac devastujúcejšie – neželané (vedľajšie, sprievodné) – následky na životné prostredie. Ide napr. o defolianty použité vo vojne USA proti Vietnamu, použitie striel s ochudobneným uránom vo vojne proti Iraku v roku 1991, pri bombardovaní Juhoslávie v roku 1999, zapálenie ropných vrtov Irakom vo vojne v roku 1991. Okrem toho dochádza k trendu narastania počtu civilných obetí na celkovom počte obetí vojen. Aktuálnou otázkou, ktorá má sociálno-ekonomický charakter a na ktorú nie tiež jednoznačná odpoveď je, či vojenské výdavky nemôžu prispievať k vzniku hospodárskych kríz kapitalizmu?

Obrat pri skúmaní sociálneho fenoménu bezpečnosti, ktoré postupne nadobúda mnohostrannú až komplexnú podobu v sociálnych vedách, nastáva až v druhej polovici 20. storočia. Problémy, ktoré možno chápať ako bezpečnostné sa objavujú na základe narastania krízových a konfliktných javov naprieč celým spoločenským životom – od environmentálnej oblasti cez ekonomiku a politiku až po morálku a vzdelanosť. Z iného pohľadu sa bezpečnosť objavuje v celom ľudskom svete od jeho kozmickej dimenzie až do detailov bežného, každodenného života – stravovania, hygieny a pod., resp. od makrosociologických po mikrosociologické javy a procesy.

Vývoj sveta nadobúda akoby čoraz paradoxnejší charakter, lebo čím viac vieme, vyrábame a spotrebúvame, tým s väčším počtom nebezpečenstiev sa v ňom stretávame. Takto vnímaná či nastroľovaná problematika stavia na program dňa aj sociologické skúmanie bezpečnosti – otázku ako k nemu pristupovať, ako ho uskutočňovať, ako prekonať mimoriadnu diferencovanosť – šírku a hĺbku – problémov bezpečnosti.

V súvislosti so vznikom nového chápania bezpečnosti od 80. rokov minulého storočia, spočiatku v teoretickom sociálnom myslení v USA sa poukazovalo na to, že jej vytváranie sa deje tromi spôsobmi. Zjednodušene ich možno označiť za rekonštrukciu („redefinovanie“), prehľbovanie a rozširovanie (Murdza, 2005, s. 56 – 59).

V rozvoji špeciálnych sociologických teórií sa však zatiaľ sociológia bezpečnosti neetablovala – najďalej v tomto smere postúpili sociológovia v Rusku (Kuznecov, 2003), kde sa uvažuje aj o bezpečnosti každodenného života (Arustamomov, 2006), ktorá je blízka tomu, čím bola v minulosti Civilná obrana. Z hľadiska tendencií rozvoja v súčasných podmienkach

(postmoderných?) je však vytvorenie takto široko koncipovaných teórií málo pravdepodobné. Pri existencii vhodných podmienok (inštitucionálnych, personálnych, mediálnych a pod.) to však nie je vylúčené. Druhou otázkou je to, čo sa môže chápať ako sociologický prvok v interdisciplinárnom (komplexnom) skúmaní bezpečnosti, vo všeobecnej teórii bezpečnosti, označovanej niektorými autormi podľa vzoru sociológie sekuritológiou (Korzieniowski, 2008; Hofreiter, 2006).

Sociologický pohľad na bezpečnosť najmä pod vplyvom sociológie medzinárodných vzťahov a vojenskej sociológie zatiaľ zostáva viac témou makro- ako mikrosociálnou. V sociálnej filozofii sa poukazuje aj na antropocentrický charakter bezpečnosti v historickom i aktuálnom kontexte. Za špecifické vyjadrenie antropocentrického charakteru chápania bezpečnosti považujeme aj rastúcu pozornosť venovanú ľudskej bezpečnosti (Lautensach, 2009). Rozpracovávanie širokej škály problémov ľudskej bezpečnosti (Battersby, Siracusa, 2009; Hampson et al. 2002; Kaldor 2007; Reveron, Mahoney-Norris, 2011; Tadjbakhsh, Chenoy, 2008), teória ktorej nevznikla v čistých akademických kruhoch ani nepochádza z bezpečnostného sektora (vytvorila sa v rámci spracovávaní správ o ľudskom rozvoji v Rozvojom programe OSN v 90. rokoch minulého storočia), považujeme za kvalitatívne nový podnet pre etablovanie sociológie bezpečnosti. Škoda, že téma je zatiaľ okrajová na Slovensku i v ČR, popr. zvyrazňujú sa v nej iné ako sociologické aspekty – predovšetkým politologické, spojené najmä s teóriou medzinárodných vzťahov (Hynek, 2009; Waisová, 2006).

Okrem sociálnych aspektov má bezpečnosť v súčasnej spoločnosti aj aspekty technicko-prírodné. Relatívne samostatnou oblasťou je administratívno-organizačná stránka bezpečnosti, spojená so súhrnom rôznych noriem a činností (sociálnych, technických, prírodných). Ucelené (komplexné) skúmanie bezpečnosti preto nemôže zostať len pri pohľade sociálnych vied a nevyhnutne musí rešpektovať aj širšie súvislosti života ľudí a spoločnosti – technické, prírodné a pod. Na druhej strane však bez účasti sociológie dnes nemožno bezpečnosť vo svete ani v spoločnosti komplexne ani poznať ani riešiť.

Pracovne načrtujeme tri možné sociologické pohľady na bezpečnosť:

1. Všeobecnosociologický (až sociálno-filozofický), kde bezpečnosť predstavuje *conditio sine qua non* spoločenského života a vývoja. V tomto pohľade môže bezpečnosť predstavovať sociologický problém prežitia tak, ako naň poukazuje J. Keller (Keller, 2009, s. 26 – 96). J. Stanczyk z Poľska zvyrazňuje antropocentrický charakter súčasného (nového) chápania

bezpečnosti (Stanczyk, 1996, s. 15 – 20). Bezpečnosť považujeme za výlučne sociálny fenomén. Prírode i technike vlastnosti a znaky bezpečnosti bezpečnostnú dimenziu „dodávame“ až v dôsledku pôsobenia človeka. Sociálny charakter bezpečnosti je meritórne ovplyvnený aj distribúciou bohatstva a moci a ďalšími prvkami a činiteľmi spoločenského života.

2. „Aplikovananosociologický“ (špeciálnosociologický), kde bezpečnosť skúmame v rôznych sociálnych prostrediach, ako špecifický element podmienok, vzťahov, činností a pod. v sociálnych systémoch. Načrtli sme päť možných základných chápaní bezpečnosti. Prvým je chápanie bezpečnosti v rámci teórie (vrátane sociológie) medzinárodných vzťahov, druhým vo vojenskej oblasti (vojenskej sociológii), tretím v policajno-kriminalistickej oblasti (sociológie kriminality), štvrtým v teórii sociálnej deviácie (sociálnej patológii) a piatym v oblasti bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci (Škvrnda, 2008b, s. 152 – 153). Ak hovoríme o bezpečnosti ako sociálnoparadoxnom fenoméne, prejavuje sa to aj v tom, že kvantitatívne najviac literatúry o bezpečnosti, ktorá má aplikovaný charakter, je na Slovensku práve v oblasti bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci a rôzna odborná (spravidla technická) literatúra pre bezpečnostných technikov. Iný možný špeciálnosociologický pohľad na bezpečnosť predstavuje jej skúmanie na troch sociálnych úrovniach: makro-, mezo- a mikrosociálnej, najmä v závislosti na aktéroch, ktorí ju tvoria, podmieňujú (ich hodnôt, vzťahov, činností a pod.).

3. „Empirický“, ktorý vychádza z reálneho, konkrétneho poznania širokej škály rôznych bezpečnostných problémov vo vyššie uvedených oblastiach vo výskumoch. V slovenskej realite sa v tejto oblasti dominuje vojenská bezpečnosť (Čukan, 2008). V poslednom desaťročí boli v nej dve nosné témy, ktoré sa skúmali v nejasnom teoretickom a metodologickom rámci. Išlo o tému vstupu SR do NATO a tému bezpečnostných hrozieb, ktorá bola silne sýtené najmä mediálnopolitickou kampaňou okolo terorizmu, predovšetkým po 11. septembri 2001.

Chápanie bezpečnosti vychádzajúce z angloamerickej teórie medzinárodných vzťahov sa prejavuje aj v tom, že sa preferujú vonkajšie bezpečnostné hrozby, čo výrazne ovplyvňuje aj doterajšie zameranie sociologických výskumov v tejto oblasti na Slovensku. Napriek tomu, že v slovenskej realite sa s terorizmom nestretávame, ale existuje tu silné pôsobenie „nových“ bezpečnostných hrozieb najmä nevojenského charakteru, či už sociálno-ekonomických, environmentálnych alebo aj organizovanej zločinnosti, verejnosť zatiaľ ich nebezpečenstvo vníma menej. Príčiny tohto stavu zatiaľ neboli analyzované.

Špecifickým pohľadom na bezpečnosť v anglosaskej literatúre je chápanie bezpečnosti ako ochrany. Fenomén sociálnej bezpečnosti sa preto spája aj so sociálnymi istotami, zabezpečením, poistením a pod. (Beland, 2007).

Tradícia skúmania bezpečnosti v sociálnych vedách vznikla v teórii medzinárodných vzťahov a v tomto kontexte sa zvyrazňoval politologický pohľad. V sociológii (sociálnej filozofii) bezpečnosť zostávala „druhotriednou“ (pridruženou) témou spojenou najmä s dôsledkami a súvislosťami krízy moderny, ale postupne začala priťahovať viac pozornosti a vytvára sa jej potenciál na relatívne osamostatnenie (etablovanie) ako špeciálnej sociologickej teórie.

Za jeden z medzníkov „penetrácie“ témy bezpečnosti v sociológii sa často považuje práca U. Becka o rizikovej spoločnosti z roku 1986 (Beck, 1986). Tento pohľad neskôr aj v kontexte globalizácie rozširuje na svetovú (globálnu) rizikovú spoločnosť (Beck, 2007). V širšom kontexte, v súvislosti s tým, že ústredným pojmom teórie bezpečnosti sú hrozby, vidíme aj podnetnosť sociologického chápania rizík, s ktorým prišiel N. Luhmann (Luhmann, 1991). Jeho „cesta“ či „prístup“ k rizikám sú však iné ako v politologickom chápaní medzinárodných vzťahov a dosiaľ sa na ne príliš (vlastne skoro vôbec) nenadväzuje.

Sociologický pohľad na bezpečnosť ako sociálny fenomén sa v týchto i ďalších s ním súvisiacich prácach koncipuje odlišne od chápania bezpečnosti v politológii, popr. v teórii medzinárodných vzťahov a zvyrazňuje nevojenský charakter bezpečnosti. Ináč povedané pri rozvíjaní tohto pohľadu na bezpečnosť, hľadáme pri jej riešení iné činitele a spôsoby, než tie, ktoré boli tradične spojené so silou a schopnosťou použiť ju v prípade potreby aj násilným spôsobom.

Nové chápanie bezpečnosti zhrnieme do štyroch základných znakov, ktoré stručne charakterizujeme v tézach. Po prvé, bezpečný nie je už len ten subjekt, ktorému nehrozia nebezpečenstvá (nepôsobia naň hrozby), ale iba taký, ktorý si je schopný zaistiť svoj rozvoj. Po druhé, bezpečnosť má viacdimenzionálnu podobu, v ktorej sa okrem vojenskej dimenzie vymedzujú aj viacero ďalších, ktoré súhrnne označíme za nevojenské. Po tretie, rastie význam a rozsah nevojenskej bezpečnosti, čo však automaticky neznamená stratu významu bezpečnosti vojenskej. Po štvrté, zvyšuje sa počet bezpečnostných aktérov, predovšetkým neštátneho charakteru, pričom bezpečnosť zo starého štátneho – centralizovaného organizačného riadenia nadobúda čoraz viac sieťový charakter (Škvrnda 2008b, s. 150 – 151).

Vybrané otázky pohľadu na bezpečnosť Slovenska v procese jeho osamostatňovania

V tejto časti príspevku voľným, esejistickým spôsobom naznačíme vybrané otázky, ktoré sa dotýkajú bezpečnosti Slovenska, pričom sa oprieme o pojmy a problémy súvisiace s ústredným pojmom teórie bezpečnosti – bezpečnostnou hrozbou a so sociálnosystémovou charakteristikou bezpečnosti (Škvrnda, 2010, s. 181 – 192). Vznik samostatného Slovenska vytvoril kvalitatívne novú bezpečnostnú situáciu i prostredie nielen z vnútropolitického ale predovšetkým vonkajšieho, zahraničnopolitického hľadiska, na čo sa muselo reagovať špecificky – rýchlym formovaním bezpečnostného systému novovzniknutého štátu. V týchto podmienkach sa protirečivo prejavovala absencia ucelenej teórie bezpečnosti na Slovensku i samostatnej slovenskej bezpečnostnej politiky.

Zo sociálnosystémového pohľadu subsystém bezpečnosti SR, ktorý do konca roku 1992 fungoval v rámci ČSFR s viacerými prvkami autonómie, sa stal úplne samostatným systémom a v tomto smere sa musel upraviť a rozvinúť. Veľká časť prvkov bezpečnostného subsystému SR mohla formálne pokračovať vo svojom fungovaní aj v pozícii a role rovnakého prvku nového samostatného systému. Niektoré prvky subsystému si však vyžadovali kvalitatívne zmeny a viaceré – spravidla na najvyššej úrovni – sa museli vytvárať úplne nové. V bezpečnostnom sektore mala SR k 1. januáru 1993 okrem ministerstva obrany a generálneho štábu a spravodajských služieb (predovšetkým výzvednej) aspoň vo formálnej rovine všetky základné bezpečnostné inštitucionálne atribúty samostatného štátu. Nebudeme sa zaoberať dôkladnejšou analýzou skutočnosti, že aj keď z odlišných dôvodov práve minister obrany SR (16. marca 1993), veliteľ Armády SR (18. marca 1993) a riaditeľ Slovenskej informačnej služby (21. januára 1993) patrili k tým, ktorí boli oficiálne menovaní až niekoľko týždňov po vzniku nového štátu.

Z historicko-sociologického hľadiska je neopomenuteľným medzníkom, ktorý predchádzal vzniku samostatnej SR, vznik Slovenskej socialistickej republiky 1. januára 1969. Napriek tomu, že SR (aj s obdobím Slovenskej socialistickej republiky v ČSSR) existovala zo všetkých štátov, ktoré v bývalom socialistickom bloku vznikli v rokoch 1992 až 1993, ako relatívne samostatný štátny útvar v rámci federácie najkratšie, počas jej 23 ročného trvania sa vytvorili všetky nevyhnutné predpoklady pre bežné fungovanie samostatného štátu.

Vznik SR a predovšetkým jej medzinárodnopolitické etablovanie sa však napriek tomu interpretovali aj ako bezpečnostný problém spájaný s rizikami, ktoré sa videli v dvoch základných oblastiach:

- medzinárodnej (vonkajšej),
- domácej (najmä v ekonomickej, ale aj politickej, sociálnej a kultúrnej oblasti).

Úsilie o rozdelenie Česko-Slovenska predstavovalo prioritne politický krok, ktorý vychádzal z pomerne úzkeho mocenského pohľadu – snahy časti nových politických a hospodárskych elít, ktoré sa dostali k moci po Novembri 1989 a upevnili si pozície po voľbách v júni 1992, získať moc nad krajinou s cieľom využívať jej bohatstvo vo svoj prospech. Národný princíp, či riešenie otázky postavenia štátotvorného národa a pod., ako sa ukázalo v nasledujúcich desaťročiach vývoja, boli v tomto smere v oboch novovzniknutých štátoch druhoradé. Boli len zásterkou pre zdôvodnenie tohto konania.

Špecificky tento fenomén odráža kauza Gorila, ktorá nie je dosiaľ primerane sociologicky reflektovaná. Pri jej doterajšej charakteristike či analýze sa preferuje povrchný politický a ekonomický rámec a nehládajú sa hlbšie sociálne korene a príčiny, vyvierajúce z pomerov, ktoré nastali po prevrate v Novembri 1989, predovšetkým v dôsledku spôsobu privatizácie.

V súvislosti s procesmi prebiehajúcimi pred rozdelením Česko-Slovenska možno hovoriť o niekoľkých líniiach úsilia politických elít, ktoré sa v nich prelínali naprieč celým spektrom síl (či už sprava doľava alebo podľa delby na konzervatívne, liberálne a socialistické). Ako základné typy síl (kruhov) pracovne vyčleníme:

- silno (radikálne) čecho-slovakistické, ktoré uvažovali o pokračovaní doterajšej federácie bez výrazných zmien,
- mierne čecho-slovakistické, ktoré mali predstavu o vytvorení voľnej federácie – konfederácii,
- národne orientované, ktoré ako na Slovensku tak aj v českej časti federácii presadzovali rozdelenie štátu,
- nacionalistické (spravidla radikálne), ktoré sa zvýraznením témy rozdelenia Česko-Slovenska snažili posilniť svoju celkovú politickú pozíciu.

Proces mocenskej zmeny vedený evidentnou snahou zmeniť vlastnícke pomery v spoločnosti – cestou rýchlej a neprehľadnej privatizácie a s ňou spojenou „šokovou terapiou“ – priniesol príliš veľa vedľajších (neželaných) účinkov, s ktorými si nové politické a hospodárske elity nevedia poradiť vlastne dodnes. Na riešenie problémov sú najmenej pripravené liberálne strany a hnutia, ktoré sa však napriek svojmu názvu opierajú o realizáciu cieľov majúcich širší medzinárodný kontext, ktorý nie sú schopné primerane spojiť ani so slovenskou realitou, ani s očakávaniami slovenského obyvateľstva (voličov). Pozície, ktoré

získajú, rýchlo strácajú bez toho, aby dokázali primeraným spôsobom naplniť ciele, ktoré si stanovili. Časť predstaviteľov týchto síl síce príde pomerne jednoducho k určitým statkom (najmä rôznymi spôsobmi sofistikovanej až skrytej privatizácie), ale dopad rôznych sociálno-ekonomických liberálnych experimentov prináša pre spoločnosť masívne sociálno-ekonomické ťažkosti aj s bezpečnostnými dôsledkami.

Nie sú zatiaľ štúdie o vzájomnom prepojení hospodárskych a politických elít, ktoré je po Novembri 89 evidentné. Pri rozdelení Česko-Slovenska zrejme išlo v prvom rade o získanie politickej moci nielen v nových podmienkach, ale aj v novom štáte a až potom prišli na program dňa konkrétne hospodárske ciele (vlastníctvo, zisky a pod.). Nie je však vylúčené, že sa s nimi kalkulovalo už s ako dopredu danými, pričom rozhodujúcim spôsobom determinovali celé úsilie. Svoje zohrávala zrejme ešte aj malá skúsenosť z „vládnutia“, resp. nerozvinuté medzinárodné vzťahy (styky), ktorá u mnohých politických strán a hnutí viedla k tomu, aby sa „zapáčili“ Západu za každú cenu.

Ak by sme sa vrátili do obdobia pred 15 – 25 rokmi, našli by sme najmä v mediálnej, popr. publicistickej oblasti viaceré diskusie na túto tému, z ktorých obsahovej analýzy (už historického charakteru) by sme mohli vyčleniť iste aj pestrejšiu škálu názorov. Vzhľadom na dynamiku udalostí sa okrem výskumov verejnej mienky nedali robiť žiadne dlhodobjšie sociálne (sociologické) výskumy.

Nenaplnili sa však konšpirologicky šírené až scestné úvahy o novej vlne „juhoslovanských“ udalostí, spojených s dianím pri rozpade bývalej „veľkej“ Juhoslávie od leta 1991. V ich kontexte sa videli nebezpečenstvá vzniku ďalšieho ohniska ozbrojeného konfliktu v postsocialistickom priestore – tieto názory však boli okrajové a mali oveľa viac vonkajší(zahraničný) ako vnútorný (domáci) pôvod. V niektorých najmä liberálnych kruhoch orientovaných na zahraničie sa však dodnes prezentuje obraz Slovenska ako málo vypočítateľnej krajiny.

Osamostatnenie SR predstavovalo komplikovaný a mnohostranný proces, ktorý však prebehol mimoriadne usporiadane, rýchle a úspešne, napriek tomu že vo verejnej mienke bol pohľad na tento vývoj nejasný až protirečivý a aj samotná politická koncepcia bola šitá príliš rýchlo a málo systematicky. Mediálna interpretácia vývoja, prípadne jeho sociokultúrne vnímanie a prežívanie boli tiež rozdielne. Vzhľadom na relatívnu rýchlosť rozdelenia Česko-Slovenska sa aktuálna situácia zachytila len okrajovo, predovšetkým v prieskumoch verejnej

mienky. Pri lepšom poznávaní týchto procesov sme tiež odkázaní na historickú obsahovú analýzu médií.

Napriek značnej protirečivosti procesu rozdelenia Česko-Slovenska a určitým komplikáciám, ktoré v súvislosti s tým vznikli, treba zvýrazniť na makrosociálnej úrovni jeho pokojný a usporiadaný charakter. V dôsledku ďalších ťažkostí, ktoré sa vytvárali vo vnútropolitickom boji o moc, sa stratil potenciál využívania „vzoru“ mierového rozdelenia ČSFR.

Ďalších 10 rokov bol totižto v popredí záujmu najsilnejších politických strán boj o moc, ktorý však sledoval hospodárske ciele. Vlastne až po voľbách v roku 2002 vznikla relatívne konzistentná vláda, ktorá však bola silne diferencovaná po konzervatívne-liberálnej línii (to sa zopakovalo, ale s väčšou a silnejšou dynamikou po voľbách v roku 2010). Paradoxom slovenskej pravej však je, že práve pravicové vlády v rokoch 2002 – 2006 a 2010 – 2012 boli z hľadiska svojho vnútorného fungovania najmenej stabilné a nedovládli do konca celého funkčného obdobia. V roku 2012 vznikla prvá vláda „jednej strany“ na Slovensku, ktorá je v našich podmienkach zatiaľ unikátom.

V týchto podmienkach, ktorých charakteristika je vyslovene pracovná a diskusná, sa bezpečnostné otázky neocitli na prvom mieste činnosti vlád. Išlo v nich najmä o zložité prelínanie ekonomiky a politiky, kde sa dajú naznačiť tri témy (oblasti) s bezpečnostnými dopadmi. Mimoriadna pozornosť bola venovaná vlastníckym vzťahom (privatizáciu možno zo sociologického hľadiska označiť predovšetkým za radikálnu a dramatickú zmenu vlastníckych vzťahov), v ktorých sa vytvorila značne neprehľadná situácia. Po druhé išlo o „privábenie“ zahraničných investícií na Slovensko. Obe tieto oblasti fungovali nesystémovo, dopady čoho sa budú premietiť asi dlhodobo protirečivo premietť do bezpečnosti štátu predovšetkým však ľudskej bezpečnosti. Tretiu oblasť predstavuje z ekonomického pohľadu úsilie o získanie politickej moci, ktorá sa dá využiť na pôsobenie v štátnych podnikoch a na klientelizmus v oblasti štátnych zákaziek. Táto oblasť sa asi premieta najprotirečivejšie do bezpečnosti.

Za cenu značného zjednodušenia možno poukázať na tendenciu, ktorá sa prejavuje najmä vo vzťahu k Ozbrojeným silám SR, resp. k Ministerstvu obrany SR. Ministerstvo obrany nepatrí v slovenskej politike k rezortom, o ktoré je prvoradý záujem a obsadzuje sa politickými nominantmi bez skúsenosti v bezpečnostnom sektore často aj bez predchádzajúceho pôsobenia v oblasti bezpečnostnej politiky. Funkcia bola viackrát obsadená hospodárskymi manažérmi z rôznych oblastí. Táto tendencia sa vysvetľuje (kamufluje)

potrebou „politického (demokratickeho) riadenia ozbrojených síl“, resp. značne zmätočnou koncepciou „civilnej kontroly“ ozbrojených síl. Tieto myšlienky časť slovenských autorov (Korba – Kmec, 2000) interpretovala zastaraným spôsobom, vychádzajúcim zo začiatkov rozpracovávaní tejto témy v západnej vojenskej sociológii, resp. politológii z 50. a 60. rokov minulého storočia, ktorá nezohľadňuje nové ekonomické realie v bezpečnostnej oblasti ani sociálne, kultúrne a ďalšie zmeny v podmienkach postmoderného štádia vývoja spoločnosti.

Vzhľadom na to, že ozbrojené sily a vojenská elita zasahujú do diania na Slovensku len okrajovo (a v tejto oblasti nie sú ani žiadne tradície), záujem o rezort má najmä hospodárske dôvody. Ozbrojené sily patria k tým oblastiam štátnej správy, kde sú v hre veľké zákazky, ktoré často nemajú ani vojenský charakter (zabezpečenie rôznych služieb logistického charakteru, ktoré v minulosti vojsko vykonávalo vlastnými silami – stravovanie, upratovanie a pod.). V prvom rade však ide o zákazky spojené s nákupom nových zbraní a vojenskej techniky, ich údržbou a opravami. Málokterá zo slovenských politických strán a hnutí preto disponuje vlastnými odborníkmi na vojenskú bezpečnosť.

Rezortom, ktorý má na Slovensku rozhodujúcu úlohu v bezpečnostnej oblasti, je Ministerstvo vnútra. Ministerstvo vnútra dominuje v nevojenskej oblasti bezpečnosti najmä tým, že riadi veľkú časť úradov verejnej správy, do ktorých kompetencie spadajú aj bezpečnostné otázky. Špecifickú pozíciu a úlohu ministerstva vnútra posilňuje aj systém krízový manažmentu na Slovensku – minister vnútra je predsedom Ústredného krízového štábu SR. O post ministra vnútra je preto na Slovensku – na rozdiel od postu ministra obrany – mimoriadny záujem, obzvlášť v koalíčných vládach. Post bol obsadzovaný výraznými politickými osobnosťami, ktorých konanie malo neraz kontroverzný charakter.

Na postavenie ministerstva vnútra v bezpečnosti na Slovensku možno poukázať aj z hľadiska početného stavu zložiek bezpečnostného sektora, ktorí sú v služobnom pomere. Ozbrojené sily SR mali v roku 2012 okolo 13 000 osôb. Počet príslušníkov Policajného zboru sa uvádza v rôznych zdrojoch od 20 do 22 tisíc. Okrem toho zložkou ministerstva vnútra je aj Hasičský a záchranný zbor s počtom okolo 4 000 osôb.

Vnímanie bezpečnosti štátu i jeho občanov je vlastne stále vo vleku neustávajúceho súperenia viacerých skupín s málo prehľadným zložením o politickú a ekonomickú moc v štáte. Určitý medzník znamenalo úsilie o vstup SR do NATO, ktoré sa začalo forsírovať vládou, ktorá bola vytvorená po voľbách v roku 1998.

Národný program prípravy SR na členstvo v NATO – PRENAME, schválila vláda SR svojim uznesením z 9. júna 1999. Program vychádzal z požiadaviek Akčného plánu členstva (Membership Action Plan - MAP), ktorý bol prijatý na summite NATO vo Washingtone v apríli 1999 v záujme zlepšenia prípravy kandidátskych štátov na členstvo v ňom. Situačne bol aj vyjadrením záväzku NATO pokračovať vo svojom rozširovaní a potvrdzoval politiku otvorených dverí. Na základe skúseností z prístupového procesu pri rozšírení NATO o tri stredoeurópske krajiny sa MAP zameriaval na prípravu kandidátskych štátov v oblastiach: politickej a ekonomickej, obrannej a vojenskej, zdrojov, bezpečnostnej a právnej.

Možno uviesť dve základné zmeny (skupiny zmien), ktoré sa v tomto procese do roku 2004, keď SR bolo prijaté za člena NATO, uskutočnili. Aj po tomto dátume však pokračuje na Slovensku v bezpečnostnej oblasti málo prehľadný a protirečivý vývoj, v ktorom sa navonok do zahraničia prezentujú oficiálne určité názory, ale situácia vo vnútri štátu (medzi obyvateľstvom) je odlišná.

Prvou skupina zmien bola spojená s celkovou prestavbou bezpečnostného systému, resp. bezpečnostného sektoru. Za jej základ možno považovať prijatie ústavného zákona č. 227/2002 Z.z. o bezpečnosti štátu v čase vojny, vojnového stavu, výnimočného stavu a núdzového stavu, ktorý nadobudol účinnosť 1. mája 2002. Bol ním zrušený ústavný zákon č. 10/1969 Zb. o Rade obrany štátu v znení ústavného zákona č. 160/1990 Zb., ústavného zákona č. 133/1991 Zb. a čl. V ústavného zákona č. 493/1992 Zb. Aj kontinuita týchto dvoch ústavných zákonov špecificky poukazuje na to, že korene samostatného Slovenska sú spojené aj so vznikom Slovenskej socialistickej republiky v roku 1969.

Na ústavný zákon č. 227/2002 Z.z. nadväzuje, popr. s ním je zviazaný rad zákonov a ďalších noriem, ktoré začali meniť podobu a fungovanie bezpečnostného systému SR ešte pred vstupom do NATO. Ide predovšetkým o zákon č. 319/2002 Z.z. o obrane Slovenskej republiky (účinný od 1. júla 2002), zákon č. 387/2002 Z.z. o riadení štátu v krízových situáciách mimo času vojny a vojnového stavu (účinný od 1. septembra 2002), zákon č. 414/2002 Z. z. o hospodárskej mobilizácii (účinný od 1. januára 2003), ktorý bol nahradený zákonom č. 179/2011 Z. z. o hospodárskej mobilizácii a o zmene a doplnení zákona č. 387/2002 Z. z. o riadení štátu v krízových situáciách mimo času vojny a vojnového stavu v znení neskorších predpisov (účinným od 1. augusta 2011) a zákon č. 110/2004 Z.z. o fungovaní Bezpečnostnej rady Slovenskej republiky v čase mieru (účinný od 1. apríla 2004). Za jadro zmien v bezpečnostnom systéme SR možno zo sociálnoinštitucionálneho hľadiska

považovať vytvorenie Bezpečnostnej rady SR, ktorá nahradila dovtedy fungujúcu Radu obrany štátu.

Bezpečnostná rada SR má 9 členov, ktorí sú pri výkone svojej funkcie nezastupiteľní. Vytvára si výbory, ktoré sú jej stálymi pracovnými orgánmi. V súčasnosti to sú výbory pre zahraničnú politiku, pre obranné plánovanie, pre civilné núdzové plánovanie a pre koordináciu spravodajských služieb. Tajomníkom rady je riaditeľ odboru krízového manažmentu a bezpečnosti štátu na Úrade vlády SR. Odborný aparát rady je súčasťou Úradu vlády SR.

S novým bezpečnostným systémom riadeným Bezpečnostnou radou SR sa spája aj reforma bezpečnostného sektora. Aj tento problém je poznačený rozdielnosťou chápania tohto organizačného fenoménu, ktoré sa vytvorilo v západnej literatúre v podmienkach zmien bezpečnosti po rozpade bipolárneho usporiadania medzinárodných vzťahov. Na bezpečnostný systém a sektor SR nemožno automaticky aplikovať závery o reforme bezpečnostného sektora, ktorý sa v rôznych krajinách, resp. regiónoch realizuje rozdielnym spôsobom.

Zo sociologického hľadiska je v kontexte fungovania bezpečnostného sektora nepreskúmaným fenoménom utváranie a pôsobenie slovenskej bezpečnostnej elity. Z hľadiska praktickej politiky („reálpolitiky“) je však ťažké identifikovať, kto vlastne tvorí bezpečnostnú elitu Slovenska. Okrem toho ani v sociologickej (politologickej) teórii ani v zahraničí (na Západe) nie je vytvorená konzistentná teória či koncepcia bezpečnostnej elity. Stále sa používa predovšetkým pojem mocenská elita v duchu diela C. W. Millsa Mocenská elita z roku 1956 (Mills, 1966), kde bezpečnostná (v užšom slova zmysle vojenská, výnimočne aj policajná a spravodajská) elita predstavuje len jednu z jej častí. V najnovších zdrojoch sa tiež zvyrazňuje aj v meniacich sa spoločenských podmienkach mocenský a vodcovský charakter elity, kde sa síce uvádza aj oblasť bezpečnosti ale len okrajovo (Williams, 2012, s. 3).

Formálne možno medzi bezpečnostnú elitu – najmä jej špičku („vedúcu“ časť) na Slovensku – zaradiť osoby, ktoré pôsobia ako členovia Bezpečnostnej rady, popr. zaujímajú vedúce pozície v jej aparáte, členov vlády, ktorí stoja na čele bezpečnostných (silových) rezortov a ďalších vedúcich pracovníkov týchto rezortov. Podľa vymedzených znakov by sem bolo možné zaradiť aj vedúcich predstaviteľov ďalších rezortov, úradov a i., ktoré sa podieľajú určitým spôsobom na zaisťovaní bezpečnosti Slovenska. Ide aj o osobu riaditeľa Slovenskej informačnej služby a jej vedúcich pracovníkov (ich identita je však utajovaná).

Špecifickú časť bezpečnostnej elity – spravidla najčastejšie skúmanú – predstavuje generalita a vyšší dôstojníci ozbrojených síl a polície, ku ktorým patria aj najvyšší predstavitelia ďalších zložiek bezpečnostného sektoru, ktorí sú v služobnom pomere (Slovenská informačná služba, Hasičský a záchranný zbor, Zbor väzenskej a justičnej stráže, „uniformovaná“ časť Colnej sekcie Finančného riaditeľstva SR a pod.).

Z tejto skupiny sú známi najmä najvyšší predstavitelia ozbrojených síl – náčelník Generálneho štábu Ozbrojených síl SR (do 1. septembra 1994 to bola funkcia Veliteľa Armády SR – zatiaľ bolo v týchto funkciách šesť generálov) a polície – prezident Policajného zboru. Ako zaujímavosť možno uviesť, že zoznam prezidentov Policajného zboru od vzniku SR na webových stránkach nemožno nájsť a nezískali sme ani iný zdroj, kde by tieto osoby boli súhrnne uvedené. Záujemcovia o zoznam prezidentov Policajného zboru sa s ním môžu neoficiálne oboznámiť vo fotogalérii, ktorá je vo vestibule budovy Prezídia Policajného zboru na Račianskej ulici 45 v Bratislave. Vo funkcii riaditeľa SIS sa zatiaľ vystriedalo 8 osôb (a jedna viedla službu z poverenia). O vedúcich predstaviteľov ďalších zložiek „uniformovaného“ charakteru v bezpečnostnom sektore je minimálny mediálny (ale aj výskumný) záujem.

Mimoriadna dynamika v postupe vo funkciách, spojená s mnohými transformáciami, reformami, reorganizáciami a pod. ale aj s politickými nomináciami aj na nižších stupňoch hierarchie v bezpečnostnom sektore viedla k tomu, že „životnosť“ členov bezpečnostnej elity – najmä v ozbrojených silách, polícii a spravodajskej službe – je pomerne krátka.

Nefungujú princípy a normy kariérneho postupu, ktoré by mali dlhodobejší charakter – hypoteticky predpokladáme, že od určitého stupňa hierarchie funkcií ide o horizont zhruba 3 - 5 rokov, bežne aj kratší. Štatisticky to možno ukázať už na počte osôb, ktoré vykonávali funkciu náčelníka generálneho štábu, policajného prezidenta a riaditeľa spravodajskej služby a priemernej doby, po ktorú túto funkciu vykonávali.

Druhým protirečivým prvkom stavu bezpečnostnej elity na Slovensku je v týchto podmienkach jej odbornosť. Okrem neprimeranej diskontinuity („fluktuácie“) ju podmieňujú aj mnohé komplikácie v systéme ich prípravy.

Ešte s väčšími zložitosťami sa stretneme, ak by sme chceli zistiť „nerovnošatové“ časti bezpečnostnej elity. Mali by nimi byť najmä odborníci na bezpečnostnú problematiku v štátnej správe, samospráve, v politických stranách a hnutiach, v médiách, akademickej obci, mimovládnych organizáciách a pod.

Ďalšiu časť bezpečnostnej elity môžu predstavovať kruhy vojensko-priemyselného komplexu, ktorý však bol na Slovensku po „havlovskom“ zásahu na začiatku 90. rokov de facto zlikvidovaný. V súčasnosti sa čoraz viac používa aj pojem bezpečnostného priemyslu a služieb, ktorý je spojený s komercializáciou a privatizáciou bezpečnostného sektora. Aj na Slovensku možno uvažovať o určitej skupine osôb (skupín, subjektov), ktoré pôsobia v širokej oblasti bezpečnostného priemyslu a služieb a mali by mať záujem o efektívne fungovanie bezpečnostnej oblasti (sektoru). Vzniká tu však aj otázka prelínania súkromného a verejného, ktorá je jednou z aktuálnych oblastí diskusie aj v zahraničí. Teoreticky je rozpracovávaný najmä fenomén súkromných bezpečnostných a vojenských spoločností (Alexandra – Baker – Caparini, 2008; Jäger – Kümmel, 2007).

Kontroverzným prvkom bezpečnostnej elity z tohto pohľadu na Slovensku sú aj súkromné bezpečnostné služby. Podobne možno vnímať aj obecné polície. Ani jedna z týchto oblastí – produktov ponovembrového vývoja – zatiaľ nie je predmetom analýz sociálnych vied.

Druhou oblasťou zmien v bezpečnostnej oblasti po vstupe SR do NATO, ktorá má v niektorých ohľadoch ešte protirečivejší charakter ako zmeny v bezpečnostnom systéme a sektore štátu, je úplná profesionalizácia Ozbrojených síl. Bola spojená s premenovaním armády na ozbrojené sily, čo má len symbolický názov, lebo na Slovensku v bežnej reči sa tento pojem nepoužíva. Zvýrazňuje však potrebu podriaďiť sa „westernizácii“ či až „natoizácii“ pôsobenia vojska.

V širšom kontexte poukážeme na prijatie dvoch bezpečnostnopolitických dokumentov – Bezpečnostnej stratégie Slovenskej republiky schválenu NR SR 27. marca 2001 a Bezpečnostnej stratégie Slovenskej republiky schválenu NR SR 27. septembra 2005, na ktoré nadväzuje rad ďalších dokumentov v bezpečnostnej oblasti, v prvom rade v rezorte obrany. Už prvá stratégia sa charakterizovala ako stratégia pre vstup do NATO a prihlásenie sa k jeho chápaniu bezpečnosti. Druhá stratégia, ako sa uvádza v jej bode 2: „zohľadňuje zásadné zmeny bezpečnostného prostredia SR, nové záväzky a zodpovednosť SR podieľať sa na bezpečnosti a obrane širšieho spoločenstva demokratických štátov – spojencov a partnerov SR združených v euroatlantických zoskupeniach“ (Bezpečnostná, 2005, s. 2).

Pri mediálno-politickej interpretácii oboch dokumentov sa pripúšťa, že boli určené viac pre zahraničie – ako „signál“ SR bezpodmienečne a za každú cenu sa podriaďiť požiadavkám kladeným najmä na „atlantickú“ integráciu – do NATO. Smutným výsledkom tohto procesu je účasť slovenských vojakov na inváziách do Afganistanu a Iraku. Možno však doplniť aj to,

že slovenská bezpečnostná stratégia je v súčasnosti najstaršia zo všetkých štátov V4 – v ČR bola schválená nová bezpečnostná stratégia v roku 2011, v Maďarsku v roku 2012 a v Poľsku v roku 2007.

V týchto podmienkach došlo zákonite k absencii „komplexného“ pohľadu na bezpečnosť SR. Prejavilo sa to predovšetkým v silnom podcenení pozornosti venovanej riešeniu problémov vnútornej vojenskej terminológiou vyjadrené – teritoriálnej – bezpečnosti.

Ozbrojené sily SR však tiež zápasia s veľkým množstvom problémov – od kvality regrutácie cez prípravu a výcvik vojakov až po prepúšťanie „vyslúžilých“ vojakov, k čomu možno pridať aj absenciu pripravených záloh. Existujú aj výrazné ťažkosti finančného charakteru, ktoré nie sú prioritne zapríčinené veľkosťou či nárokmi na fungovanie vojska, ale nekonceptnosťou celého procesu výstavby úplne profesionalizovaných ozbrojených síl. V podmienkach globálnej krízy začiatku 21. storočia, ktorá pretrváva už takmer 5 rokov a jej koniec je v nedohľadne, je však zvýšenie výdavkov na obranu nereálne (minimálne vo funkčnom období súčasnej vlády).

Vojsko síce požíva v prieskumoch verejnej mienky stále jednu z najvyšších dôveryhodností spomedzi inštitúcií štátu, ale aj napriek tomu pod tlakom finančnej situácie a možno tiež verejnej mienky sa muselo pristúpiť k úprave (sprísneniu) podmienok vyplácania odchodových náležitostí príslušníkom bezpečnostného sektora, ktoré sa dotýka aj profesionálnych vojakov. Tieto podmienky boli totiž v predchádzajúcich rokoch postavené značne voluntaristicky ale aj utilitaristicky, tiež v súvislosti s vytvorením podmienok pre úplnú profesionalizáciu ozbrojených síl ako „príspevku“ SR pri vstupe do NATO, ktorého rýchlosť ale aj nepremyslenosť boli politickou „nadpracou“ vtedajšej vlády a ministerstiev (okrem ministerstva obrany bolo na tomto procese zainteresované aj ministerstvo zahraničných vecí).

Možno poukázať aj na to, že na Slovensku v súčasnosti neexistuje inštitúcia vedeckovýskumného charakteru, ktorá by sa zaoberala systematickým skúmaním bezpečnosti SR. Existuje síce niekoľko katedier krízového manažmentu a rôznych bezpečností, ktoré sú prioritne zamerané na prípravu bezpečnostných odborníkov rôzneho zamerania. Ministerstvo obrany ani ministerstvo vnútra ani bezpečnostná rada však nevytvorili pracovisko, ktoré by komplexne či systematicky skúmalo bezpečnosť SR, vypracovávalo analýzy, expertízy a štúdie o rôznych aktuálnych či perspektívnych témach a problémoch v tejto oblasti. Produkcia „bezpečnostno-analytických“ odborníkov v Slovenskej spoločnosti pre zahraničnú

politiku, Inštitúte pre verejné otázky a iných mimovládnych organizáciách odpoveď na takéto otázky nedáva a vyznačuje sa predovšetkým snahou multiplikovať na Slovensku neoliberalne názory „atlantizmu“ v rámci rôznych grantových schém.

Podľa najnovšej organizačnej štruktúry Ministerstva obrany SR k 1. 3. 2013 síce už existuje v jeho štruktúre Inštitút bezpečnostných a obranných štúdií (Mierová, 2013). Zatiaľ o ňom nie je nič oficiálne známe ale to, čo neoficiálne preniklo na verejnosť, nesvedčí o tom, že by mohlo viesť k zmene pri skúmaní aktuálnych a perspektívnych problémov bezpečnosti SR.

Záverom

Vzhľadom na rozsiahlosť témy a jej protirečivosť ťažko robiť stručné a jednoznačné závery. Položme si však prvú otázku tak či môže byť „jednotná“ bezpečnostná politika v postmodernistickej pluralite (najmä smerom k zahraničiu)? Okrem ťažkostí s terminológiou (politologickou, sociologickou, ekonomickou, právnou, teóriou bezpečnosti atď.) sa v tejto oblasti stretávame aj s postmoderným fenoménom jazykových hier, ktorý sa neprajvuje len vo vedeckej literatúre ale najmä vo vyjadreniach ústavných činiteľov, politických strán, médií, mimovládnych organizácií i bezpečnostných expertov.

Pre diskusiu načrtujeme momenty, ktoré zapríčinili, že bezpečnostný sektor na Slovensku nefunguje dobre, čo však pri problémoch s fungovaním štátu ustupuje do pozadia, lebo obyvateľstvo trápia najmä sociálno-ekonomické ťažkosti. Vo viacerých prípadoch tieto ťažkosti možno už charakterizovať aj ako bezpečnostné riziká (Keller, 2011) alebo priamo hrozby (najmä v prípade vysokého stupňa nezamestnanosti v niektorých regiónoch).

Príčiny ťažkostí a nedostatkov vo fungovaní bezpečnostného sektora SR zhrnieme do týchto troch základných oblastí:

- diskrepancia medzi požiadavkami zaistenia bezpečnosti v integračnom rámci a vnútornými zdrojmi (ľudskými i materiálnymi), ktoré sú k dispozícii na tento účel, neadekvátne preberanie zahraničných vzorov pri vnímaní a riešení problémov bezpečnosti SR z aktuálneho i perspektívneho hľadiska;
- tragické sociálno-ekonomické následky spolitizovanej, urýchlenej a deformovanej privatizácie, v ktorej sa urobili viaceré kroky, čo (až dramaticky) horšili bezpečnostnú situáciu štátu i jeho obyvateľov – k najhorším z nich patrí strata potravinovej sebestačnosti a bezpečnosti,
- nepremyslenosť a spolitizovanie vytvárania bezpečnostného sektora SR, ktorá sa prvýkrát prejavila v súvislosti s „vnútrostraníckym prevratom“ v HZDS a nasledovnou zmenou vlády na začiatku roku 1994 (stálo by za úvahu sociologicky, možno aj historicko-

sociologicky skúmať konanie Slovenskej informačnej služby v tejto situácii) a odvtedy vlastne až do roku 2006 bola vždy sprevádzaná masívnymi zmenami najmä vo vyšších stupňoch hierarchie bezpečnostnej elity. K týmto zmenám patria aj permanentné reorganizácie a reformy, ktoré po prepuknutí globálnej krízy začiatku 21. storočia sledujú najmä šetrenie, vyúsťujúce spravidla do deformovaného znižovania počtov zamestnancov.

Vnímanie bezpečnosti SR a jej problémov negatívne podmieňuje vysoký stupeň jednostrannosti až deformácie ich mediálno-politickej interpretácie, najmä hypertrofia „natovského“ chápania bezpečnosti a jeho predimenzovaná prezentácia v „mainstreamových“ médiách. Absentuje však poukazovanie na nedeliteľnosť a asymetriu bezpečnosti a nové komplikácie, ktoré v nich vznikajú v dôsledku narastania deformácií pri distribúcii bohatstva a moci. Podobne deformuje vnímanie bezpečnosti aj obchádzanie faktu vytvárania multipolarity moci v súčasných medzinárodných vzťahoch, ktoré vyžaduje aj nový prístup EÚ k svetovej bezpečnosti. Mediálno-politické pium desiderium o všemocnosti „natovskej“ bezpečnosti vážne nahlodala globálna kríza začiatku 21. storočia.

Zo sociologického hľadiska považujeme za potrebné zvýšiť pozornosť venovanú skúmaniu ale aj riešeniu problémov v rámci ľudskej bezpečnosti. Ako nosné vidíme otázky sociálno-ekonomickej (vrátane ich demografických prvkov) a environmentálnej bezpečnosti. Bezpečnosť by sa nemala stať tovarom aj keď je potrebné vidieť, že vzhľadom na jej „rozširovanie a prehlbovanie“ nie všetky jej problémy je schopný už štát vyriešiť. Napriek tomu však nie je možné pripustiť, aby sa k bezpečnosti pristúpilo ako oblasti, ktorú možno sprivatizovať tak, ako sa to postupne podarilo v školstve, zdravotníctve a sociálnej starostlivosti. Žiadna z týchto oblastí však nefunguje lepšie ako pred privatizáciou – skôr naopak. Treba predísť situácii, aby sme za svoju bezpečnosť (doma, na ulici, na pracovisku, ... platili tak ako za vodu či plyn, čo vidí ako riešenie problému neoliberalná globalizácia, ktorá za touto tézou vidí svoje zisky.

Zlepšovanie bezpečnostnej situácie vyžaduje posilňovať aj ochranu pred násilím. Nemožno bagatelizovať hrozbu terorizmu ale boj proti nemu nemôže ísť na úkor (medzinárodne) organizovanej zločinnosti, ktorá má na svedomí oveľa viac obetí, materiálnych a iných škôd. Proti násiliu musíme „bojovať“ doma – a nie v Iraku a Afganistane, či inde vo svete, kde sa USA dostanú v dôsledku svojej imperiálnej politiky do ťažkostí. Organizovaná zločinnosť aj na Slovensku evidentne destabilizuje spoločnosť viac ako terorizmus (ktorý je u nás zatiaľ v realite neznámym fenoménom), ale je o nej oveľa menej „vedeckej produkcie“ ako o terorizme...

V súvislosti s tým nakoniec poukážeme na možné dimenzie „rozvojového“ charakteru, ktoré nevyžadujú toľko prostriedkov ako nasadenie bezpečnostných síl pri riešení bezpečnostných problémov. Bolo by vhodné zamyslieť sa nad tým, aká je bezpečnostná kultúra a bezpečnostné vedomie obyvateľov Slovenska a ako ich môžeme využívať pri riešení našich bezpečnostných problémov v súčasnosti i v budúcnosti. A v tomto kontexte by sa mohla koncipovať aj nejaká pracovne to nazveme bezpečnostná výchova – aj v spojení s krízovým manažmentom, popr. bezpečnosťou každodenného života. A k tomu je potrebné, aby sme sa nielen v sociológii bezpečnosti (vojenskej sociológii) ale aj v ďalších špeciálnych sociologických teóriách zamysleli aj nad tým, čo je bezpečnostné vedomie, kultúra a výchova – ako ich skúmať a aj prakticky využívať.

Zoznam bibliografických odkazov

- [1] Alexandra, A. – Baker, D.-P. – Caparini, M. (eds.) 2008. Private Military and Security Companies: Ethics, Policies and Civil-Military Relations. London : Routledge
- [2] Arustamomov, E. A. 2006. Bezopasnost' žiznedejatel'nosti. Moskva : Bizneskniga.
- [3] Battersby, P., Siracusa, J. M. 2009. Globalization and Human Security. Plymouth : Rowman & Littlefield.
- [4] Beck, U. 1986. Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt/M. : Campus.
- [5] Beck, U. 2007. Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit". Bonn : Bundeszentrale für politische Bildung, 2007.
- [6] Beland, D. 2007. Social Security: History and Politics from the New Deal to the Privatization Debate. Lawrence : University Press of Kansas.
- [7] Bezpečnostná stratégia SR 2005. 2005. Prístupné na www.mepoforum.sk.
- [8] Caforio, G. 2006. Some historical notes. In Caforio, G. (ed.). 2006. Handbook of the Sociology of the Military. New York : Springer.
- [9] Čukan, K. 2008. Výskumy v prospech sociálnej, personálnej a komunikačnej politiky Ministerstva obrany Slovenskej republiky. In Škvrnda, F. a kol. 2008. Slovenská vojenská sociológia na začiatku 21. storočia. Bratislava : MO SR.
- [10] Hampson, F. O. et al. 2002. Madness in the Multitude. Human Security and World Disorder. Oxford : Oxford University Press.
- [11] Hofreiter, L. 2006. Securitológia. Liptovský Mikuláš : AOS gen. M. R. Štefánika.
- [12] Hynek, N. 2009. Nevládní organizace v oblasti lidské bezpečnosti na pozadí (neo)liberálního řádu. In Mezinárodní vztahy, 2009, č. 4, s. 9 – 34.
- [13] Jäger, T. – Kümmel, G. (eds.) 2007. Private Military and Security Companies: Chances, Problems, Pitfalls and Prospects. Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- [14] Kaldor, M. 2007. Human security: reflections on globalization and intervention. Cambridge : Polity.
- [15] Keller, J. 2009. Úvod do sociologie. 4. vyd. Praha : Sociologické nakladatelství.

- [16] Keller, J. 2011. Nové sociální rizika a proč se jim nevyhneme. Praha : Sociologické nakladatelství.
- [17] Korba, M. – Kmec, V. 2000. Civilno-vojenské vzťahy a scenáre ich vývoja v SR. Bratislava : SFPA.
- [18] Korzieniowski, L. F. 2008. Securitologia. Nauka o bezpieczeństwie człowieka i organizacji społecznych. Krakow: EAS.
- [19] Kuznecov, V. N. 2003. Sociologija bezopasnosti, Moskva: Kniga i biznes.
- [20] Lautensach, A. K. 2009. The Ethical Basis for Sustainable Human Security: A Place for Anthropocentrism? Journal of Bioethical Inquiry, 6 (4) : 437 – 455.
- [21] Luhmann, N. 1991. Soziologie Des Risikos, Berlin : Walter De Gruyter.
- [22] Malešević, S. 2010. The Sociology of war and violence. Cambridge: Cambridge University Press.
- [23] Mierová organizačná štruktúra Ministerstva obrany SR k 1. 3. 2013. 2013. Prístupné na <http://www.mosr.sk/data/files/457.pdf>.
- [24] Mills, C. W. 1966. Mocenská elita. Praha : Orbis.
- [25] Murdza, K., 2005. Bezpečnosť a bezpečnostná orientácia v globálnej rizikovej spoločnosti. Bratislava : Akadémia Policajného zboru.
- [26] Reveron, D. S. Mahoney-Norris, K. A. 2011. Human Security in a Borderless World. Westview Press.
- [27] Stanczyk, J. 1996. Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa. Warszawa : Instytut studiów politycznych PAN.
- [28] Škvrnda, F. 2008a. O chápaní a vývoji vojenskej sociológie a jej základných problémoch v súčasnosti. In Škvrnda, F. a kol. 2008. Slovenská vojenská sociológia na začiatku 21. storočia. Bratislava : MO SR.
- [29] Škvrnda, F. 2008b. O formovaní sociológie bezpečnosti v slovenskom a medzinárodnom kontexte. In Škvrnda, F. a kol. 2008. Slovenská vojenská sociológia na začiatku 21. storočia. Bratislava : MO SR.
- [30] Škvrnda, F. 2010. Medzinárodná bezpečnosť. In Škvrnda, F. a kol. 2010. Medzinárodné politické vzťahy. Bratislava : Vydavateľstvo Ekonóm.
- [31] Tadjbakhsh, S., Chenoy, A. M. 2008. Human Security: Concepts and implications. London – New York : Routledge.
- [32] Waisová, Š. 2006. Lidská bezpečnost – pojetí a strategie: komparace přístupů členských států Evropské unie angažujících se v Human Security Network. In Mezinárodní vztahy. 2006, č. 1. s. 58 – 73.
- [33] Williams, C. 2012. Researching Power, Elites and Leadership. London : Sage.

Kontakt:

doc. PhDr. František Škvrnda, PhD., Fakulta medzinárodných vzťahov, Ekonomická univerzita, Dolnozemska 1, 852 35 Bratislava, skvrnda@euba.sk

Slovenská sociálna politika po vstupe SR do Európskej únie

Slovak social policy after accession to the European Union

Rastislav BEDNÁRIK

Abstrakt:

Príspevok sa zameriava na zmeny sociálnej politiky na Slovensku po vstupe do Európskej únie. Osobitne sú analyzované zmeny v cieľoch a konkrétnych politikách (nástrojoch) v oblasti sociálnej ochrany (penzijná politika, politika voči osobám s nízkymi príjmami, rodinná politika) a v oblasti trhu práce. Autor dokladuje, že prvé obdobie po vstupe do EÚ bola slovenská sociálna politika konfrontovaná najmä s európskym modelom a neskôr sa profiluje aj pod vplyvom dopadov krízy.

Kľúčové slová:

sociálna politika, sociálna ochrana, dôchodkový systém, penzijná politika, rodinná politika, životné minimum, dávka v hmotnej núdzi, politika trhu práce

Abstract:

The paper focuses on changes in social policy in Slovakia after joining the European Union. Specifically analyzed are changes in the objectives and specific policies (instruments) in the field of social protection (pension policy, policy for people with low incomes, family policy) and the labor market policy. Author demonstrates that the first period after EU accession, the Slovak social policy was confronted mainly with the European model and later those policy profiles under the influence of crisis.

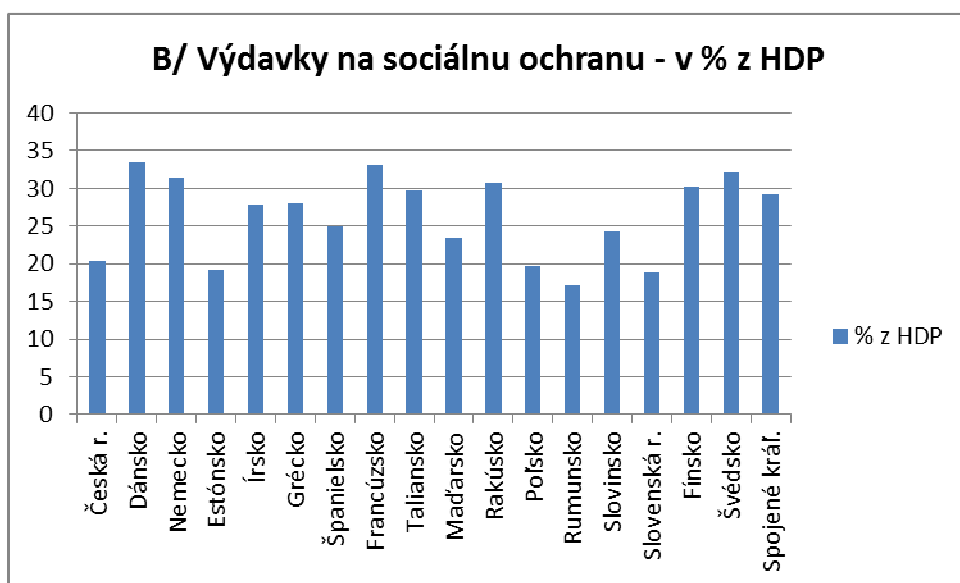
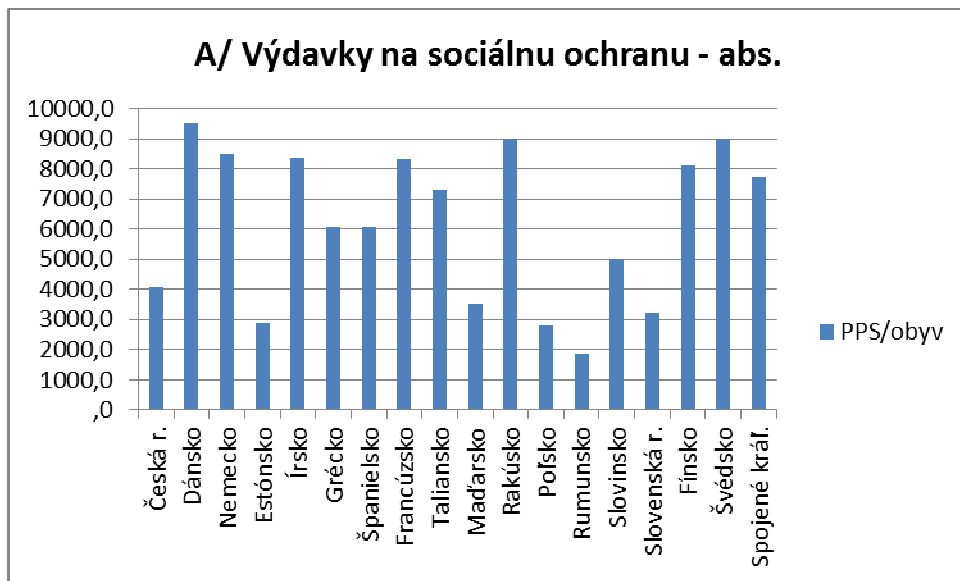
Key words:

social policy, social protection, pension system, pension policy, family policy, subsistence minimum, benefit in social need, labour market policy

K termínu vstupu Slovenska do Európskej únie bola legislatíva sociálnej ochrany a trhu práce na Slovensku vysoko kompatibilná s obdobnou v ďalších členských krajinách EÚ, čo dávalo dobrý východiskový základ pre dolad'ovanie prijatých opatrení a bolo aj bázou filozofie koncipovania opatrení reflektujúcich nové výzvy plynúce z ekonomického vývoja na strane jednej a z demografických zmien na strane druhej.

V čase vstupu však Slovensko patrilo k najmenej ekonomicky vyspelým štátom EÚ s evidentne nižšou životnou úrovňou obyvateľstva a relatívne nízkym podielom výdavkov na sociálnu ochranu. Aj v roku 2009 tu bola nízka úroveň týchto výdavkov – jednak v absolútnom vyjadrení (v priemere 3241 PPS na obyvateľa Slovenska, kým za EÚ 27 to bolo 6935 PPS na obyvateľa), a jednak aj v relatívnom vyjadrení (len 18,8% HDP išlo v roku 2009 na Slovensku na sociálnu ochranu, kým priemer za EÚ 27 bol 29,5% HDP).

Graf 1. Výdavky na sociálnu ochranu vo vybraných EÚ členských krajinách, 2009 (v PPS/obyv. a v % HDP)

Zdroj: Eurostat-ESSPROS

V priemere na 1 obyvateľa na Slovensku išlo na sociálnu ochranu (zdravotná starostlivosť, ochrana v chorobe, materstve, invalidite, starobe, strate živiteľa, v prípade pracovných úrazov, v nezamestnanosti, nedostatku príjmov, dlhodobej starostlivosti a podpora rodiny) v roku 2009 len cca 46,3% hodnoty priemeru všetkých členských krajín EÚ. Úroveň výdavkov na dávky v starobe a pre pozostalých na jedného obyvateľa Slovenska činila 44,2% hodnoty priemeru EÚ-27, úroveň dávok v nezamestnanosti tiež 44,2% tejto hodnoty, úroveň

nemocenskej a zdravotnej starostlivosti činila 50,0% tejto hodnoty, úroveň dávok pre zdravotne postihnutých 56,0% a úroveň dávok pre rodiny a deti činila 54,6% hodnoty priemeru EÚ-27 (Eurostat).

Aj situácia na trhu práce je na Slovensku podstatne horšia než v iných členských krajinách EÚ. V roku 2011 štatistickí zaznamenali mieru zamestnanosti na Slovensku 65,1% obyvateľstva vo veku 20-64 rokov, kým priemer EÚ 27 činil 68,6% (teda o 3,5% bodov viac než na Slovensku). Mužská zamestnanosť je na Slovensku viac porovnateľná s priemerom EÚ (na Slovensku 72,7%, kým v EÚ 27 je to 75,0%) než ženská zamestnanosť (na Slovensku 57,6%, kým v EÚ 27 je to 62,3%). (Údaje sú prebraté zo Správy o sociálnej situácii obyvateľov SR.) Tak, ako postupne bude rásť vek odchodu do dôchodku u žien na Slovensku, tak aj miera zamestnanosti žien tu porastie. Oveľa horšie je to s nezamestnanosťou. Od ekonomickej reformy v roku 1990 sa miera nezamestnanosti na Slovensku drží vysoko nad 10% z ekonomicky aktívnej populácie. Dokonca niekoľko rokov pred vstupom do EÚ v dôsledku hospodárskych reforiem sa miera nezamestnanosti držala blízko 20%, pričom v regiónoch na východe a juhu krajiny sa to prejavilo v nárastoch až nad 35% nezamestnaných. Okrem regionálnej nerovnováhy je slovenská nezamestnanosť charakterizovaná vysokým podielom dlhodobo nezamestnaných, čo v kombinácii s bývaním v rizikových regiónoch má za následok devastáciu pracovnej sily a odsúdenie obyvateľov „celých dolín“ na život z dávok v hmotnej núdzi (teda z podpory štátu).

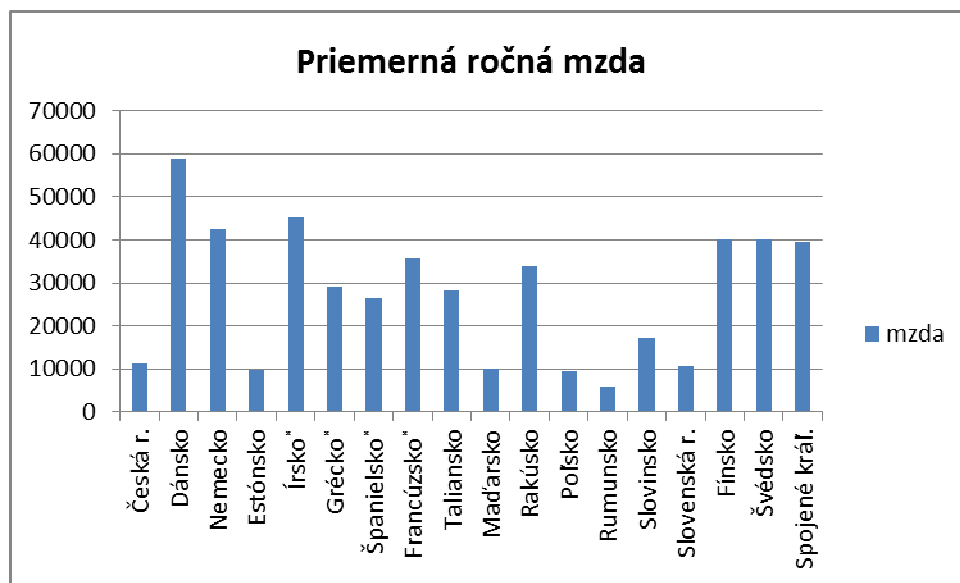
Graf 2. Vývoj miery nezamestnanosti na Slovensku (v % z ekonomicky aktívneho obyvateľstva)

Zdroj: Štatistický úrad SR, Bratislava, Výberové zisťovania pracovných síl.

Podpriemernú úroveň oproti iným členským krajinám EÚ vykazujú tiež mzdy. Aj keď v období po roku 1990 nominálne mzdy na Slovensku rástli vysokým tempom a aj v rokoch 2004 – 2008 to bolo ročne o 7% – 10%, predsa to bolo z veľmi nízkeho základu. Preto aktuálna úroveň miezd na Slovensku je stále hlboko pod mzdovou úrovňou vyspelých krajín EÚ.

Graf 3. Priemerná ročná mzda vo vybraných členských krajinách EÚ v roku 2010 v Eur

Zdroj: Eurostat

V tejto štúdii sa podrobnejšie budeme venovať vývoju situácie a opatreniam po vstupe Slovenska do EÚ vo vybraných oblastiach sociálnej politiky – dôchodkového systému, pomoci rodine, pomoci osobám s nízkymi príjmami a podpore zamestnávania.

Penzijná politika

Penzijný (alebo dôchodkový) systém je na Slovensku v súčasnosti zložený z viacerých pilierov, so samostatným inštitucionálnym, organizačným a finančným zabezpečením. Jeho zmyslom je financovanie potrieb človeka v staršom veku. Všetky piliere sa riadia poisťnými princípmi, teda človek sa poisťuje pred rizikom nedostatočného príjmu v starobe. Na rozdiel od koncepcie sociálneho zabezpečenia v starobe s dôrazom na vyplácanie dávok (systém fungujúci na Slovensku do roku 2003), je poisťná koncepcia sociálnej ochrany v starobe primárne postavená na príspevkoch poisťencov do jednotlivých pilierov penzijného systému. V zásade teraz platí, že suma dávky v starobe (starobný dôchodok) závisí od sumy zaplatených príspevkov na starobné poistenie.

Prvý pilier – priebežný (v anglickej preskripcii „Pay as you go“)

Vznikol zákonom 461/2003 Z.z. o sociálnom poistení a účinný je od začiatku roku 2004. Prvotné nastavenie rovnováhy medzi sumou prijatých príspevkov a sumou vyplatených dávok predpokladalo zabezpečiť mieru náhrady príjmu v starobe na úrovni polovice zárobku. Teda pri odpracovaní zhruba 40 rokov a pri platení príspevkov na úrovni priemeru pracovníkov v národnom hospodárstve by dávka (starobný dôchodok) mala byť na úrovni asi polovice zárobku poistenca. Predpokladalo sa, že suma dávky bude závisieť od počtu rokov platenia príspevkov na dôchodkové poistenie a od výšky týchto príspevkov. Čím dlhšie niekto platil príspevky a čím boli vyššie (než priemer v národnom hospodárstve), tým aj individuálna dôchodková dávka bude vyššia. Avšak aj pri vyšších dôchodkoch platí, že miera náhrady je len na úrovni polovice zárobku. Dokonca rôzne mechanizmy zabezpečujú nižšiu mieru náhrady než tá polovica zárobku u poistencov platiacich vyššie poistné, čo umožnilo zabezpečiť vyššiu mieru náhrady pre poistencov platiacich nízke poistné.

Keď sa pozrieme ako je to s mierou náhrady v iných krajinách, potom pri úrovni priemerných zárobkov je miera náhrady na Slovensku vyššia oproti situácii v Česku, Nemecku, Írsku, Francúzsku a v Spojenom Kráľovstve. Treba však upozorniť, že vo viacerých krajinách občania sporia na dôchodok nielen v rámci povinných penzijných programov, ale aj v rámci súkromných, čím sa miera náhrady zvyšuje.

Tab. 1. Hrubé miery náhrady z povinných penzijných programov, v % z hrubých zárobkov z pred-dôchodkového obdobia, u mužov; ref. rok 2004

	0,5	0,75	1,0	1,5	2,0	2,5
Česká r.	78,8	59,0	49,1	36,4	28,9	24,4
Dánsko	121,6	92,4	77,8	63,7	59,9	57,7
Nemecko	39,9	39,9	39,9	39,9	30,0	24,0
Írsko	65,0	43,3	32,5	21,7	16,2	13,0
Grécko	95,7	95,7	95,7	95,7	95,7	95,7
Španielsko	81,2	81,2	81,2	81,2	67,1	53,7
Francúzsko	63,8	51,2	51,2	46,9	44,7	43,4
Taliansko	67,9	67,9	67,9	67,9	67,9	67,9
Maďarsko	73,0	73,0	73,0	73,0	73,0	73,0
Rakúsko	80,1	80,1	80,1	78,5	58,8	47,1
Poľsko	61,2	61,2	61,2	61,2	61,2	57,5
Slovenská r.	56,7	56,7	56,7	56,7	56,7	56,7
Fínsko	71,3	63,4	63,4	63,4	63,4	63,4
Švédsko	79,3	66,8	62,5	65,4	66,8	67,6
Spojené kráľ.	53,4	37,8	30,8	22,6	17,0	13,6

Pozn. V stĺpcoch sú údaje o miere náhrady pri 0,5-násobku, 0,75-nás., 1,0-nás., 1,5-nás, 2,0-nás. a 2,5-násobku priemerných zárobkov

Zdroj: Society at a Glance :OECD Social indicators – 2006 Ed., OECD 2007

Druhý pilier – kapitalizačný (v anglickej preskripcii „Funded“)

Vznikol zákonom 43/2004 Z.z. o starobnom dôchodkovom sporení a je účinný od roku 2004. Inštitucionálne ide o viaceré súkromné dôchodcovské správcovské spoločnosti spravujúce peniaze poistených osôb. Vstup do piliera je dobrovoľný, ale následne sa poistné odvádza z povinných odvodov príspevkov na starobné dôchodkové poistenie. V súčasnosti sporí na dôchodok 1,45 mil. osôb v systéme kapitalizačného dôchodkového sporenia a v systéme doplnkového dôchodkového sporenia si sporí 708 tis. osôb. Vo vekovej štruktúre sporiteľov v kapitalizačnom pilieri majú najväčšie zastúpenie sporitelia vo veku 31–40 rokov (627 tis. osôb), vo veku 21 – 30 rokov sporí 313 tis. osôb, vo veku 41 – 50 rokov sporí 410 tis. osôb a vo veku nad 50 rokov sporí 99 tis. osôb (Správa o sociálnej situácii obyvateľstva SR v roku 2011).

Optimalizácia penzijného systému

Reforma penzijného systému z rokov 2002 – 2004 predpokladala dolad'ovať príslušné parametre. Vo vzťahu k systému sa vytvorilo niekoľko kategórií občanov. Pomerne jednoznačnú pozíciu majú už existujúci starobní dôchodcovia poberajúci starobný dôchodok. Tí majú záujem už len na výnosnosti systému, čo sa premieta do nastavenia valorizačného mechanizmu. Poberatelia starobných dôchodkov majú záujem udržať si úroveň príjmov jednak na úrovni spotreby (vyjadrené indexami inflácie), ale aj vo vzťahu k mzdovému rastu pracovníkov, aby participovali aj na raste životnej úrovne. Druhú kategóriu občanov tvoria mladí ľudia, ktorí vstúpili do systému dôchodkového poistenia až po roku 2004. Ich dôchodky budú závisieť od sumy príspevkov. Ak sa rozhodnú len pre účasť v priebežnom systéme, budú mať nižšiu mieru rizika a viac ochrany v prípade nižších a nepravidelnejších zárobkov, pričom úroveň ich predpokladaných starobných dôchodkov bude závisieť na celkovej ekonomickej situácii národného hospodárstva v čase poberania dávky. Tí, ktorí sa rozhodnú pre účasť aj v kapitalizačnom systéme, musia počítať s rizikom miery zhodnocovania svojich úspor, avšak v prípade dostatočného úročenia (dobrého hospodárenia správcovských spoločností) majú šancu na vyšší dôchodok zložený jednak zo sumy pripadajúcej z prvého piliera a zo sumy pripadajúcej z druhého piliera. Tretiu kategóriu tvoria občania, ktorí vstúpili do systému dôchodkového poistenia pred rokom 2004. Zvláštnosťou u tejto kategórie je započítavanie doby štúdia do doby účasti v systéme (náhradné doby platenia poistného). Zatiaľ čo osoby vstupujúce do systému po roku 2004 si započítavajú obdobie poistenia až od momentu keď začali oni či štát alebo Sociálna poisťovňa za nich platiť poistné na dôchodkové poistenie (v drvivej väčšine až po skončení strednej či vysokej školy), starší poistenci si započítavajú dobu poistenia už od začiatku štúdia na strednej škole. Teda určité zvýhodnenie o cca 3 až 8 rokov. Z týchto osôb osobitnú kategóriu tvoria tí, ktorí z vekových dôvodov nemohli vstúpiť do druhého kapitalizačného piliera a ktorí budú vstupovať do dôchodku bez šance rozloženia rizík medzi prvý a druhý pilier. Tieto osoby majú eminentný záujem ovplyvňovať nastavenie parametrov výpočtu dávky starobného dôchodku z prvého priebežného piliera (či už v prospech posilnenia solidarity – tí s nižšími nárokmi, alebo naopak v prospech zásluhovosti – tí s vyššími dosiahnutými nárokmi) a až tak ich nezaujíma osud piliera druhého. Osoby zúčastnené v kapitalizačnom pilieri, ktoré vstúpili do prvého piliera ešte pred rokom 2004 a do dôchodku pôjdu až po roku 2015 (po absolvovaní povinného 10 ročného sporenia) majú záujem jednak na čo najvyššej výnosnosti z prvého piliera – keďže väčšia časť ich dôchodku bude pochádzať práve z neho, ale zároveň budú mať

záujem čo najväčšieho zhodnocovania svojich úspor v druhom kapitalizačnom pilieri dôchodkového sporenia.

Pozícia štátu v tejto situácii je zložitá. Pri svojich rozhodovaniach o zmenách parametrov musí zohľadňovať záujmy diferencovaných skupín občanov (viď vyššie), ktoré môžu byť protikladné. Zároveň nemôže neprihliadať k zhoršujúcej sa demografickej situácii v krajine, kedy len mierne či vôbec nerastie počet pracujúcich odvádzajúcich príspevky do dôchodkových fondov a kedy výrazne rastie počet poberateľov dávok starobných dôchodkov. Finančnú pozíciu štátu sťažuje až 10 ročné štartovanie kapitalizačného piliera, do ktorého len pritekajú finančné prostriedky, ale zatiaľ neparticipuje na vyplácaní dávok dôchodkového sporenia. Toto prechodné obdobie (výhľadovo až 20 ročné) zaťažuje štátny rozpočet, až kým sa naplno nepremietne do financovania penzijného systému reálna váha prvého i druhého piliera.

Do plánov na vývoj penzijnej politiky výrazne zasiahli nasledovné faktory. V prvom rade je to potreba finančného zabezpečenia nákladov Sociálnej poisťovne, ktorá vypláca do druhého piliera vysoké sumy (v objeme cca 1 miliardy Eur ročne), keď štát má zabezpečiť jej dofinancovanie pre potreby vyplácania aktuálnych dávok dôchodkov. Pôvodná kalkulácia využitia zisku z privatizácie časti SPP síce počítala s niekoľkoročným krytím výpadkov, ale masívne rozšírenie záujmu o účasť v kapitalizačnom pilieri rozpustilo túto rezervu podstatne skôr ako sa predpokladalo. Tento problém je ešte násobený aktuálnou globálnou krízou a nutnosťou štátu udržať rast verejných financií na uzde.

Ďalším problémom, ktorý klope na dvere reforiem čoraz nástojčivejšie, je dodržanie proporcií medzi príjmami a výdavkami v rámci prvého priebežného systému dôchodkového poistenia. Týka sa to tak potreby rastu odvodov poisťného, ako aj poklesu nárastu výdavkov na dávky. Premieta sa to do nárastu maximálnych vymeriavacích základov výberu poisťného a do podpory zamestnávania v riadnych pracovných pomeroch so zámerom zvýšiť počet platiteľov a sumy poisťného na dôchodkové poistenie. Čo sa týka obmedzenia výdavkov, aktuálne je znižovať miery valorizácie a perspektívne rátať s rastom veku odchodu do dôchodku.

Rodinná politika

V čase vstupu Slovenska do Európskej únie mala rodinná politika za sebou 10-ročné obdobie experimentovania. Na začiatku 90-tych rokov čelili vládne orgány novým výzvam, ktoré ešte neboli u obyvateľstva zažitú a tak striedala jedna koncepcia druhú. Čo sa týka

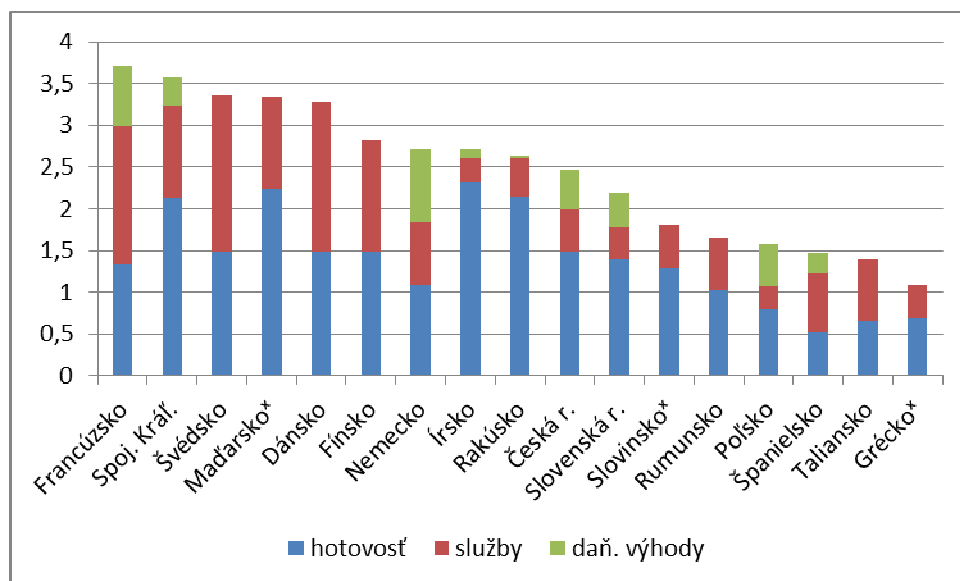
demografickej situácie pokračoval trend založený ešte v polovici 70-tych rokov – postupné znižovanie počtu narodených detí. Paradoxne po roku 1990 napriek poklesu počtu umelých potratov nerástol počet živonarodených detí, ale naopak postupne ročne klesal až dosiahol najnižšiu úroveň v roku 2002, kedy sa narodilo 50 841 detí.

Predvstupové obdobie rodinná politika na Slovensku využila na otestovanie si vzťahu medzi štátom a rodinou, na testovanie rozsahu v akom môže štát rodinu podporovať a na sformulovanie základnej predstavy vyjadrenej v Koncepcii štátnej rodinnej politiky (1996), ktorá definovala princípy aktivity štátu a ďalších aktérov a oblasti uplatňovania opatrení. Reformačné obdobie 2000 – 2004 sa ukončilo s tým, že rodina má pevné miesto v systéme sociálnej politiky štátu a každé dieťa je v jeho zábere. Posilnilo sa prepojenie rodinnej politiky s politikou trhu práce (cez daňový bonus) a zvýraznilo sa posilňovanie politiky podporovania opatrení na zosúladienie pracovného a rodinného života.

Vonkajší prejav zmenenej rodinnej politiky je evidentný pri rozdeľovaní dávok pre rodinu. Najväčšie sumy peňazí štát dáva na detské prídavky, na daňový bonus a na rodičovský príspevok. Rádovo ide o stovky miliónov Eur (do roku 2008 išlo o sumy do 10 miliárd SKK ročne na každú položku). Pre štát to znamenalo vysoké výdavky, avšak pre rodinu reálnou podporou porovnateľnou z minulosti zostal len rodičovský príspevok, ktorého výdatnosť zostala prakticky zachovaná. Naopak, postupne výdatnosť (štedrosť) detských prídavkov klesala, až v súčasnosti znamená pomoc prakticky len rodinám s nízkymi príjmami.

Celkove v roku 2007 štát vynakladal na opatrenia rodinnej politiky 2,19 % HDP. V rámci krajín EÚ to nebolo veľa, ale ani málo. V tomto smere sú najvyššie podielové výdavky na podporu rodiny vo Francúzsku (3,71 % HDP), ale napr. také veľké krajiny ako Španielsko či Poľsko a aj ďalšie krajiny dávajú rodine menej než Slovensko (pozri Graf č. 4). Pre porovnanie štruktúry výdavkov platí, že Slovensko takmer 2/3 z týchto výdavkov realizuje vo forme finančných platieb pre rodiny, kým napr. Francúzsko podporuje rodiny cez výplatu peňažných dávok len z cca 1/3 a podstatne viac využíva pomoc formou služieb pre rodiny.

Graf 4. Verejné výdavky na rodinu (v hotovosti, službách, daňových zvýhodneniach) vo vybraných krajinách (v % z HDP), rok 2007

Pozn.: údaje o daňových zvýhodneniach v Maďarsku, Slovinsku a Grécku neboli k dispozícii

Zdroj: OECD Family Database

V poslednom období zaznamenávame akceleráciu zlepšovania opatrení na podporu rodine. Od vstupu do Európskej únie bol prijatý nový zákon o rodine 36/2005 Z.z., ktorý nahradil síce viackrát novelizovaný, ale predsa len zastaraný zákon z roku 1963. Ako úplne nový v roku 2008 bol prijatý zákon o výživnom, kde okrem iného štát prispieva na výživu detí z rozvedených rodín v prípade keď povinný rodič neplatí súdom nariadené alimenty.

Pravidelne ročne sa valorizujú dávky detských prídavkov (v roku 2004 to bolo mesačne na každé dieťa na úrovni 500 SKK mesačne – cca 12,33 Eur podľa vtedajšieho kurzu, v súčasnosti je to 22,54 Eur) i daňový bonus (v roku 2004 za každé dieťa na mesačnej úrovni 400 SKK – cca 9,86 Eur, v súčasnosti je to 21,02 Eur pre rodiča zarábajúceho ročne viac ako 6-násobok minimálnej mzdy). Výrazný rast zaznamenala najmä dávka príspevku pri narodení dieťaťa: kým v roku 2004 to bola suma 4000 SKK (cca 98,62 Eur), v súčasnosti je to (spolu s príplatkom pri narodení prvého, druhého a tretieho dieťaťa) takmer 830 Eur.

Rodičovský príspevok postupne od roku 2004 prešiel viacerými zmenami. V roku 2004 existovali 2 rôzne sumy dávok – vyššia pre osoby nepracujúce a nižšia pre osoby zárobkovo činné. V súčasnosti rodič dostane rodičovský príspevok a tomu kto nepoberá rodičovský príspevok možno poskytovať dávku starostlivosti o dieťa (do výšky 230 Eur mesačne vynaložených a zdokladovaných výdavkov). Suma rodičovského príspevku pre nepracujúceho

rodiča v roku 2004 činila mesačne 3790 SKK (cca 93,45 Eur podľa vtedajšieho kurzu), teraz je to 194,70 Eur mesačne pre rodiča malého dieťaťa.

Oproti situácii v roku 2004 sa zmenila právna úprava náhradnej starostlivosti o dieťa, keď bol v roku 2005 prijatý zákon o sociálno-právnej ochrane detí a sociálnej kuratele a zákon o príspevkoch na podporu náhradnej starostlivosti o dieťa, ktoré nahradili úpravu ešte z rokov 1990 a 1998. Zároveň dávky v tejto oblasti sa zvyšovali. Napríklad príspevok pri zverení do náhradnej starostlivosti bol v čase vstupu do EÚ na úrovni 7080 SKK (cca 174,56 Eur), teraz je na úrovni 352,86 Eur. Takisto príspevok pri zániku starostlivosti pôvodne bol na úrovni príspevku pri zverení do náhradnej starostlivosti, neskôr od roku 2006 bol zvýšený na úroveň 22100 SKK (cca 583,91 Eur), v súčasnosti je to 883,90 Eur ako štartovné do nového života pre mladého človeka vychovávaného v náhradnej starostlivosti.

Oproti situácii v roku 2004 je v súčasnosti vyššia aj dávka „materské“, keď sadzba dávky sa zvýšila z 55 % na súčasných 65 % z vymeriavacieho základu a predĺžila sa doba materskej dovolenky o 6 týždňov, a to aj v prípade normálnych okolností, aj v prípade viacnásobného pôrodu i v prípade náhradnej rodičovskej starostlivosti. Takže v súčasnosti je základná výmera materskej dovolenky v trvaní 34 týždňov. Práve tieto opatrenia dokladujú snahu štátu uplatňovať politiku ústretovú voči rodine.

V rodinnej politike má svoje miesto aj zosúladovanie života práce so životom rodiny. V období po vstupe do EÚ sa uchovali dávky náhrady mzdy pri starostlivosti o dieťa – „nemocenské“ (pri ošetrovaní chorého dieťaťa) a „vyrovňavací príspevok“ (pre tehotné ženy či ženy s dieťaťom do 9 mesiacov v prípade preloženia na menej platenú prácu); tieto dávky sú vyplácané z nemocenského poistenia. Štát v Zákonníku práce garantuje pracovné miesta počas dovoleniek spojených s výchovou malých detí (materskej a rodičovskej), ako aj možnosti sprevádzania rodinného príslušníka do zdravotného zariadenia na oštenie či liečenie (s náhradou mzdy zamestnávateľom). Takisto zamestnávateľ by mal vychádzať v ústrety rodičom a umožniť im prispôbiť si pracovný čas s ohľadom na starostlivosť o deti.

Zameranie rodinnej politiky má v súčasnosti niekoľko výziev. Pred štátom stále stojí otázka podpory pôrodnosti, zabezpečenia rovnosti šancí detí i dospelých na vzdelanie a štart do života a práce, aktuálne sú aj riešenia podpory bývania. V rodinnej politike sa tak premieta potreba pomáhať (dočasne) rodinám v komplikovaných životných obdobiach (obdobie výchovy malých detí, obdobie štúdia detí, obdobie starostlivosti o chorých či invalidných

alebo nevládných členov), za čím je snaha udržať životnú úroveň obyvateľov na úrovni zodpovedajúcej nárokom občana Európskej únie.

Súčasná hospodárska kríza tlačí na zefektívnenie verejných výdavkov. V tomto smere je štát pred úlohou: prehodnotiť dotačnú politiku voči rodine. A otázkou je či zachovať terajší status quo, alebo znížiť dávky – komu, koľko a akým spôsobom.

V koncepciách rodinnej politiky sa objavuje nielen hospodársky, ale aj morálny a etický rozmer. Rodina plní nielen ekonomické či biologické funkcie, ale je aj prostredím života svojich členov a tak sa vynára otázka podpory utvárania vzťahovej klímy, hodnotového systému, výchovných metód, či zázemia pre nedospelých a nevládných členov v rodine. Pochopiteľne, že rozliční obyvatelia majú vlastné koncepty tvorby a uplatňovania týchto aspektov v živote svojich rodín, a štát vždy nedokáže podporiť každý takýto koncept. Minimálne by sa však mal usilovať o podporu kultivovanosti ľudského života. Významnú úlohu tu zohráva nielen činnosť štátu, ale aj činnosť lokálnych spoločenstiev a samosprávy obcí a miest.

Politika pomoci v hmotnej núdzi

Základný koncept pomoci ľuďom v hmotnej núdzi bol sformulovaný a naplnený ešte v rámci Záchrannej sociálnej siete v roku 1990. Založený bol na pomerne jednoduchom vzorci – doplniť nedostatok peňažných prostriedkov do úrovne spoločensky uznanej hranice životného minima. Keď je známa táto hranica a keď je známa aktuálna úroveň príjmov, nie je problém spočítať rozdiel medzi príjmom a danou hranicou. A keď štát vyčlení potrebné zdroje, môže sa potrebným vyplácať vypočítaný rozdiel ako dávka. Od tej doby odborníci venujú pozornosť na stanovenie hranice životného minima a na diskusiu okolo započítavania rozličných druhov príjmov.

Aká by tá hranica životného minima mala byť? Existujú viaceré koncepcie jej určovania. Najstaršia vychádza z naturálnej podoby životného minima, teda definovanie minimálneho spotrebného koša (hodnota tovarov a služieb potrebných na fyzickú existenciu človeka a osôb s ním žijúcich). Obsah minimálneho spotrebného koša závisí od deklarovaných nárokov na minimálnu kalorickú a nutritívnu hodnotu výživy a od ďalších zadaných potrieb ošatenia, bývania, hygieny a ďalších nevyhnutných tovarov a služieb potrebných na fyzickú existenciu (pozri napr. Rowntree 1901). Obsah minimálneho spotrebného koša však je funkciou nielen fyzického stavu človeka, ale je to aj záležitosť existencie človeka v konkrétnej spoločnosti. Môžeme deklarovať kultúrno-spoločenskú dimenziu základných

potrieb, že inak vyzerá minimálny spotrebný kôš na začiatku 20-teho storočia a inak na začiatku 21-ého storočia, napr. s potrebou využívania komunikačných prostriedkov, bez ktorých je človek v spoločnosti stratený. To sa už blížime k definovaniu hranice životného minima či hranice chudoby odvodennej od konceptu inklúzie do spoločnosti – teda určenia minimálnej príjmovej úrovne, ktorá ešte zabraňuje prepadu – vylúčeniu – zo života spoločnosti (pozri napr. Townsend, 1979). A pomôckou pre stanovenie takejto hranice nebude obsah minimálneho spotrebného koša, ale priehľbeň od priemerných príjmov v danej spoločnosti. Teda potom otázka znie – ako hlboko možno padnúť v príjmoch, aby som nebol beznádejne odsúdený nemôť sa aktívne zúčastňovať na živote spoločnosti ? Tu sa obvykle diskutuje o relatívnej vzdialenosti od priemerného príjmu ako o tom inkluzívnom životnom minime.

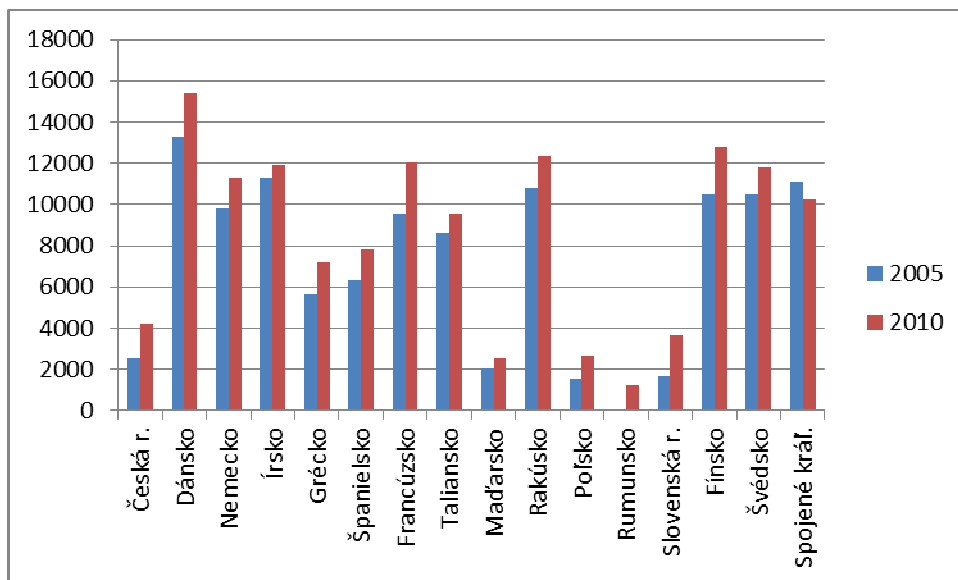
Čo sa týka napočítavania príjmov, je to dôležité z dvoch aspektov – jednak aby sme mohli identifikovať výšku dávky a jednak aby sme odblokovali prípadné nenáležité rozdiely medzi poberateľmi vzniknuté dopočtom do arbitrárne stanoveného limitu dávky. Konkrétne sa diskutovalo či do dávky započítať detské prídavky, ďalšie dávky ako rodičovský príspevok, starobný a invalidný dôchodok, prípadné sporadické zárobky, sporadické jednorazové pomoci zo strany obce a pod. Dôležité tiež je posúdenie majetkových pomerov žiadateľa na účely poskytnutia pomoci. Všetky tieto otázky boli postupne riešené a odzrkadlilo sa to v aktuálnom stave: Do príjmov sa nezapočítavajú 25% zo zárobkov, 25% z dôchodkových dávok, 25% materskej dávky, 100% prídavkov na deti, 100% daňového bonusu, 100% štipendií žiakov a študentov, 100% príspevkov aktívnej politiky trhu práce týkajúcich sa cestovných náhrad, absolventskej praxe, služieb pre rodinu nezamestnaného s deťmi, na zapracovanie znevýhodneného uchádzača o zamestnanie, 100% príjmu z príležitostnej práce do sumy 12-násobku životného minima a 50% príspevku na aktivačnú činnosť formou dobrovoľníckej služby.

Posudzuje sa tiež veľkosť majetku, avšak od občana nemožno požadovať predaj alebo prenájom nehnuteľnosti užíwanej na primerané trvalé bývanie, pôdy využívané na osobnú spotrebu či osobné vlastníctvo tvoriace nevyhnutné vybavenie domácnosti (napr. automobil v hodnote nižšej ako 35-násobok životného minima).

V Európskej únii každá krajina má zadefinovanú vlastnú hranicu chudoby (u nás je to životné minimum), avšak štatistickí porovnávajú hranice chudoby medzi jednotlivými

krajinami podľa indikátora 60% mediánu ekvivalentného príjmu – teda hranicou chudoby je pre nich niečo vyššie polovice národnej mediánovej hodnoty príjmu vrátane sociálnych dávok.

Graf 5. Národné hranice chudoby (60% mediánu ekvivalentného príjmu po sociálnych transferoch) vo vybraných krajinách EÚ (v Eur za rok)

Zdroj: Eurostat, SILC

V takomto prípade hranica chudoby je vnímaná ako inkluzívna hranica, prakticky je na podstatne vyššej úrovni v ekonomicky vyspelých krajinách a na podstatne nižšej úrovni v tzv. „nových“ krajinách EÚ, kam patrí aj Slovensko.

Suma životného minima v čase vstupu Slovenska do EÚ bola mesačne pre prvú dospelú osobu v domácnosti na úrovni 4210 SKK (103,80 Eur), pre ďalšiu dospelú osobu žijúcu v domácnosti to bolo 2940 SKK (72,49 Eur) a pre nezaopatrené dieťa 1910 SKK (47,09 Eur). Teda životné minimum úplnej rodiny s 2 nezaopatrenými deťmi bolo stanovené na 10970 SKK (270,48 Eur) mesačne. Súčasné sumy životného minima (júl 2012) sú stanovené na 194,58 Eur pre prvú dospelú osobu v domácnosti, 135,74 Eur pre ďalšiu dospelú osobu a 88,82 Eur pre nedospelé dieťa. Pre úplnú rodinu s 2 deťmi je to spolu 507,96 Eur.

Pôvodne (1990) koncept pomoci v hmotnej núdzi bol založený na princípe „trampolíny“, kedy prostriedky prijaté poberateľom mali slúžiť ako trampolína, ako odrazový mostík, na vymanenie sa z chudoby. Neskôr sa však ukázalo, že v dôsledku vysokej miery dlhodobej nezamestnanosti sa vytvorila osobitná klientela poberateľov takejto pomoci. A trampolína fungovala už len pre tých, ktorí sa na krátky čas ocitli v hmotnej núdzi.

V čase pred vstupom do Európskej únie vláda menila základnú filozofiu pomoci ľuďom v núdzi. Romantickú predstavu o fungujúcej trampolíne zamenila za systém opierajúci sa o motívy či „zásluhy“, teda suma dávky závisela od preukázanej ochoty poberateľa začleniť sa do práce a spoločnosti. Pôvodne so osobám s nedostatočnými príjmami poskytovala „dávka sociálnej pomoci“ na prekonanie dočasne zlej finančnej situácie. Suma tejto dávky pokrývala rozdiel medzi aktuálnym (nedostatočným) príjmom a životným minimom určeným pre danú osobu či skupinu osôb spolu žijúcich. Dokonca istý čas (od polovice r. 1998 do konca roku 2000) ak daná osoba bola v hmotnej núdzi z objektívnych dôvodov a mala príjem zo závislej činnosti, dorovnával sa jej príjem do úrovne 120% životného minima. Nová úprava už zavádzala „dávku v hmotnej núdzi“ a „príspevky k dávke v hmotnej núdzi“ ako limit peňazí poskytovaných osobe (a osobám spolu s ňou posudzovanými) v hmotnej núdzi vo fixných výškach (podľa štruktúry domácnosti). Tá suma síce nebola ďaleko od hranice životného minima, ale už sa príjem nedorovnáva do úrovne životného minima, ale do úrovne stanovenej vládou. Zmena na nový systém napočítavania príjmov a sumy dávky v hmotnej núdzi (v roku 2004) priniesla výrazné zníženie finančnej pomoci osobám s nedostatočnými príjmami a podnietila sériu nepokojov najmä v prostredí Rómskej populácie žijúcej v segregovaných rómskych osadách. Napríklad dávka bola takmer na rovnakej úrovni v prípade rodiny s 5 deťmi ako v prípade rodiny s 10 deťmi. Pôvodné nastavenie sa potom v priebehu niekoľko mesiacov mierne zvýšilo, ale princíp o maxime dávky pre 5 detí zostal nezmenený.

Suma dávky je napočítavaná tak, aby poberateľa motivovala k návratu do pracovného života. Konkrétne na to slúži „aktivačný príspevok“. Jeho suma je t.č. 63,07 Eur a znamená pomerne významný podiel v celej dávke (v prípade jednej osoby poberajúcej DHN je to až cca tretina). Aby poberateľ dostal aj tento aktivačný príspevok, musí preukázať snahu návratu do pracovného života napr. tým, že si zvyšuje kvalifikáciu, zúčastňuje sa vzdelávania a prípravy na trh práce v rámci schválených projektov, alebo že vykonáva menšie obecné služby či dobrovoľnícke práce v rozsahu aspoň 10 hodín týždenne. V systéme sú aj ďalšie motivátory pre poberateľov. Existuje „príspevok na bývanie“, ktorý sa pripočíta k základnej DHN vtedy, ak poberateľ nemá podľžnosti na nájomnom. Najnovšie existuje príspevok „dávka pre školopovinné dieťa“, ktorý je poskytovaný spolu s DHN vtedy, ak dieťa poberateľa dávky riadne chodí do školy.

V čase vstupu SR do EÚ suma mesačného limitu dávky v hmotnej núdzi (DHN) pre jednu dospelú osobu bola 1450 SKK (35,75 Eur podľa vtedajšieho kurzu), k tejto sume sa napočítavali limity „príspevkov k DHN“ – ako je príspevok na bývanie, aktivačný príspevok

(jeho pandantom je ochranný príspevok pre osoby neschopné práce), atď., takže celková suma dávky pre jednotlivca mohla byť max. 4130 SKK (101,83 Eur). Napríklad dvojica s 2 deťmi mala nárok na celkovú sumu mesačne až 8740 SKK (215,50 Eur). Pre porovnanie – v tom čase minimálna mesačná mzda bola na úrovni 6080 SKK (149,91 Eur) a priemerná mesačná mzda na úrovni 15825 SKK (390,18 Eur).

V súčasnosti je mesačný limit sumy DHN pre jednu dospelú osobu 60,50 Eur plus príspevky k tejto dávke (spolu je to potom max. 194,87 Eur), limit DHN pre dvojicu s 2 deťmi je 398,14 Eur, mesačná minimálna mzda je na úrovni 327,20 Eur a priemerná mesačná mzda v roku 2011 na Slovensku bola 786 Eur.

Valorizácia DHN a príspevkov k nej podľa platnej legislatívy nemá osobitný režim. Životné minimum sa síce valorizuje pravidelne raz ročne vždy k termínu 1. júla, avšak rast DHN je na ľubovôli vlády.

Politika trhu práce

Ani po vyše dvadsiatich rokoch od prechodu na trhovú ekonomiku sa slovenská spoločnosť dostatočne nevysporiadala s problémom vysokej nezamestnanosti (a navyše s osobitným problémom dlhodobej nezamestnanosti – tzv. tvrdým jadrom nezamestnaných). Problém, ktorý v priebehu jedného roka (1990) vyskočil z 0% na 11% - miera nezamestnanosti – sa stal čiernou morou všetkých ministrov práce, vlád a parlamentu prakticky až doteraz.

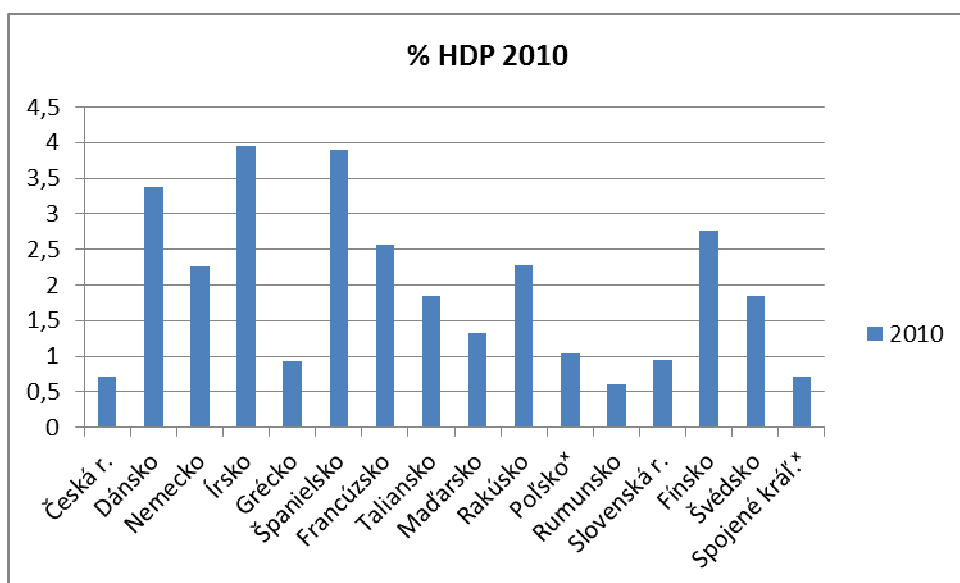
Slovenské vlády stáli a stoja pred 2 problémami: jednak treba permanentne riešiť podporu tvorbe nových pracovných miest (aj ako náhrade za zaniknuté) a jednak pomáhať samotným nezamestnaným: dávkami v nezamestnanosti a podporou v rozvoji ich pracovných kvalifikácií a zručností potrebných na presadenie sa na trhu práce.

Zatiaľ sa tento problém riešil najmä skvalitňovaním ekonomiky, priťahovaním zahraničného kapitálu za účelom vytvárania nových pracovných miest, podporovaním zamestnávateľov, a tiež aj tvorbou, skúšaním a uplatňovaním celej plejády opatrení subsumovaných do „aktívnej politiky trhu práce“ (APTP) prípadne „aktívnej politiky zamestnanosti“. História slovenských skúseností s uplatňovaním nástrojov APTP odhaľuje veľa ambícií a len málo pozitívnych výsledkov. Napríklad na začiatku 90-tych rokov minulého storočia sa zrútila chrbtica slovenského priemyslu (máme tým na mysli reťazec podnikov fungujúcich v rámci dobového zbrojárskeho priemyslu) a do nezamestnanosti sa dostala vysokokvalifikovaná pracovná sila. Okamžitá odpoveď zo strany politiky trhu práce –

tej aktívnej – bolo udržať zamestnanosť v končiacich podnikoch (aj priamymi dotáciami štátu na mzdy) a následne otvoriť systém verejno-prospešných prác s ďalšími nástrojmi APTP.

Štát prakticky nikdy neprikladal APTP významnú úlohu v znižovaní nezamestnanosti. Doterajšie údaje napovedajú o ambícii pomocou APTP zabrzdiť rast miery nezamestnanosti, prípadne sa snažiť pomocou nej vhodne doplniť priame ekonomické nástroje rastu zamestnanosti. Ak by to štát myslel vážne s APTP, potom by musel venovať podstatne viac peňazí na príslušné opatrenia. Pri porovnaní s výdavkami iných štátov Európy sa však aj v tejto oblasti ukazuje naša hlboká poddimenzovanosť.

Graf 6. Výdavky na politiku trhu práce vo vybraných krajinách EU v r. 2010 (% z HDP)

* údaje za Poľsko a Spojené kráľovstvo sú za rok 2009

Zdroj: Eurostat, LFS

Môžeme si všimnúť, že údaje z Grafu 6. vypovedajú o celkových výdavkoch, kde sú nielen náklady na APTP, ale aj náklady na dávky v nezamestnanosti a na predčasné dôchodky.

Slovenská politika trhu práce sa začiatkom milénia realizovala najmä cez tzv. pasívnu politiku trhu práce – čo znamenalo regulovať dávky v nezamestnanosti. Neustále vysoké miery nezamestnanosti boli príčinou sprísňovania podmienok poskytovania a výdatnosti dávky v nezamestnanosti. V čase vstupu do EÚ mal u nás nezamestnaný nárok na dávku v nezamestnanosti maximálne po dobu 6 mesiacov vtedy, ak mal zaplatené príslušné odvody poistného za 3 roky z obdobia posledných 4 rokov, čo bola jedna z najprísnejších podmienok v EÚ. Až v poslednom období sa to zmiernilo, keď stačí mať zaplatené poistné za 2 roky

z posledných 3 rokov. Inak suma dávky zostala na úrovni 50% miery náhrady zárobku. Pokiaľ v roku 2004 bol zákaz súbehu dávky v nezamestnanosti a zárobku, v súčasnosti zákon umožňuje malé príležitostné zárobky pri súčasnom poberaní dávky v nezamestnanosti.

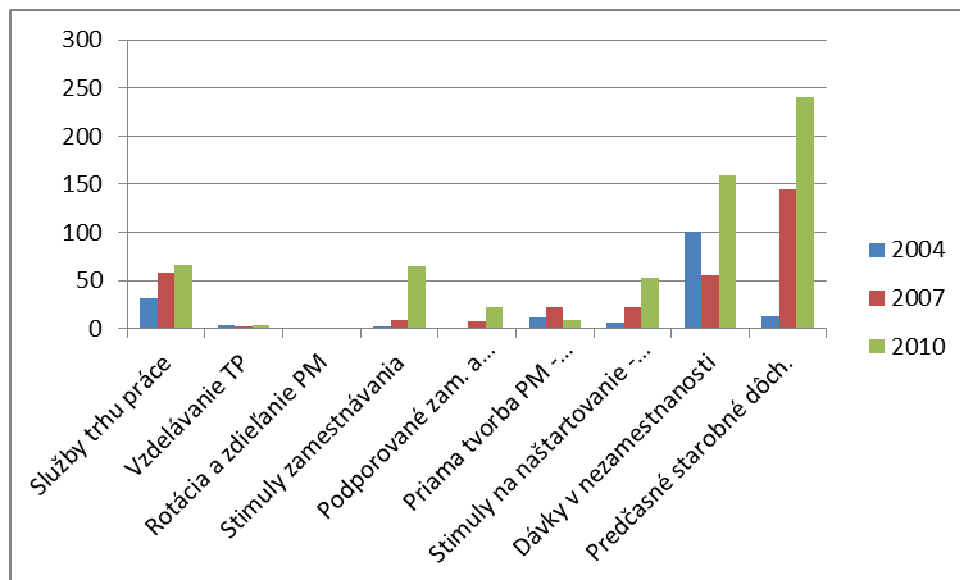
Osobitným problémom sa v nedávnom období stali aj otázky pružnosti na trhu práce. Slovenské podniky v boji o presadenie sa na spotrebiteľských trhoch začali stláčať aj mzdové náklady. Totiž rast miezd ohrozoval už nielen zisky, ale aj samotnú produkciu. Terčom kritiky sa tak stali odvody do poisťných fondov a tlak na ich znižovanie. Najprv vláda ustúpila a znížila sadzby odvodov. To však nestačilo. Zmenami legislatívy – Zákonníka práce a Zákona č. 5/222004 o službách zamestnanosti sa na trhu práce začali rozširovať nové formy pracovných záväzkov, a to mimo pracovných pomerov – aby zamestnávateľia nemuseli platiť za svojich zamestnancov odvody do poistenia zdravotného a sociálneho. Vznikali tak z donútenia samostatne zárobkovo činné osoby (SZČO). Znižovaniu mzdových nákladov napomáhala aj zavedenie Agentúr dočasného zamestnávania, ktoré pod rúškom sprostredkovania zamestnania dosadzovali lacnejšiu pracovnú silu do podnikov (ich úlohou bolo prideľovať občana – v tomto prípade dočasného agentúrneho zamestnanca – k užívateľskému zamestnávateľovi na dočasný výkon práce). Tieto dravé agentúry sa neštítali aj kriminálneho správania, keď neodvádzali príspevky na poistenie zamestnanca (viď príklady z ich pôsobenia na maďarskom území – uvedené v internom materiáli MPSVR SR).

Problém pružnosti zamestnávania už kopíroval situáciu v Európskej únii a stretol sa tu i s prvými reakciami – vytvoril sa koncept „flexiistoty“ ako určitého kompromisného riešenia jednak medzi rastom požiadaviek zamestnávateľov na pružnú výmenu zamestnancov v prípade zmeny charakteru alebo kvantitatívnych rozmerov produkcie na jednej strane a medzi rastom odporu zamestnancov proti častým zmenám zamestnávateľa (s vysokým rizikom nezamestnaneckých statusov) na strane druhej. V rámci našich politík sa tento zápas o flexiistotu odohral na báze zmien Zákonníka práce: prebehla jeho liberalizácia v období druhej Dzurindovej vlády (2002-2006) a čiastočné zmiernenie za prvej Ficovej vlády (2006-2010).

Európski štatistickí rozdeľujú opatrenia trhu práce na 9 kategórií. Ide o opatrenia mimo priamych investícií (mimo opatrení hospodárskej politiky). O podpore (dávkach) v nezamestnanosti sme už hovorili. Druhým opatrením mimo-pracovného charakteru je vyplácanie predčasných starobných dôchodkov. Tretím opatrením sú služby zamestnanosti, pod ktorými sa rozumie sprostredkovanie zamestnania a poradenstvo v tejto oblasti. Tieto 3

opatrenia patria k stabilným a využívaným na slovenskom trhu práce pri zmierňovaní následkov nezamestnanosti. Podrobnejšie pozri Graf 7.

Graf 7. Výdavky na jednotlivé opatrenia politiky trhu práce na Slovensku (v mil. Eur)

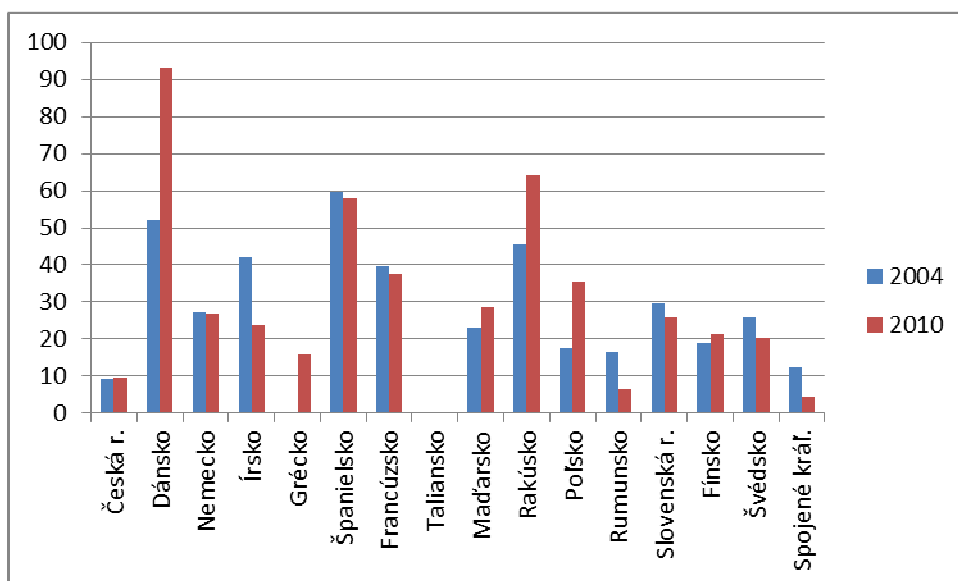
Zdroj: Eurostat, PES

Ostatných 6 opatrení sa priradzuje k aktívnej politike trhu práce, avšak na Slovensku sa z nich v súčasnosti uplatňujú najmä stimuly na podporu zamestnávania, stimuly na naštartovanie pracovnej aktivity (SZČO) a podporovanie tvorby pracovných miest a zamestnávania zdravotne postihnutých. V nedávnom období to ešte boli dotácie na priamu tvorbu pracovných miest – na aktivačnú činnosť formou menších obecných služieb pre obec a mesto či formou dobrovoľníckej služby. Avšak opatrenia na podporu vzdelávania sú nízko dotované a opatrenia na rotáciu či zdieľanie pracovných miest absentujú.

Celkove sa v sledovanom období podpora opatrení APTP výrazne zvýšila. Podľa údajov Eurostatu zatiaľ čo v roku 2004 bolo na Slovensku vynaložených na takéto opatrenia 24,35 mil. Eur, v roku 2010 to bolo 152,89 mil. Eur, a to zásluhou 2 skupín opatrení – jednak rozšírením stimulov zamestnávania (z úrovne 2,61 mil. Eur v roku 2004 na úroveň 64,45 mil. Eur v roku 2010) a jednak rozvojom podpory samozamestnávania (v r. 2004 to bolo 6,14 mil. Eur a v r. 2010 to bolo 52,98 mil. Eur). Avšak pri porovnaní s vyspelými európskymi ekonomikami je to veľmi málo.

Čo sa ako-tak darí vykonať v oblasti APTP, to je zapájanie registrovaných uchádzačov o zamestnanie do jednotlivých programov.

Graf 8. Účasť v opatreniach APTP ako podiel účastníkov z počtu registrovaných uchádzačov o zamestnanie na úradoch práce vo vybraných krajinách EÚ (v %)

Zdroj: Eurostat, PES

Ukazuje sa, že vyše štvrtiny uchádzačov u nás prechádza jednotlivými programami APTP. Je to porovnateľné so situáciou v Nemecku, severských krajinách či v Írsku a Maďarsku, avšak je to podstatne menej ako v Španielsku, Francúzsku, Rakúsku či Dánsku s vysokanskými mierami zapájania uchádzačov o zamestnanie do programov APTP.

Záver

V roku 2012 sa medzinárodná a národná situácia oproti roku 2004 zmenila. Slovenská republika je teraz plnoprávnym členom podstatných štruktúr Európskej únie – Európskej rady, Európskeho parlamentu, Eurozóny (keď menu Euro zaviedla od 1.1.2009, teda 10 rokov po vstupe prvých 11 členov Eurozóny) a Schengenského priestoru (od 21.12.2007). Už predtým (od 29.3.2004) sa Slovensko stalo členom NATO – euro-atlantickej obrannej komunity. Slovensko prejavuje odhodlanie byť platným a užitočným členom všetkých týchto zoskupení, čo okrem iného znamená uplatňovať vo svojej politike hodnoty, princípy a postupy vyznávané a presadzované štátmi tvoriacimi tieto zoskupenia. To isté platí aj pre oblasť sociálnej politiky. Duch i litera novoprijímaných zákonov a opatrení by mali byť v súlade s právnym poriadkom Európskej únie, teda Nariadeniami a odporúčaniami a tiež je potrebné aktívne participovať na otvorenej metóde koordinácie, kedy príklady dobrej politickej praxe zo všetkých krajín (teda aj zo Slovenska) sú vzormi pre implementáciu. V rámci svojich

ekonomických a politických možností Slovensko aj v oblasti sociálnej politiky skutočne presadzuje opatrenia kompatibilné s obdobnými uplatňovanými vo vyspelých krajinách EÚ.

Prvé 4 roky po vstupe do EÚ Slovenská ekonomika využila potenciál integrácie na výrazný rast, čo sa prejavilo aj v miernom raste štedrosti opatrení sociálnej ochrany voči obyvateľom. Nástup globálnej krízy však signalizoval, že sa asi nepodariť dosiahnuť v štedrosti tzv. staršie krajiny EÚ, a že je potrebné robiť úpravy.

Z nami analyzovaného vývoja 4 politík sa výrazné úsporné zmeny predpokladajú v penzijnej politike. V oblasti rodinnej politiky sa zvažuje vyváženosť podpory a úspor vzhľadom na možné negatívne dôsledky do demografického vývoja. V oblasti pomoci v hmotnej núdzi je potrebné pokračovať v inkluzívnej politike, ale s premyslenejšími opatreniami zacielenými na konkrétne segmenty populácie (týka sa to najmä spoločensky prijateľnej úrovne pomoci pre časť Rómskeho obyvateľstva bývajúceho v podmienkach segregovaných komún). A politika trhu práce predpokladá najmä masívnejší vklad nielen do investičných stimulov, ale aj do uplatňovania opatrení aktívnej politiky trhu práce.

Zoznam bibliografických odkazov

- [1] BEDNÁRIK, Rastislav. *Stav sociálnej ochrany na Slovensku (situácia k 1.1.2012)*, IVPR, Bratislava 2012, ISBN 978-80-7138-134-1
- [2] BEDNÁRIK, Rastislav. *Benefit of Material Needs Reform in Slovakia*, in: PETERS, Marjolein, VAN DER ENDE, Martin, DESCZKA, Sabine, VIERTELHAUZEN, Thijs. *Benefit systems and their interaction with active labour market policies (ALMPs) in the new Member States*, ECORYS Nederland BV, Rotterdam, 2008, Reg. No. 24316726
- [3] BEDNÁRIK, Rastislav, FILIPOVÁ, Jana, KOPECKÁ, Katarína, REUTEROVÁ, Emília, VALNÁ, Silvia. -Reuterová,E.-Valná, S. *Koncepčno-metodologické prístupy k definovaniu, zisťovaniu a meraniu chudoby*, VÚPSVR, Bratislava, 1994
- [4] Databázy Eurostatu
- [5] Databázy Štatistického úradu SR
- [6] KURONEN, Marjo, (ed.). *Research on Families and Family policies in Europe*, Family research centre, University of Jyväskylä, 2010
- [7] LENCZOVÁ, Terézia. *Štát v službách rodiny*, Lúč, Bratislava 1998, ISBN 80-7138-122-5
- [8] MISSOC – *Comparative tables on social protection in European union*, European Commission
http://ec.europa.eu/employment_social/missoc/db/public/compareTables.do?lang=en
- [9] OECD Family Database, 2009
- [10] *Pensions at a Glance*, OECD, Paris 2011
- [10] ROWNTREE, Seebohm, B. *Poverty : a study of town life*, Macmillan, London, 1901, ISBN 1-86134-202-0

[11] *Society at a Glance*, OECD, Paris 2007

[12] *Správa o sociálnej situácii obyvateľstva SR*, MPSVR SR, Bratislava, periodická výročná správa, publikovaná každoročne, elektronicky od roku 2003.

[13] TOWNSEND, Peter. *Poverty in the United Kingdom: A survey of household resources and standards of living*, Harmondsworth: Penguin Books, 1979, ISBN 0-14-022139-5

Zákon č. 461/2003 Z.z. o sociálnom poistení,

Zákon č. 43/2004 Z.z. o starobnom dôchodkovom sporení,

Zákon č. 650/2004 Z.z. o doplnkovom dôchodkovom sporení,

Zákon č. 36/2005 Z.z. o rodine,

Zákon č. 600/2003 Z.z. o prídavku na dieťa,

Zákon č. 595/2003 Z.z. o dani z príjmu,

Zákon č. 571/2009 Z.z. o rodičovskom príspevku,

Zákon č. 235/1998 Z.z. o príspevku pri narodení dieťaťa,

Zákon č. 627/2005 Z.z. o príspevkoch na podporu náhradnej starostlivosti o dieťa,

Zákon č. 561/2008 Z.z. o príspevku na starostlivosť o dieťa,

Zákon č. 201/2008 Z.z. o náhradnom výživnom,

Zákon č. 599/2003 Z.z. o pomoci v hmotnej núdzi,

Zákon č. 601/2003 Z.z. o životnom minime,

Zákon č. 311/2001 Z.z. Zákonník práce,

Zákon č. 5/2004 Z.z. o službách zamestnanosti

Kontakt:

Rastislav Bednárík, PhDr., CSc., Inštitút pre výskum práce a rodiny, Bratislava,
Rastislav.Bednarik@ivpr.gov.sk

Bieda vysokého školstva sa nazýva Boloňa

Poverty Higher Education called Bologna

Peter ONDREJKOVIČ

Abstrakt:

Obava kritizovať angloamerický vzor trojstupňového vysokoškolského systému. Pohrdanie vzdelanosťou a vedením. Časové a ekonomické nedostatky absolvovať počas bakalárskeho štúdia aspoň jeden semester v cudzine. Liessmann: „Reformátori univerzít poznali iba jediného nepriateľa: nezávislého bádateľského ducha, vymykajúceho sa ich predstavám o štruktúrovanej vede“. V čom spočíva hodnota vedenia, získaného na univerzite? Novodobý marxizmus na univerzitách: Nadradovanie ekonomiky trhu všetkým ostatným sféram života. Reforma univerzitného vzdelávania ako zaklínadlo.

Abstract:

Fear criticize Anglo-American model of a three-level system of higher education. Contempt of education and leadership. Time and economic shortcomings taken during undergraduate study at least one semester abroad. Liessmann "University Reformers knew only one enemy: an exploratory independent spirit that escapes their ideas of structured science". What is the value of the line obtained from a university? Modern Marxism at university: market economy superiority to all other spheres of life. The reform of higher education as a spell.

Názov tohto príspevku som si vypožičal z úvodu šiestej kapitoly pozoruhodnej knihy Konráda Paula Liessmanna *Teórie nevzdelanosti*. Jeho kniha obdivuhodne zodpovedá aj problémom vysokého školstva v SR.

V SR dnes študuje 125 501 študentov denného štúdia na verejných VŠ a 38 952 študentov externého štúdia¹. Na všetkých 32 VŠ (125 fakúlt) v SR pôsobí 10 970 vysokoškolských učiteľov, z toho 1 598 profesorov. Okrem sporadických čiastkových zisťovaní nie je problematika vysokých škôl podrobovaná vedeckej reflexii, systematicky sa im nevenuje ani jedna výskumná inštitúcia na území SR. Ekonomika vysokoškolského vzdelávania a vysokoškolská pedagogika ako vedecké a akademické disciplíny v SR (prakticky) nejestvujú. Za tento stav je zodpovedné predovšetkým MŠ SR, z veľkej miery i akademickí funkcionári VŠ a vedecké rady VŠ a fakúlt. „Riadia“ každodenný život ako aj rozvoj VŠ bez akejkoľvek vedeckej koncepcie, spoliehajú sa iba na osobné skúsenosti, osobné dojmy a názory, ako i na veľmi problematickú a rámcovú tzv. Bolonskú deklaráciu. Absentuje i analýza postavenia vysokých škôl v spoločnosti, ich funkcií, v národnom, európskom i globálnom pohľade, vplyv vysokých škôl na spôsob a kvalitu života, vzdelanostnú úroveň a kultivovanosť obyvateľstva, nejestvuje ani predstava o budúcnosti vysokého školstva.

¹ Bez študentov súkromných VŠ

Trojstupňový systém štúdia na VŠ v SR sa neosvedčil. Uzákoonili ho v roku 2002 na základe takzvanej Bolonskej deklarácie, ktorú Slovensko podpísalo spolu s ďalšími európskymi krajinami v roku 1999 v Bologni.

Podľa trojstupňového systému štúdia bakalármi nemôžu byť napr. lekári, humánni i veterinári. Bolo by to predsa len nežiaduce, aby sme sa uspokojili s vedomosťami, nadobudnutými trojročným štúdiom medicíny. To však už vôbec nevádi pri štúdiu psychológie, sociológie, práva či prírodných vied. Z doterajšieho trojčlena – diplom – doktorát – habilitácia vznikol nový: bakalár – magister – PhD. Dvojročné, kvázi nadstavbové magisterské štúdium nad bakalárske základy nestíha pripraviť študentov vysokých škôl pre vedeckú a výskumnú prácu. To zostáva úlohou doktorandského štúdia, takže skutočný príspevok pre rozvoj vedy a výskumu možno očakávať až v príprave na habilitácie. Tým sa výrazne zúžil základ pre tvorbu vedy, v príkrom rozpore s proklamovanými cieľmi Bolonskej deklarácie.

Bolonskú deklaráciu v júni 1999 podpísali ministri školstva 29 krajín Európy, za Slovensko vtedajší šéf rezortu Milan Ftáčnik. Cieľom bolo zjednotiť a vylepšiť školský systém v Európe, ako i zvýšiť konkurencieschopnosť európskej vedy. Pri zavedení bakalárskeho stupňa, čo bolo súčasťou deklarácie, sa európske štáty inšpirovali vysokým školstvom v USA, o ktorom predpokladali, že sa podobný systém osvedčil. Podpísanie dohody a následné reformy sa zo strany SR uskutočnili bez akejkoľvek analýzy stavu vzdelanosti, funkcie vysokého školstva z hľadiska rozvoja spoločnosti, rešpektovania tradície (napriek proklamovaniu v dokumentoch) a bez účasti spoločenskovedných disciplín, vysokoškolskej pedagogiky a ekonomiky vzdelávania. Pravdou je, že nie len v SR, ale ani v mnohých ďalších krajinách Európy sa však zmeny zatiaľ neužili. Toto konštatovanie je však takmer zakázané, má príchut' kverulantstva a vyvoláva u mnohých, najmä decizorov nevôľu. Pritom „...je to práve vzdelanosť, ktorá sa od nevzdelanosti líši schopnosťou reflexie a odstupu, čo sa dnes však odmieta ako kultúrny pesimizmus“ (Liessmann, s. 118).

I keď medzi hlavné úlohy Bolonského procesu patrí *Identifikovať spoločnú podstatu kritéria pre rozvoj kvality na európskej úrovni*, doposiaľ nie je známe, čo je vzdelanie a jeho kvalita. I kritériá hodnotenia sú veľmi vágne, čo zrejme vyplýva práve z rozdielneho chápania vzdelania. Vzdelanie sa dostalo do úlohy prostriedku, pomocou ktorého možno lepšie zarábať, získať konkurencieschopnosť. Hľad po vzdelaní, odveká túžba ľuďstva po poznaní a odhaľovaní tajov prírody i zákonitostí života sa stali vedľajšími, neraz i prekážajúcimi

v honbe po kvantitatívnych pseudoukazovateľoch kvality. Sebakpresadzovanie, asertivita, najmä však ekonomický úspech, podnikateľská dravosť sa stali celkom otvorene najvýznamnejším cieľom vysokoškolského vzdelávania.

I v oblasti vysokého školstva platí dnes ekonomizácia každodenného života. Hodnota každého poznatku, ale i ľudí, ktorí sú nositeľmi týchto poznatkov, sa posudzuje podľa skutočného alebo aspoň potenciálneho ekonomického prínosu. Najčastejšie je hodnota poznatku zredukovaná na číslo, počet, efektívnosť, na to, čo poznatkom možno získať. Tým nadobúda odľudštenú podobu a stáva sa iba inštrumentálnou hodnotou. Klasické vzdelanie býva vystavené na posmech, filozofovanie je dnes nadávkou, skutočne vzdelaný človek je hotová opica. Početné časopisy typu Forbes, Trend, Profit, ale neraz i mienkotvorné denníky sa neraz pretekajú v článkoch o tom, ako je dôležité niečo celkom iné ako vzdelanie pre kariéru vo firme a v podnikaní, ba i o tom, ako je nezmyselné zaťažovať sa „nepotrebnými“ vedomosťami, t.j. takými, ktoré nie je možné speňažiť alebo využiť pre kariérny postup. Apoteóza trhu, nadradžovanie ekonomiky ostatným sféram života spoločnosti predstavujú vlastne pokračovanie marxistickej teórie o prioritě ekonomiky, presvedčenie, že všetko je možné ba i nutné podriaďovať kontrole ekonomického pohľadu. Dôsledok: „Nevzdelanosť dnes nie je iba jednoduchá absencia vzdelania, ani istá forma nekultivovanosti, ale dnes už veľmi intenzívne zaobchádzanie s vedením (od slove vedieť) mimo sféry vzdelanosti. Nevzdelanosť dnes nie je individuálnym zlyhaním, ani (iba) výsledkom chybnéj vzdelávacej politiky, ale je nevyhnutným dôsledkom kapitalizácie ducha. Vzdelanostná spoločnosť sa stala pohľadom na bezútešný stav ducha. Eufemizmom, ktorý má túto biedu zakryť,“ píše v tejto súvislosti Konrád Paul Liessmann, vedec roka, v publikácii, ktorú pod názvom Teória nevzdelanosti vydala Academia v Prahe v r. 2009. Rezignácia na záväzné duchovné tradície a klasické vzdelanie sa stali cnosťou. S uvedenými myšlienkami sme sa stretli už u Zygmunta Baumana v jeho *Tekutej modernite*², v ktorej konštatuje, ako nebezpečné je pre úspech jednotlivca dôkladné vzdelanie, pretože mu neumožňuje rýchle reagovať na všetko, čo je módné aktuálne a čo podmieňuje úspech v povolani.

²Dielo *Tekutá modernita* (Praha: Mladá fronta 2002) je vynikajúcim obrazom toho, ako funguje postmoderná spoločnosť. Mnohí ju považujú doslova za breviár súčasného človeka, ktorý sa ocitol v zmätenom (podľa Baumana v tekutom) svete, ktorému navyše vôbec nerozumie. To vedie človeka k ustavičnej dynamickej zmene názorov, zamestnania, ustavičnému prispôbovaniu sa okolnostiam, bez ohľadu na zásady, etiku, ba i sociálne normy

Rovnako nie je známe, ktoré úlohy rozvoja sú špecifické podľa proklamovaných požiadaviek. Súčasne Smernice pre hodnotenie kvality (Príručka pre externých expertov hodnotiacich kvalitu) pripúšťajú, že *Spolupráca medzi inštitúciami by mala byť založená za účelom hľadania tohto cieľa*, samotný cieľ nie je dostatočne známy a treba ho podrobiť hľadaniu (!). Záväzný nový poriadok európskeho vysokého školstva sa súčasne rovná zrieknutia sa národných kompetencií v oblasti vzdelávania, ktoré sú však zakotvené v právnom poriadku Európskej únie.

Osobitný problém predstavuje reformománia. Reforma sa stala zaklínadlom. Zasiahla mnohé oblasti nášho života a preto pochopiteľne aj vysoké školstvo. Reformovať sa stalo ideológiou, hoci slovo re-forma znamená vrátenie niečoho do pôvodného stavu, na základe uvedomenia si pôvodného poslania. No pojem reforma kladie dôraz na nové a na budúcnosť. Ochota k reformám je označovaná ako cnosť, zlý je ten, kto reformám vzdoruje. Liessmann hovorí, že „najpikantnejšie je, že s každou reformou stúpa potreba ďalšej. Pretože problémy, ktoré reforma prináša, sa dajú vyriešiť iba ďalšou reformou“(Liessmann, s. 111). Pritom všetko „reformované“ je komplikovanejšie, neprehľadnejšie, drahšie a zvyšuje chaos. Keďže sa reformy neustále propagujú, málokto sa už reformám bráni, aby nevyzeral ako konzervatívec, alebo zbabelec, ktorý sa bojí noviniek. Liessmann píše, že „...začlenenie do reformného procesu je najlepšou možnosťou, ako ochromiť akékoľvek myslenie“ (s.114). Tak to bolo i s prestavbou štúdia. V krátkej dobe, bez zdôvodnenia, sa prestavali odbory štúdia na bakalárske, údajne medzinárodne porovnateľné, čo však jednoducho nie je pravda. Tento postup zablokoval na niekoľko rokov zmysluplné štúdium, ešte i dnes máme zmätky v tom, podľa ktorého študijného programu ktorý ročník štúdia pokračuje. Tempo reforiem v skutočnosti neumožní nikomu ukončiť štúdium v podmienkach, v ktorých štúdium začal.

Reformovať sa má všetko. Dĺžka štúdia, štruktúra štúdia, forma štúdia, spôsob hodnotenia výsledkov študentov, učiteľov i vedeckých pracovníkov. Rozdiely medzi obsahom štúdia a hodnotením výsledkov majú zaniknúť, veď ináč by nebolo možné uskutočniť mobilitu a akceptovať výsledky, dosiahnuté na inom ako na materskom pracovisku. V každodennej praxi sa však neustále stretávame s problémami, ktoré vznikajú pri návrate študentov z ťažko získaných študijných pobytov v zahraničí, najmä pri započítavaní v zahraničí získaných výsledkov štúdia.

Ako jeden z mála opatrnej kritike podrobil súčasný stav Juraj Vantuch (*Existuje európska vzdelávacia politika?*³). Vysokoškolskí učitelia však akoby prijali súčasný stav a nesúhlas so vzdelávacou politikou je všeobecne považovaný za konzervativizmus a rozpor so snahou o modernizáciu vysokoškolského štúdia. Svoju úlohu zohráva i existenčný strach a obava z konfliktov s prevládajúcim smerovaním cieľov vzdelanosti. Mnohí začínajú pochybovať o svojom osobnom názore keď je odlišný od toho, o ktorom nás presviedčajú masmédiá, etablovaní akademickí funkcionári a programy politických strán. Slobodná diskusia, príznačná pre vysokoškolskú pôdu, pomaly zaniká, odlišné názory sa netolerujú, škandalizujú alebo zosmiešňujú, neraz práve tými, ktorí sa cítia dotknutí, tými, pre ktorých je príznačná absencia solídneho vzdelania.

Natíska sa otázka, čo je vedenie, čo je vzdelanosť? Informácie nemajú s vedením a poznaním nič spoločného. Vedenie je viac ako informácie. Vedenie je interpretácia dát s ohľadom na ich kauzálne súvislosti a vnútornú konzistenciu. Je všade tam, kde je možné niečo vysvetliť alebo pochopiť. Základným predpokladom vedenia je hľadanie pravdy. Či sa využije, je otázkou situácie, v ktorej sa spoločnosť ocitne. V pamäti uchovávané dáta nie sú vedením. Stávajú sa ním až vtedy, ak sú vzájomne prepojené, podľa logických a konzistentných kritérií, keď sú v zmysluplnom a preskúmateľnom vzťahu. Na adresu polovzdelanosti okrem iného možno konštatovať: „Veľkými slovami sa klame o skutočných možnostiach a zmyslu vzdelania. Medzery vo vzdelaní tzv. politických elít, prejavujúce sa v

³Dostupné na:

<http://www.google.sk/search?client=badoo&source=hp&biw=&bih=&q=Juraj+Vantuch%3A+Existuje+eur%C3%B3pska+vzdel%C3%A1vacia+politika%3F&btnG=Search+Google>

najjednoduchších historických a kultúrohistorických otázkach nemožno prehliadnuť“ (Liessmann, 2008, s. 39)

Čo možno ešte v krátkosti na takomto fóre povedať:

Kredity nepredstavujú obsahový ekvivalent štúdia, majú iba porovnávať vynaložený pracovný čas. Patrí k irónii svetových dejín, (ako uvádza Liessmann), že marxistické učenie o vynaloženej práci, ako meradle hodnoty, ktoré ekonomické teórie definitívne zamietli, sa dočkali radostného návratu. Porovnateľnosť štúdia prostredníctvom kreditov napr. v Segedíne, Varšave či v Bratislave alebo vo Viedni je ilúzia. Stačí už iba, aby sa zjednotili i názvy prednášok, seminárov a modulov všade rovnako, všade vyučovať anglicky, a bude možné všade študovať to isté. Potom bude ale zbytočná akákoľvek mobilita. Modularizácia štúdia znamená lisovanie učiva do stavebných dielcov, ktoré možno ľubovoľne kombinovať, ako napríklad nábytok predávaný v IKEA, čo znamená koniec vedeckej tradície, dynamiky poznávania, porozumenia a vedenia.

Veľmi negatívnym javom je i jednostranné hodnotenie univerzít podľa výskumnej práce a degradácia výučby na neobľúbenú činnosť. Je to sabotovanie tradičnej jednoty výskumu a výučby, znaku, ktorým sa univerzita odlišuje od iných výskumných a vzdelávacích pracovísk. Príznačné je, že pre zlepšenie vysokoškolsko-didaktických schopností sú vysokoškolskí učitelia, ba i akademickí funkcionári posielaní do poradní pre podnikateľov, kde ich školia poradcovia s bakalárskym alebo magisterským vzdelaním, spravidla psychológie. Tu sa banálne poznatky podnikateľskej ideológie predávajú univerzitám ako najnovší výkrik poznania, od blended learning, diversity management až po „bilancie vedenia“. Po dokončení bolonského procesu sa táto fraška premení na tragédiu – konštatuje Liessmann.

Po kritike procesu výchovy človeka, ktorá sa stáva prostriedkom boja o trhy, kritike tzv. manažmentu vedenia, ktorý sa stáva iba aplikáciou informácií pre podnikanie, celkom poplatné praxi, po kritike riadenia, v ktorom sa vedenia univerzít riadia prostoduchými ideológiami podnikania, po kritike „prepočítavania“ sociálneho a kultúrneho kapitálu, konštatovania znesvojprávnenia univerzít, ako i po kritike permanentných reforiem, ktorým sa už nikto nebráni, aby nevyzeral ako zbabelec, spolu s konštatovaním apoteózy trhu a jeho prisluhovaniu vyúsťuje naše konštatovanie:

Každý, kto pracuje na univerzite má jedinú túžbu: raz sa v klúde a bez všetkých vonkajších tlakov venovať tomu, prečo je tu zamestnaný – premýšľať, skúmať, experimentovať, písať a odovzdávať tieto poznatky študentom.

Zoznam bibliografických odkazov

[1] Liessmann, K.-P. 2008 *Teorie nevzdelanosti. Omyly spoločnosti* vědění. Praha: Academia
ISBN 978-80-200-1677-5

Kontakt:

prof. PhDr. Peter Ondrejkoč, DrSc., Groesslingová 37, 811 09 Bratislava

e-mail: pondrejkovic@ukf.sk

Zmeny kultúrnej politiky ako zmeny iných politík: európsky kontext

Changes in cultural policy as changes in other policies: European context

Adela KVASNIČKOVÁ

Abstrakt:

Príspevok sa zaoberá zmenami kultúrnej politiky v úzkom spojení so zmenami iných politík. Tieto zmeny sleduje v ostatnom zhruba polstoročí v európskom kontexte. Zároveň si všíma a diskutuje súčasné trendy a dilemy zmien kultúrnej politiky.

Kľúčové slová:

Kultúrna politika, história kultúrnej politiky, trendy a dilemy kultúrnej politiky, kreatívny priemysel

Abstract:

The paper deals with changes in cultural policy, in close liaison with other policy changes. These changes roughly follows the recent half-century in a European context. It also notes and discusses current trends and changes in cultural policy dilemmas.

Key words:

Cultural policy, cultural policy history, trends and dilemmas of cultural policy, creative industries

Na úvod

Keď je reč o politikách štátu, obvykle je reč o politike sociálnej, politike vo vzdelávaní, či politike v zdravotníctve. Kultúrna politika sa zmieňuje zriedkavejšie, spája sa so špecifickejšim diskurzom a s optikou odlišnej situácie v jednotlivých krajinách. Napriek tomu, či možno práve preto, chcem obhajovať hypotézu, že kultúrna politika je úzko spojená s ostatnými politikami a že – aj napriek významným rozdielom medzi jednotlivými krajinami – mala v Európe v ostatnom zhruba polstoročí základné spoločné fázy.

Tento prístup nechce a ani nemôže bagatelizovať rozdiely v kultúrnej politike medzi rôznymi krajinami. Rozdiely samozrejme sú a boli ešte väčšie pred rozpadom komunistického režimu v štátoch východnej a strednej Európy koncom osemdesiatych rokov a pred zvrhnutím diktatúry v Španielsku a v Portugalsku v sedemdesiatych rokoch. Avšak – popri týchto rozdieloch – ktoré by zaslúžili osobitné a nezjednodušujúce komparácie – v európskych krajinách prevládala od päťdesiatych rokov minulého storočia orientácia na základy sociálnej demokracie a sociálneho štátu. Implementácia týchto zásad sa uskutočňovala v kultúrnej politike spolu s inými politikami, alebo inak povedané, kultúrnu politiku možno považovať

za jeden z pilierov sociálneho štátu, spolu so sociálnou politikou, politikou vzdelávania, politikou zdravotníctva.

Základné etapy zmien kultúrnej politiky v európskom kontexte

Kultúrna politika v jej inštitucionalizovanej podobe, ako štátne spravovanie systému kultúry, jej tvorby, sprostredkovania, príjmu a zachovávanía je vlastne novodobou záležitosťou, zhruba od polovice minulého storočia – na rozdiel od aristokratických tradícií intervencie v oblasti umenia a kultúrneho dedičstva, ktoré jestvujú v mnohých európskych krajinách už po stáročia. Hoci má kultúrna politika v Európe diferencované podoby, odlišné tradície, na ktoré nadväzovala a ideológie, na ktoré sa orientovala, prípadne bola ich nástrojom, možno hľadať a nachádzať jej určité spoločné historické charakteristiky a vymedziť v hrubých črtách jej zhruba štyri základné etapy. (por. Urfalino, 2004, 2009; Rodríguez Morató, 2005; Menger, 2010, 2012).

Prvá etapa začala po druhej svetovej vojne, rozvíjala sa najmä v päťdesiatych rokoch, predstavovala vlastne vstup kultúry do agendy sociálnych štátov, so zámermi chrániť a rozvíjať kultúru, poskytovať občanom pokiaľ možno rovnaký prístup k nej a prostredníctvom nej kultivovať jednotlivcov aj spoločnosť. Kultúra bola v tomto období chápaná a vymedzovaná ako určitý homogénny celok, legitimizovaná najmä umením a vysokou kultúrou, s jej hierarchiami a klasifikáciami. Zároveň bola spájaná s univerzálnymi hodnotami a s národnou identitou. Oblasť verejnej kultúrnej činnosti sa orientovala na demokratickú participáciu na kultúre, v opozícii ku kultúrnemu priemyslu a k zábavnej kultúre, ovládanej trhom.

To neznamená, že trh nehýbal umeleckými inováciami, ani to, že bola dokonalá demokratická v recepcia diel najvyššej umeleckej invencie. Samozrejme, boli veľké rozdiely medzi európskymi krajinami, najmä pokiaľ ide o trh a ideológiu. Ak sa kultúrna politika stávala prioritou pre sociálne štáty v západnej Európe, najmä vďaka hospodárskemu rastu, v krajinách s komunistickým režimom táto orientácia, založená na prekonávaní antagonizmov triednej kultúry, bola esenciou ich programov už od ich vzniku a začiatkov.

Zovšeobecniť však možno, že v európskych krajinách sa od päťdesiatych rokov vytvárala systematická podpora kultúrnej politiky, založenej na chápaní kultúry ako hodnotovo hierarchickej a založenej na modeli riadenia zhora nadol. Štátom centrálnie riadená kultúrna politika metodicky usmerňovala a pomáhala predstaviteľom miestnej kultúry, pri poskytovaní ich obyvateľom koherentnej ponuky kultúrnych inštitúcií a ich vybavenia, ako knižnice,

kultúrne domy, umelecké školy, múzeá atď. Štát podporoval kultúru ako základné právo, spolu s ďalšími právami: na vzdelanie, zdravie a sociálne zabezpečenie.

Konkrétne stratégie dosahovania demokratizácie kultúry sa v rôznych krajinách odlišovali. Napríklad, v severských krajinách prevládal model „eskalátora“, vo Francúzsku a Veľkej Británii sa spoliehali viac na „dominový efekt“ teritoriálneho šírenia záujmov o kultúru, v krajinách s komunistickým režimom sa opatrenia niesli v znamení politicky programového prekonávania rozdielov triednych kultúr a ich postupnej homogenizácie. Na margo efektívnosti týchto stratégií znižovania nerovností kultúrnej spotreby možno ilustratívne, uviesť, že spomedzi kultúrnych praktík sa najviac rozvinuli čitateľské, opreté o siete verejných knižníc, zatiaľ čo koncerty klasickej hudby, opera naďalej zostali limitované, tak z hľadiska veľkosti, ako aj sociálnej štruktúry publika. (Menger, 2012)

Druhá etapa kultúrnej politiky v európskych krajinách sa viaže najmä k „zlatým šesťdesiatym“ rokom. Konkrétnejšie ide najmä o dva procesy. Prvým sa stala relativizácia dovtedajšieho chápania kultúry ako jednotného celku, s hierarchiami, opretými o kritériá vysokej kultúry, o univerzálne hodnoty, o spájania s národnou kultúrou. A druhým je proces decentralizácie kultúrnej politiky

Vyústenie predchádzajúcej fázy do tejto v „golden sixties“ môže pripomínať známu tézu o premene kvantity na kvalitu. Totiž extenzívna podpora kultúry, jej tvorby sprostredkovania, recepcie a zároveň nárast zapájania lokálnych predstaviteľov do týchto procesov, to všetko ústilo do presúvania pozornosti od kvantity ku kvalite, od obsahu k forme. Spomeňme, napríklad, novú filmovú vlnu z tej doby.

Zároveň, s postupným zapájaním lokálnych aktérov do verejnej kultúrnej činnosti sa začínajú názory diferencovať, konfrontovať a vyvstáva otázka vymedzenia kultúry, ktorá má byť podporovaná. Nahlodať sa dovtedajšie chápanie kultúry ako jednotného celku, naskočí otázka, či môže existovať len jedna jediná, nemenná definícia štátnej kultúrnej činnosti, platnej rovnako vo všetkých regiónoch, lokalitách. Na jednej strane sociálny štát a jeho centrálna kultúrna správa, zakotvená v hierarchickom a univerzalistickom chápaní kultúry, podporovali a pomáhali lokálnym autoritám poskytovať ich obyvateľom koherentnú ponuku kultúrnych zariadení a vybavenia, ako knižnice, podporu umeleckých a hudobných škôl, spoločností atď. Na druhej strane, lokálne authority rozširovali podporu kultúry smerom k viac k pluralitnej definícii kultúrnej identity a rozmanitosti a k rastúcemu prepojeniu kultúrnej politiky na iné politiky (sociálnu, vzdelávania) daných lokalít.

Súčasne sa konfrontuje na jednej strane hľadisko hierarchickej klasifikácie umenia, ktoré legitimizovalo dovtedajšiu verejnú podporu tvorby, sprostredkovania a recepcie diel vysokej kultúry a jej inštitúcií a na druhej strane hľadisko radikálnych zástancov prehodnotenia opačného pólu, a to populárnej kultúry a na ňu nadväzujúceho kultúrneho priemyslu. Procesy relativizácie jednej jednotnej kultúry a prelamovanie opozície vysoká a populárna kultúra idú ruka v ruku s rozvojom subkultúr.

V tejto atmosfére je kultúra je čoraz viac vnímaná, vymedzovaná a skúmaná optikou kategórií ako spôsob života, životný štýl, kvalita života, či trávenie voľného času.

Postupne rastie disparita cieľov a funkcií verejnej kultúrnej činnosti, ktorá spochybňuje pôvodný univerzalistický rovnostársky model a vyvstávajú otázky, či model riadenia „zhora nadol“ by nemal byť nahrádzaný modelom "zdola nahor". Trend decentralizácie verejnej kultúrnej politiky a relativizácie chápania jednotnej kultúry možno identifikovať vo všetkých európskych krajinách, aj keď – opätovne – treba poznamenať, že v diferencovaných podobách.

Tretia fáza posunov v chápaní kultúry a kultúrnej politiky v Európe nastupuje v polovici sedemdesiatych rokov, a to v dôsledku tak vonkajších, ako aj vnútorných zmien.

Z hľadiska vonkajších zmien to bola – najmä v krajinách severnej a západnej Európy – prvá ropná kríza, ktorá viedla k poklesu ekonomického rastu väčšiny európskych sociálnych štátov, súčasne s prudkým nárastom sociálnych dávok pre rastúci počet nezamestnaných. Kultúra v takto meniacich sa podmienkach už nemohla naďalej zostávať pri orientácii len na ciele kultivačné, bez náležitého zreteľa aj na ciele inštrumentálne, utilitárne, trhové.

Vnútorné zmeny zahrnovali dôsledky jednak dovtedajšej praxe extenzívnej verejnej kultúrnej činnosti štátu a jednak konfrontácií a prehodnocovania populárnej kultúry, v dôsledku ktorého sa rigidná hierarchizácia kultúrnej sféry už nejavila naďalej tak samozrejme legítimna, ako predtým. Kultúrny priemysel podstúpil impozantný vývoj už od konca päťdesiatych rokov, najmä pokiaľ ide o početné hudobné inovácie a sprevádzal ho rozvoj subkultúr. Tie zaujímali k dovtedajšej kultúre – jednotnej, vysokej, generačne prenášanej – postupne viaceré postoje: anti-establishmentovú kritiku, hedonizmus, liberalizmus.

Z hľadiska zámerov kultúrnej politiky bolo vlastne prekvapujúce, ako sa mohlo stať, že záujem o dotovanie vysokú kultúru a jej recepcia neukazovali na sociálne vyrovnávanie a že spotreba kultúry očividne silnela v komerčnom sektore. Postupne sa – samozrejme

s rozdielmi v kultúrnej politike jednotlivých európskych krajín – otvorila hranica medzi vysokou kultúrou, chránenou trhovými silami a zábavnou kultúrou, riadenou právnymi predpismi industriálnej ekonomiky.

Do popredia sa dostáva otázka užitočnosti a novej racionality kultúrnej politiky. Budovanie tejto racionality zahŕňa určité princípy. Podľa Mengera (Menger, 2012) k nim predovšetkým patria regulačné opatrenia, zamedzujúce masívne presmerúvanie prostriedkov z verejnej sféry do konkurencie na voľnom trhu, napríklad monopol verejnej kontroly nad televíziou. Ďalším princípom je orientácia kultúrnej politiky na ekonomické výhody lokalít, osobitne miest. Najdôležitejším princípom je hodnotenie a meranie účinkov kultúrnej politiky. V 80-tych rokoch sa po prvý raz hodnotila kultúrna politika, odvtedy sa postupy tohto hodnotenia a merania sofistikovali. Vo všeobecnosti možno uviesť, že tieto hodnotenia zahŕňujú analýzy a štatistiky ekonomického dopadu poskytnutej podpory na kultúru, prelievania lokálnych výdavkov a najmä medzinárodné hodnotenie národných verejných politík.

A napokon za štvrtú fázu vývoja kultúrnej politiky možno považovať obdobie od deväťdesiatych rokov doposiaľ.

Tendencie z predchádzajúcich období zvyšujúcej sa spotreby kultúrnych statkov, podmienenej nárastom voľného času, vzdelania, míňateľného príjmu, neviedla iba k expanzii trhu, ale aj k jeho rôznym ďalším zmenám. Rast kultúrnej spotreby neznamena iba nákup kultúrnych statkov, ale aj nové používanie kultúrnych tovarov pri konštrukcii individuálnej aj skupinovej identity. Podľa P. Bourdieua rola spotreby pri konštruovaní identity už od sedemdesiatych rokov postupne trieštila skupiny vkusu bez zreteľa na ich sociálno-ekonomické zaradenie, podkopala základnú opozíciu vysokých a nízkych kultúr a vytvorila nepredvídateľné, premenlivé a rýchlo sa meniace kultúrne pole. (Bourdieu, 1979). Zároveň sa materiálna spotreba stáva čoraz viac kultúrnou, táto „reflexívna“ spotreba bola pomenovaná aj ako „estetizácia každodenného života“ (Fatherstone, 1991). Nové formy spotreby, rýchlo sa meniace, vysoko segmentované, umiestnili kultúrnu zložku mnohých kultúrnych statkov na prvé miesto ich ekonomickej hodnoty, spomeňme dizajn. Inovácia, osobná voľba, kreativita intenzívnejšie prepájajú spotrebu s produkciou a so sprostredkujúcimi článkami medzi nimi. Súčasne sa odohrávajú v kontexte epochálnej zmeny komunikácie, poznanie a informácie sa stávajú ústredným druhom produkcie, ktorý spoľieha na globálne siete, aké je možno tvoriť pomocou informačných a komunikačných

technológií. Zmeny komunikácie spájajú globálny „priestor tokov“ s lokálnym „priestorom miesta“, čo umožňuje špecifické „lokálne zmesi“ (Castells, 1996).

Súčasný trendy a dilemy kultúrnej politiky

Epochálne zmeny komunikačných technológií, zmeny spotreby, zjednocovacie procesy Európy tvoria a základný kontext kultúrnej politiky v európskych krajinách. V tomto kontexte rastú tendencie odôvodňovania kultúrnej politiky na základe jej príspevku z dvoch základných hľadísk, a to z hľadiska rovnováhy rozmanitosti kultúr a z hľadiska hospodárskemu rastu. To legitimizuje regulovanie verejnej činnosti, podporu aj hodnotenie postupov a výsledkov.

Kultúrna politika, vzťahujúca sa vyrovňavaniu rovnováhy pre rozmanitosť kultúr prešla v celosvetovom meradle v ostatných rokoch dramatickými zmenami. Na tomto mieste zmienime iba, že došlo v ostatných rokoch k jednoznačnému, vrcholným politickým reprezentáciami deklarovanému hodnoteniu politického projektu multikulturalizmu ako riešenia, ktoré zlyhalo. Európska únia aj vyhlásením roku 2008 za „Rok interkultúrneho dialógu“ aj pomenovala túto programovú zmenu od multikulturalizmu k interkultúrnemu dialógu, pričom prioritou podpory aj hodnotenia verejnej činnosti sa stáva občiansky princíp. Ak téma obratu od multikulturalizmu je aj u nás už sofistikovaná, druhá oblasť trendov a dilem súčasnej kultúrnej politiky, spojená s ekonomikou a kreatívnym priemyslom sa ešte len začína diskutovať, preto jej venujeme viac pozornosti.

Príbeh kreatívneho priemyslu, ktorý sledujeme najmä optikou jedného z najvýraznejších britských autorov kreatívneho priemyslu J. O'Connora (O'Connor 2000, 2010) sa začal v Austrálii na začiatku 90- tých rokov, v procesoch zdokonaľovania tamojšej kultúrnej politiky, spojených s ideou „kreatívneho národa“. Táto orientácia mala dva hlavné ciele, usilovať o úplné uznanie multikulturalizmu a podporovať kreatívny priemysel vo vzťahu k informačným a komunikačným technológiám sektoru priemyselnej politiky. Austrálska koncepcia kreatívneho priemyslu bola revidovaná a implementovaná vládou T. Blaira vo Veľkej Británii od roku 1997. Kreatívny priemysel v istom zmysle nadväzoval na – v Anglicku už najbohatšie rozvinutú – priemyselnú výrobu a sprostredkovanie umeleckých artefaktov, ale aj na priemyslom najviac zdevastované mestá, či ich časti, potrebujúce rekonštrukciu. Zahŕnul architektúru, hudbu, živé predstavenia, vydavateľstvá, trh umenia a starožitností, remeselné povolania, televíziu, rozhlas, film, video, reklamu, dizajn, módu, video hry, softvér a informačno-technologické služby. S kultúrou sa v tejto optike spája

kreativita, ako vynaliezavosť, spoločná pre všetky hospodárske činnosti, ktoré neustále vyžadujú znalosti, neustále obnovovanie a technický prístup k procesu produkcie, s cieľom zabezpečiť inováciu. Kultúra sa chápe ako sektor, ktorý je tiež zdrojom pre ekonomiku ako celok a kultúrna politika sa tak stáva „priemyselná“ politika.

Prijatie koncepcie kreatívneho priemyslu vo Veľkej Británii však nebolo nijako jednoduchou a jednorazovou záležitosťou, naopak. Podľa O'Connora, keďže táto koncepcia pochádzala z oblasti tvorby politík, nie z akademickej oblasti, jej autori boli „sprostredkovatelia poznania“, zahrňujúci nedefinovateľnú a veľmi rôznorodú skupinu, známu ako „konzultanti“, alebo „akademickí pracovníci mimo štandardného poľa“, čo „často viedlo k nedostatočnej reflexii a viac k orientácii na argumenty štatistiky a ekonomickej hodnoty umenia a kultúry, k diskusiám skôr v termínoch rétorických než konceptuálnych“. Ďalej O'Connor pripomína terminologické problémy medzi ekonomikou a politikou kultúry, ktoré zakladajú terminologickú neujasnenosť. „Veľká londýnska rada (Great London Council) mala sklon definovať kultúrne priemysly ako také, ktoré sa priamo týkajú technologickej reprodukcie. Iné štúdie používali označenie sektor kultúry, vrátane sektoru tradičných umení a komerčných aktivít. Pre ďalších to všetko boli kultúrne priemysly. Ministerstvo kultúry, priemyslu a športu najprv používalo kultúrne priemysly potom kreatívne priemysly. ... Nikto nebol schopný poskytnúť oficiálnu verziu rozdielu medzi kultúrnym a kreatívnym priemyslom – zo všetkých najmenej Jednota kreatívneho priemyslu (Creative Industry Unit), ale zdá sa, že kultúrne priemysly sa asociujú so zameraním na umenie a kreatívne priemysly s technologicou (re)produkciou a zacielením na trh“ (O'Connor, 2000).

Ak sa teda dnes prezentuje vznik a difúzia kreatívnych priemyslov z jeho britskej kolísky do celej Európy ako lineárna a samozrejmä dráha, ide o veľmi zjednodušený pohľad. Anglické používanie slova priemysel, špecifiká tradícií podpory umenia, iná realita populárnej kultúry, iné tradície používania samotného pojmu kultúra, to všetko je výrazne odlišné od situácie v Európe, najmä časti nemeckej a stredoeurópskej. Hlavne v týchto krajinách je situovanie „kultúry“ a „priemyslu“ vedľa seba vnímané ako polemické, nezmyselné, či kontradiktórne. Ale aj O'Connor zastáva názor, že používanie termínu „kreatívny priemysel“ a spájanie podnikania s „kreatívnosťou“, ktorá má nejako rozšíriť, či povzbudzovať v ostatných odvetviach podnikania je „zavádzajúce. Kreatívnosť môže byť aplikovaná na paletu iných podnikaní, služieb, aktivít, ktoré nemajú nič spoločné so symbolickým poznaním, umeleckou praxou, osobitou avantgardou, či modernistickým

obrazom radikálneho umelca.“ Cesta kreatívneho priemyslu z Anglicka do iných európskych krajín a do agendy európskych inštitúcií viedla cez dlhé a intenzívne debaty a „obzvlášť frustrujúce európske konferencie“ (O'Connor, 2000).

Orientácia jednotlivých európskych krajín na kreatívny priemysel v kultúrnej politike bola a je v rôznych krajinách rôzna, čo do rozsahu aj temporality. (Cikánek, 2009) Iba ilustratívne spomenieme, že kreatívny priemysel bol prijatý v podobe stratégií ako „Kultúra a skúsenostná ekonómia“ v roku 2003 v Dánsku, Švédsku, podobne v Holandsku a ako „Náš kreatívny potenciál“, v roku 2005 v nemeckých spolkových krajinách, v Litve a v Poľsku.

V celoeurópskej optike možno v kultúrnej politike v súvislosti s kultúrnym priemyslom zaznamenať a zovšeobecniť niekoľko posunov, či zmien.

Predovšetkým sú tu zmeny v orientácii kultúrnej politiky na samotné zdôrazňovanie kultúry ako kreativity technologických inovácií a zvyšovania znalostného kapitálu krajín.

Ďalším posunom sa stalo opúšťanie chápania kultúry a umenia ako zóny voľnej evidencie a orientácia na meranie príspevkov kultúry k hospodárskemu a sociálnemu rozvoju. Súčasťou merania je štatistické mapovanie, orientované na priame vyjadrenie ekonomickej hodnoty kultúrneho sektoru (príspevok k HDP, k rastu a k zmene štruktúry pracovných miest, k produktivite a ziskovosti podnikov v oblasti kultúry a ku kultúrnej spotrebe v rozpočte domácností.) Popritom je tiež tendencia určiť nepriame príspevky kultúry na hospodársky rast a sociálnu súdržnosť krajín, území a miest (napríklad a najmä bilancie efektu dostupných kultúrnych statkov a služieb na rozvoj cestovného ruchu a na mestskú obnovu). Ďalší nepriamy prínos spočíva v samotnom obsahu kreatívneho priemyslu. Totiž obsahy informačných a komunikačných technológií predstavujú najefektívnejšiu stratégiu urýchlenia adaptácie domácností na prijatie technologických statkov a na zmeny vzorcov spotreby. A ešte ďalší, nepriamy príspevok je „cultural vibrancy“, (najťažšie empiricky uchopiteľný a najviac oslavovaný príspevok v britskej kultúrnej politike). Metodika merania a výpovedná hodnota štatistík však nepostihuje členitý obraz zmien. Asi najdiskutovanejšie je to v prípade štatistík zamestnanosti. Napríklad v oblasti zamestnania, spojeného s kultúrou ako kreatívnym priemyslom, síce ide o nárast – absolútny aj relatívny – zamestnanosti v kultúrnom sektore, ako aj o modifikácie nárokov na zamestnanecké výkony. Analytické štúdie však upozorňujú na disproporcie medzi na jednej strane rýchlym rastom zamestnanosti v tomto sektore a na druhej strane individuálnou situáciu na trhu práce. Hoci

jednotlivci sú v oblasti kreatívneho priemyslu kvalifikovanejší ako v iných sektoroch, sú tu obrovské rozdiely v príjmoch, zastúpením pracovných miest ako iba bočných a s kratšími cyklami medzi krátkodobým zamestnaním a nezamestnanosťou. (Menger, 2012)

Tretím a najvýraznejším posunom európskej kultúrnej politiky v súvislosti s kreatívnym priemyslom patrí orientácia na lokalitu, osobitne na mesto. Dôležitosť urbánneho kontextu v kreatívnom priemysle sa obvykle zdôvodňuje tým, že mestská ekonomika a hustota dopytu sa osvedčuje v kreativite a inovatívnosti kultúrnych aktivít. Optikou ekonomickej geografie veľké mestá slúžia ako kovácke dielne ľudského kapitálu a inkubátory inovácií, v dôsledku prelievaní ľudského kapitálu: individuálna produktivita sa javí ako závislá na hustote inteligentných a dobre vzdelaných ľudí, vzhľadom na jednak vyššiu invenčnosť, generovanú vyššou a rýchlejšou výmenou nápadov a jednak koncentráciu pracovníkov v týchto sektoroch, vyžadujúcich vysoké úrovne ľudského kapitálu a vysoké požiadavky na inovácie. V súlade s tým sa dominantné mestá špecializujú na obchodné služby – právo, financie, účtovníctvo a poradenstvo – ale aj na kreatívne priemysly produkcie statkov služieb, na umenie, zábavu, médiá, móda, dizajn, reklama. V týchto intenciách možno tiež vidieť a interpretovať rastúcu tendenciu k priestorovej koncentrácii kultúrnych pracovníkov v hlavných mestských oblastiach, alebo mestských obvodoch, „kreatívnu triedu“ (Florida, 2002). Jedným z hlavných dôsledkov podpory kreatívnych priemyslov boli zmeny aj v stredne veľkých mestách, vynorenie sa "kreatívnych klastrov“, konkurenčné hry umelcov a kultúrnych podnikov veľkých urbánnych oblastí, ale hlavne rozmach regenerácie miest, najmä vo veľkých mestských priemyselných oblastiach, napríklad: Manchester, Londýn, Dublin, Helsinki, Amsterdam, Lille, Marseille, Lodž, Barcelona, Miláno a ďalšie. Navyše, veľké mestá sú obvykle lepšie prepojené cez siete, ktorých štruktúra a pevnosť v svetových mestách ukazujú, že ide o efektívny spôsob, ako zabezpečiť a zlepšiť mestskú ekonomiku a sociálnu dominanciu v ére globalizácie. Z umeleckej prestíže a kultúrneho rozvoja hlavného (vybraného, dominantného) mesta, môže benefitovať prestíž celej krajiny, hoci môže byť otázkou, či to nie je na úkor ostatných miest rozvíjať sa v súťaži s ním.

Prerod cyklu kultúrnej politiky?

Ukazuje sa, že národné, miestne, regionálne schémy kultúrnej politiky sa líšia pokiaľ ide o riešenie dilemy, ako stanoviť svoje priority. Na jednej strane je priorita, ako podpora súčasnej kultúry, rovných príležitosti prístupu k nej na sociálnej aj priestorovej úrovni a ochranou kultúrneho dedičstva. A na druhej strane priorita, ako orientácia na ekonomickú

efektívnosť, uprednostňovaním verejných kultúrnych investícií do miest, podporou kreatívneho priemyslu, ako súčasti jadra tzv. vedomostnej spoločnosti.

Táto odlišnosť riešenia priorít môže byť narastať, alebo – ako predpokladajú viacerí autori (Rodriguez Morató 2005, Urfalino 2009) – sa zmenšovať, v prospech jednoznačnej favorizácie kultúrnej politiky na lokálnej úrovni. Podľa týchto autorov ide priam až o univerzálnu logiku procesu zániku klasickej paradigmy kultúrnej politiky v jej cykle, ktorý sa začal na národnom základe v päťdesiatych rokoch, vrcholil v šesťdesiatych rokoch, od osemdesiatych rokov nadobúda výrazne iný smer a postupne sa tento cyklus sa vyčerpáva, rozpadá a paralelne vedie k posilneniu miestnej kultúrnej politiky. Posilňovanie je zároveň umocňované rastom významu kultúrnej politiky v mestskej politike, kultúra sa stáva dôležitým prvkom nových územných rozvojových stratégií.

Proces prerodu cyklu kultúrnej politiky, jej opúšťania národného modelu a oživenia na lokálnej úrovni ukazuje Urfalino na analýze histórie francúzskej kultúrnej politiky (Urfalino, 2004) a Morato na prípade oživenia kultúrnej politiky mesta Barcelona (Morató,2005). Ide o sugestívne ilustrácie a argumenty, nie však dôkazy, vzhľadom na určité špecifiká. Napríklad, Barcelona je špecifická už len tým, že vychádza z historicky dlhých podnikateľských tradícií od polovice 19.storočia a je metropolou Katalánska, usilujúceho sa o nezávislosť a oddelenie sa od Španielska, čiže národný a lokálny význam v tomto prípade sa prekrýva. Francúzsko je špecifický prípad dlhej histórie národnej jednoty a univerzalizmu, kde striedanie cyklov s oživovaním kultúry na lokálnej a regionálnej úrovni je historicky opodstatnené, v neposlednom rade aj preto, že má mnoho starých industriálnych oblastí, vyžadujúcich nutnú revitalizáciu.

Na margo špecifik Slovenska z hľadiska kultúrnej politiky možno urobiť dve poznámky, jedna sa viaže k špecifikám urbanizácie Slovenska, druhá k špecifikám tradície kultúrnej politiky na Slovensku. Urbanizácia Slovenska je – v porovnaní s krajinami kde sa kreatívny priemysel najviac rozvíja – menšia, najmä pri porovnaní počtu miest s väčším počtom obyvateľov, čiže tých, ktoré majú v kreatívnom priemysle kľúčové postavenie. Inými slovami, jednoduchá extrapolácia skúseností a poznatkov zo zahraničia do slovenských podmienok, môže byť nie práve najkorektnejšia. Ďalšie a možno ešte dôležitejšie slovenské špecifikum sa viaže k histórii. Konštituovanie Slovenska sa prioritne opieralo nie o mocenské a ekonomické postupy a prostriedky, ale práve o artikuláciu kultúrnych potrieb a práv, bola to určitá kultúrna politika predstaviteľov národa, ktorá predchádzala politický

a ekonomický štát a dožadovala sa ho. A nie je tomu ani tak dávno. Kultúrna politika na Slovensku nenadväzuje prioritne na aristokratické, či salónne tradície podpory umenia, ako je tomu v mnohých európskych krajinách. Išlo najmä o obetavé individuálne a spolkové osvetové aktivity. Príznačná je aj spätosť s oblasťou školstva a vzdelávania. Kultúra po vzniku Československa patrila (tiež v historickej nadväznosti na monarchistické rakúske Ministerium für Cultus und Unterricht) pod ministerstvá nazývané „školstvá a osvetý“, neskôr školstva, samostatné ministerstvo kultúry bolo prvýkrát až v päťdesiatych rokoch. V takomto kontexte je otázkou aké nezamýšľané dôsledky by nekritické preberanie poznatkov a skúseností z iných prostredí.

Zmienené teórie o vyčerpávajúcom cykle klasickej paradigmy kultúrnej politiky za ostatné zhruba polstoročie môžu evokovať aj otázku historicky všeobecnejšiu, či nemožno hovoriť ešte aj o historicky dlhšom cykle, spojenom s diskurzom o kultúre vôbec. Podľa slávneho vyjadrenia J. G. Frazera „kultúra vyšla z chrámu“. V chráme bola prostriedkom k cieľu „na vyššiu božiu slávu“, po jej vyjdení z chrámu sa stala z prostriedku cieľom sama. Jej hierarchie ešte nejaký čas pretrvávali, umenie bolo „vysoké“, tvorba bola „poslaním“ a nie náhodou mali kultúrne, vzdelávacie inštitúcie budov, pripomínajúce sakrálnu architektúru. Postupom času sa však hierarchie kultúry relativizovali, jej vertikálna os ustúpila osi horizontálnej. Cyklus by teda tiež mohol byť uzatvorený a znova by sa vysoká kultúra mohla vrátiť do chrámov, kde – ak by sme parafrázovali biblické podobenstvo – nebudú, či nemali by byť kupci. Určitý „zádrhel“ môže byť v tom, že v chrámoch je už sakrálna turistika, splývajúca s pútnictvom, ktorá si dilemu autenticity a komoditizácie možno už ani nekladie, kreatívny priemysel je aj tu nádejou svojho druhu.

Pokiaľ ide o cyklus klasickej paradigmy kultúrnej politiky (v zmysle uvedenej koncepcie, rozvíjanej autormi ako Urfalino a Rodríguez Morató), či už ide o vyčerpávajúci cyklus, alebo nie, možno predpokladať, že ak v uplynulom zhruba polstoročí boli v Európe (napriek – opakovane pripomínaným a zdôrazňovaným – rozdielom medzi jednotlivými krajinami) určité spoločné črty etáp kultúrnej politiky, v súčasnosti aj v dohľadnej budúcnosti sa črtajú trendy oveľa mozaikovitejšie. To je však téma na ďalšiu, inú diskusiu.

Zmeny kultúrnej politiky v kontexte zmien ostatných politík

Pohľad historickej sociológie na jednotlivé etápy kultúrnej politiky v európskom kontexte v ostatnom zhruba polstoročí umožňuje vidieť súvislosti ekonomických a sociálnych zmien so zmenami kultúrnej politiky, dokonca aj samotnej definície kultúry

Pôvodne, keď kultúra vstupovala do agendy štátnej kultúrnej politiky, šlo o relatívne úzku definíciu kultúry. Kultúra sa chápala ako určitý celok, legitimovala sa najmä umením a vysokou kultúrou, s jej hierarchiami a klasifikáciami. Zároveň bola spájaná s univerzálnymi hodnotami a s národnou kultúrou. Potom prichádzali relativistické, či pluralistické definície, chápajúce kultúru ako spôsob života, životný štýl, či kvalitu života. Zahŕňajú už nielen vysoké umenia, ale aj ich populárne formy, prelomila sa bariéra medzi vysokou kultúrou a kultúrnym priemyslom. A napokon vstupuje do verejnej kultúrnej politiky kreatívny priemysel, ktorý sa opiera o logiku peňazí a má natoľko diametrálne odlišné smerovanie, že možno hovoriť už nielen o nejakom sémantickom posune, ale priam o obrate v definíciách kultúry.

Nástup logiky peňazí do kultúry diagnostikoval klasik sociológie kultúry G. Simmel ako „tragédiu kultúry“. Tragédiu kultúry nechápe krízu kultúry, či predzvesť jej zániku, ale situáciu, keď sa sprostredkujúce články medzi subjektívnou a objektívnou kultúrou začínú riadiť „logikou peňazí“, čo spôsobuje subjektívnej kultúre sťaženú orientáciu, „bezradnosť a štiepenie“ (Simmel, 2003). Nejde tu o objav spojenia kultúry s peniazmi, obchodom, ekonomikou, toto spojenie má samozrejme starú históriu, Simmel však diagnostikuje novú situáciu modernej spoločnosti, v ktorej sa logika peňazí v kultúre stáva dominantná. Kreativita – v tvorbe, šírení aj recepcii kultúry – so orientáciou na dominantnú logiku peňazí, bez zreteľa na určité hodnoty, normy, vzory, generované sociokultúrnou skúsenosťou predchádzajúcich generácií je prinajmenšom riziková. (Napríklad, prípad pančovania alkoholu metanolom má tiež atribúty kreatívneho priemyslu.) Samozrejme, inšpirácia Simmelom je jedna z možných interpretácií, ako príspevku do potrebnej širšej – zatiaľ na Slovensku nerozvinutej – diskusie o kultúrnej politike.

Zoznam bibliografických odkazov

- [1] BOURDIEU, P.: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge 1984.
- [2] CASTELLS, M.: *The Rise of the Network Society*. New York: Blackwell 1996.
- [3] CIKÁNEK, M.: *Kreativní průmysly příležitost pro novou ekonomiku*. Praha, Institut umění – Divadelní ústav, 2009. ISBN 978-80-7008-231-7
- [4] FATHERSTONE, M.: *Consumer Culture and postmodernism*. London: Sage. 1991.
- [5] FLORIDA, R.: *The Rise of the Creative Class and How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Perseus Book Group. 2002.
- [6] MENDER, P.-M.: *Cultural Policies in Europe. From a State to a City-Centered Perspective on Cultural Generativity*. Tokyo: National Graduate Institute for Policy Studies, Discussion Paper 10-28, s.1-9. 2012. Cit. 30. 10. 2012. Dostupné z <http://www.grips.ac.jp/>

- [7] MENDER, P.-M.: *Les politiques culturelles dans les temps et dans l'espace européens. Modèles et évolutions in Cinquante ans après: culture politique and politique culturelle*. Paris: La Documentation française. 2010, s. 45-73.
- [8] O' CONNOR, J.: *The Cultural and Creative Industries: a literature review* (2nd ed.). London: Creativity Culture and Education Series. 2010.
- [9] O' CONNOR, J.: *The Definition of the „Cultural Industries“*. In.: The European Journal of Arts Education. 2000, 2, n. 3, s. 15 – 27.
- [10] RODRÍGUEZ MORATÓ, A.: *La reinención de la política cultural a escala local: el caso Barcelona*. In: Sociedad e Estado, 2005, 20, n. 2, s. 351-376.
- [11] SIMMEL, G.: *O podstate kultúry*. Bratislava, Kaligram, 2003.
- [12] URFALINO, P.: *L'invention de la politique culturelle*. Paris: Hachette, 2004.
- [13] URFALINO, P.: *Compendium Cultural Policies and Trends in Europe*. Strasbourg: Conseil de l'Europe & Ericarts, 2009.

Kontakt:

doc. PhDr. Adela Kvasničková, PhD., Filozofická fakulta UK, Kontaktná adresa: Gondova 2, 81499 Bratislava, e-mail: adela.kvasnickova@fphil.uniba.sk

Pracovná kultúra informačnej spoločnosti.

The culture of the work in the information society.

Martina PORUBČINOVÁ

Abstrakt:

Formovanie informačnej spoločnosti je proces, ktorý zasahuje množstvo oblastí spoločenského systému. Cieľom tohto príspevku je charakterizovať pojem informačnej spoločnosti s dôrazom na kvantitatívne indikátory umožňujúce sledovať stupeň rozvoja nového spoločenského typu. Poznanie znakov informačnej spoločnosti umožňuje rozpoznať podmienky, v ktorých sa formuje osobnosť jednotlivca, jeho schopnosti a kompetencie využiteľné na trhu práce (ľudský kapitál). V súvislosti s oblasťou rozvoja ľudského kapitálu zameriavame v tomto príspevku pozornosť na rozpoznanie znakov pracovnej kultúry typickej pre informačnú spoločnosť na základe charakteristiky pracovnej etiky informačnej spoločnosti podľa Pekku Himanena. Táto práca bola realizovaná v rámci projektu VEGA č.2/0058/10.

Kľúčové slová:

Informačná spoločnosť, ľudský kapitál, pracovná kultúra, indikátory informačnej spoločnosti

Abstract:

Development of the information society is process affecting various areas of the social life. In this study we intend to define the main features of the information society considering quantitative indicators allowing us to follow the development of the information society. Recognizing of the signs of the information society allows us to recognize the determinants of the creation and development of the human capital. Thus in the connection with the area of human capital development we define the main features of the working culture in the information society based on the hacker ethic according Pekka Himanen. This work was carried out within the project VEGA č.2/0058/10.

Key words:

Information society, human capital, culture of the work, indicators of the information society

Vo vzťahu k súčasnej spoločnosti rôzni autori siahajú po pojmoch kapitalizmus, industrializmus, liberálna demokracia, spoločnosť poznania, informačná spoločnosť, nová ekonomika. Hovorí sa o weightless economy – ekonomike založenej na informáciách, ktorá smeruje spoločnosť ku globálnej informačnej ekonomike. Politickí ekonómovia napríklad používajú pojem e-economy, ktorá favorizuje rýchlo uvažujúcich podnikateľov v oblasti informácií. Z kultúrneho hľadiska sú používanými pojmami pri identifikácii kľúčových spoločenských znakov súčasnosti kyberpriestor, kyberkultúra, virtuálna realita, ktorá podporuje imaginatívnosť a invenčnosť ako zložky ľudského kapitálu.

1. Charakteristika informačnej spoločnosti.

V sociologickej teórii možno sledovať viacero teoretických prístupov k definovaniu kľúčových znakov spoločnosti informačného typu. Jednotlivé teórie zdôrazňujú komplexnosť premien, badateľných v rozličných oblastiach spoločenského života - napríklad podľa Kelemena pojem informačná spoločnosť označuje „prienik nového vedecko-technického a umelecko.kultúrneho terénu, vytvoreného vzájomným prienikom vedy, techniky, umenia, informačnej techniky, označuje svet a terén kyberkultúry umenia nových médií“ (Kelemen a kol., 2007, s.11), alebo kladú dôraz na odlišné znaky a indikátory podľa osobitných prístupov.

Ako uvádza Webster (Webster, 2002, s.9), k základným teoretickým prístupom k definovaniu informačnej spoločnosti patria: technologické hľadisko definovania informačnej spoločnosti (IS), ekonomické hľadisko definovania IS, pracovné hľadisko definovania IS, priestorové hľadisko definovania IS, kultúrne hľadisko definovania IS a ako kvalitatívne hľadisko i kritérium rozšírenia teoretického poznania (ako osobitný prístup k definovaniu IS).

Každý z týchto prístupov k definovaniu povahy súčasnej spoločnosti informačného typu nachádza špecifické znaky vývoja, špecifické indikátory informačnej spoločnosti. V jadre vzniku nového typu spoločnosti stoja kvantitatívne či kvalitatívne merateľné zmeny v počte, objeme informácií používaných v komunikáciách a ich dôsledky napríklad v dĺžke práce. Vychádzajúc z charakteristiky informačnej spoločnosti podľa rôznych teoretických prístupov, možno informačnú spoločnosť charakterizovať ako označuje spoločnosť smerujúcu k vývoju globálnej informačnej ekonomiky, vyznačujúcu sa nárastom informačnej výmeny, kvantitatívne vyjadriteľný nárastom počtu informácií v spoločenskom živote, nárastom významu teoretického poznania a nárastom potreby spracovávať množstvo informácií.

Medzi kvantitatívne indikátory informačnej spoločnosti podľa technologického hľadiska možno zaradiť nové technológie, sledované vo vzájomnom vzťahu technologického a sociálneho vývoja. Príkladom kvantitatívneho merania nárastu informačných výmen boli merania uskutočnené v Japonsku, kde ukazovateľom informatizácie sa stal počet telefonických odkazov a úroveň technologického vybavenia. Empirické štúdie skutočne potvrdili vplyv technológií na sociálne hodnoty ako napríklad v oblasti architektúry, dizajnu, i reprodukčného správania, či v postojoch k životnému prostrediu (napríklad v používaní obnoviteľných zdrojov energie, ovplyvnení statusových symbolov, preferovaní viac

individuálnej ako hromadnej dopravy, konštrukcii domov, preferencii rôznych životných štýlov.)

Kritickou námietkou voči tomuto prístupu k definovaniu IS je nedostatočné definovanie nových technológií. Technológie sú opisované nepresne, bez definovania konkrétneho typu technológií, chýbajú empirické merania toho, aké IKT existujú v akej spoločnosti, i stanovenie toho, koľko nových technológií v informačnej oblasti je potrebných na to, aby bolo možné identifikovať nový typ spoločnosti, t.j. chýba možnosť presne určiť bod na technologickej škále, v ktorom spoločnosť dospela do informačnej éry.

Ak sledujeme vývoj procesu informatizácie v SR, z hľadiska technologickej definície informačnej spoločnosti, podľa ktorej kvantitatívnym indikátorom IS je miera rozšírenia IKT), v roku 2010 malo v SR prístup k internetu 67, 5% domácností, najčastejšie bolo širokopásmové pripojenie (73%), 31,7% malo pripojenie prostredníctvom mobilného telefónu. V období rokov 2006-2010 sa prístup na internet zdvojnásobil a dosiahol 82% populácie, čo predstavuje 25. miesto v EÚ (priemer EÚ je 94%). Prístup na internet malo 97,8% podnikov. Z ekonomického hľadiska definovania IS možno ako kvantitatívny ukazovateľ rozvoja IS sledovať podiel informačných technológií na HDP, ktorý charakterizuje nárast informačných aktivít z hľadiska ekonomickej hodnoty. Tento prístup vychádza z tézy, že ak na základe kvantitatívneho merania väčšia časť ekonomiky spočíva na informačných aktivitách ako na poľnohospodárstve či priemyselnej výrobe, možno spoločnosť určiť ako spoločnosť informačného typu. Pokiaľ ide o ekonomické ukazovatele formovania nového typu spoločnosti, z hľadiska výšky odvodov a výšky daní z príjmu a objemu dane z pridanej hodnoty, dosahuje IKT sektor na Slovensku porovnateľne s krajinami EÚ vedúce postavenie, má najvyšší podiel na odvodoch i na raste produktivity. IKT sektor prispel podľa údajov EÚ k celkovému rastu produktivity v období 1994-2004 40%. V rámci EÚ to bolo 50% to posledných 15 rokov.

Pracovná oblasť ako hľadisko definovania informačnej spoločnosti sleduje ako kľúčový kvantitatívny ukazovateľ prechodu k informačnej spoločnosti nárast podielu práce v informačnom odvetví danej spoločnosti, vyjadrený napr. nárastom počtu pracovníkov oblasti počítačovej techniky a telekomunikačných inžinierov. Podiel pracujúcich vo sfére služieb s intenzívnym využívaním IKT (reklama, IKT, médiá) na Slovensku na Slovensku tvorí 19, 91%, v rámci EÚ je to 22,31%. Základný IT sektor na Slovensku tvoria prevažne malé firmy (do 10 zamestnancov) s celkovým počtom pracovných miest asi 40 tis.

V nadväznosti na zmeny v štruktúre zamestnanosti informatizácia prináša výzvy pre obnovovanie a rozširovanie kvalifikácie ako súčasti ľudského kapitálu a premeny povahy a charakteru práce. Miera využívania internetu je nadpriemerná, podobne i úroveň počítačových znalostí obyvateľov SR. Podiel obyvateľov so znalosťami práce s internetom bol u obyvateľov so ZV 29%, so SV 41% a s VV 9% (v rámci EÚ 33%, 31% a 10%). V období rokov 2005-2010 stúpol podiel obyvateľov využívajúcich internet z 43% na 73%. (V rámci EÚ zo 43% na 63%). Z hľadiska využitia ľudského kapitálu možno vyzdvihnúť nižšiu environmentálnu náročnosť i nižšiu fyzickú náročnosť týchto pracovných miest. V súvislosti so zabezpečením rovnosti prístupu sa za dôležitú oblasť pri rozvoji informačnej spoločnosti považuje príprava špecifických skupín obyvateľstva (žien po materskej dovolenke v domácnosti, po 40-tke, rómskych spoluobčanov ZPS a seniorov na osvojenie digitálnej gramotnosti. I keď podiel občanov využívajúcich internet na komunikáciu a vybavovanie verejných záležitostí s verejnými inštitúciami je 26,9%, čo je nad úrovňou priemeru EÚ (20, 8%), v porovnaní s Fínskom je podiel internetovej populácie na celkovom počte obyvateľov vo všetkých vekových skupinách menší ako polovičný.

Ako uvádza aktuálny materiál stratégie rozvoja IS (operačný plán Informatizácia spoločnosti z decembra 2011), k súčasným výzvam formovania informačnej spoločnosti patrí elektronizácia verejnej správy (oblasť e-Governmentu) zameraná na zavedenie kvalitných informatívnych služieb v oblasti získavania verejných informácií z webu, sťahovanie oficiálnych formulárov z webových stránok, či umožnenie vybavenie kompletnej agendy v rámci transakčných služieb zaslaním vyplnených formulárov je úlohou projektov v oblasti elektronizácie kultúry (eCulture), práce (eWork), turizmu (eTourism) a v oblasti zdravotníctva, v ktorej je pripravovaný projekt Elektronizácia služieb zdravotníctva s cieľom zníženia administratívnej záťaže a zvýšenia kvality zdravotnej starostlivosti prostredníctvom napríklad zavedenia elektronickej zdravotnej knižky, elektronického podpisovania liekov a vytvorenie Národného zdravotného portálu, ktoré bude slúžiť ako databáza údajov o liekoch, chorobách pre pacientov i pre lekárov s možnosťou vyhnúť sa duplicitným vyšetreniam, skvalitniť zdravotnú dokumentáciu, napokon i s možnosťou objednávanie sa na vyšetrenie, atď. V podmienkach SR možno ako výzvu využitia IKT označiť i oblasť e-learningu s dôrazom na celoživotné vzdelávanie, ktoré využíva podľa údajov Operačného plánu Informatizácia spoločnosti len 4% zamestnancov, čo je tretina priemeru EÚ.

2. Pracovná kultúra informačnej spoločnosti.

Z hľadiska sféry práce je kvantitatívnym ukazovateľom formovania IS zmena skladby zamestnanosti v podobe nárastu podielu zamestnaní v informačnom odvetví. Nová ekonomická situácia v období vývoja spoločnosti informačného typu otvára diskusiu o zmenách povahy či hodnoty práce ako takej v súčasnosti. Je možné sledovať rozvoj nového typu pracovnej kultúry, zasahujúcej oblasť kompetencií, žiaducich vlastností na trhu práce, oblasť ľudského kapitálu, ako znak formovania IS? Je možné definovať špecifické kompetencie zložky ľudského kapitálu ako osobitný indikátor formovania IS?

Podľa Lévyho (Lévy, 2000, s. 56), v podmienkach intenzívneho technického vývoja sa očakáva, že pracovná pozícia bude viac dynamická ako statická, bude potrebné riešiť procesy, pôjde o profesnú dráhu a spoluprácu. Na rozdiel od minulosti, kedy mala zásadný význam pre pracovné zaradenie človeka pracovná kvalifikácia určená na základe diplomu získaného v inštitucionalizovanom systéme vzdelávania, (čiže zamestnanci sa rozlišovali podľa pracovného zaradenia, pracovná pozícia závisela na profesii a spočívala v plnení určitej funkcie), v budúcnosti sa predpokladá, že ako rozhodujúci znak sociálneho statusu budú vystupovať do popredia prvky obsahu ľudského kapitálu, jeho zložky, kompetencie. Preto práve ľudský kapitál, poznanie, zručnosti a schopnosti – teda kompetencie – možno označiť za najdôležitejší znak, charakteristiku sociálnej pozície človeka do budúcnosti.

Výzvou, ktorú prináša vývoj ekonomík založených na informačno-komunikačných technológiách a službách a na následnej difúzii nových technológií do ďalších priemyselných odvetví, je vznik nových požiadaviek na obsah ľudského kapitálu. Tieto požiadavky zahŕňajú oblasť profesionálnych zručností (v podobe schopnosti používať vyspelé nástroje z oblasti informačných a komunikačných technológií, podieľať sa na ich rozvoji, oprave a tvorbe), oblasť užívateľských zručností (zahŕňajúcich schopnosť používať informačné a komunikačné technológie v praktických pracovných podmienkach), a základnú gramotnosť týkajúcu sa nových informačno-komunikačných technológií známu ako digitálna gramotnosť.

Podľa organizácie European Youth Forum ku kompetenciám kľúčovým pre občanov z hľadiska ich osobného rozvoja, sociálnej inklúzie, aktívnej občianskej participácie a zamestnateľnosti v informačnej spoločnosti patria komunikácia v materskom jazyku, komunikácia v cudzích jazykoch, matematické schopnosti a základné schopnosti vo vede a technológiách, digitálne kompetencie, učenie sa učiť, sociálne a občianske kompetencie, zmysel pre iniciatívu a podnikateľský duch, schopnosť vnímať kultúru a sebaujedenenie

(kultúrna citlivosť). K týmto sa priradujú ďalšie schopnosti, ako kritické uvažovanie, kreativita, iniciatívnosť, riešenie problémov, odhad rizika, rozhodovacie schopnosti, zvládanie citov, emócií, pričom podľa EYF možno očakávať, že v podmienkach IS hodnota zručností a kompetencií získaných neformálnym vzdelávaním bude v situácii vstupu na trh práce posilnená.

2.1. Etika hackera a kultúra informačnej spoločnosti.

Premeny v oblasti práce viedli k zadefinovaniu nového typu pracovnej kultúry, pracovnej etiky informačnej spoločnosti ako ju približuje analýza Pekku Himanena. Himanen v analýze pod názvom Etika hackera (Himanen, P., in: Catells, M. et.al., 2004, s. 420) interpretuje nové kľúčové znaky kultúry práce IS odvodené od Weberovho prístupu v eseji „Protestantská etika a duch kapitalizmu“, v ktorej Weber opísal spôsob, ktorým etika protestantizmu formovala kultúru spoločnosti v období priemyselnej ekonómie. Podľa autora na základe porovnania kľúčových znakov priemyselnej kapitalistickej spoločnosti na jednej strane a znakov informačnej éry na druhej strane možno identifikovať nové špecifické kultúrne znaky, ktoré vymedzujú kultúru informačnej spoločnosti. Na základe tejto filozofie, Himanen odvodil a používa pojem hacker ethic pri opise pracovnej kultúry informačnej spoločnosti ako analógiu Weberovej „protestantskej etiky“ v priemyselnej ekonomike.

Ako dva základné znaky hackerského vzťahu k práci možno označiť v komunite zdieľanú vášeň kreativity a flexibilný vzťah k času. Pre pochopenie hackerskej etiky, alebo kultúry inovácií má zásadný význam rozpoznanie významu inovácií v informačnej kultúre. Je zrejmé, že rast založený na inováciách si vyžaduje vášeň pre kreativitu – v priemyselnej spoločnosti veľa zamestnaní pozostávalo z rutinných činností, ktoré boli samy osebe nezaujímavé – dávali malý priestor pre individuálnu kreativitu. V tomto priemyselnom období protestantská etika dávala zmysel – práca mala byť poňatá ako povinnosť pri ktorej človek potrebuje vykonať jemu zverené úlohy. V rastúcom počte zamestnaní v informačnej ekonomike protestantská ekonomika môže pôsobiť kontraproduktívne, pretože ak úspech spoločnosti závisí na inováciách, žiaduci je odlišný postoj, odlišná pracovná etika. Pracovníci, ktorí cítia že ich práca je len nevyhnutnou povinnosťou, v ktorej musia robiť len to čo sa im povie, nepracujú prirodzene veľmi kreatívne. Preto dnes možno jednoznačne vybadať trend premien v kultúre manažmentu, keď v spoločnostiach sa oceňuje pracovná kultúra, v ktorej sú odmeňované idey a kreatívny výsledky.

Kultúru informačnej ekonomiky podľa Himanena je možné zachytiť prostredníctvom objasnenia pracovnej etiky pracovníkov tvoriacich základ informačnej ekonomiky. Túto skupinu nazýva „hackers“ – pojem označuje ľudí, ktorí programujú s nadšením, a ktorí veria že zdieľanie informácií je silne pozitívne, je pre ne hodnota. Veria v ideu zdieľania informácií ako pozitívny prínos. Vo svojej práci hackeri realizujú a uplatňujú svoju kreativitu a neustále rozvíjajú seba samých, hrajúc sa s novými myšlienkami a cítia entuziazmus voči svojej práci. Táto kreativita sa rozvíja spolu, spoločne, vo vzájomnej interakcii, spolupráci i s inými hackermi – či už fyzicky alebo virtuálne – pretože kreatívia hackerov je založená na otvorenom a zdieľanom vývoji ideí. Táto etika je o spolupatričnosti, príslušnosti k skupine, ktorej členovia zdieľajú rovnakú kreatívnu vášeň, uznávajú prínos iných a rozvíjajú ďalej ich idey. Znakom hackerskej etiky je, že archetyp hackera pracuje podľa rytmu svojej kreativity – vieme si predstaviť obraz hackera niekedy programujúceho do ranných hodín a vstávajúceho popoludní alebo zmiešavajúceho prácu a voľný čas v dennom režime, a využívajúceho tak výhody organizovať svoj čas voľnejšie. Novým znakom informačnej éry je, že IT umožňujú presah času a miesta – globálne reálne časové operácie nemusia byť v synchrónnom čase. Nový flexibilný vzťah k času sa odráža v možnosti organizovať čas a životný rytmus vlastným spôsobom.

Ďalším dôležitým znakom pracovnej kultúry, odlišným od priemyselnej spoločnosti je, že v informačnej spoločnosti len veľmi malá časť práce môže byť vykonávaná samostatne. Väčšina inovatívnej práce je založená na vzájomnej spolupráci inovátorov v sieti inovácií – preto je potrebné hovoriť o „sieťovej“ vášni pre kreativitu. V rámci spoločnosti tu ľudia pracujú ako tímy, ktoré vyžadujú formu spolupráce založenú na otvorenom toku informácií. Tento tok informácií je podporovaný informačno-komunikačnými systémami, ktoré sprístupňujú informácie všetkým účastníkom. Základnou bázou je tu otvorená komunikácia. Je to práve sieťová štruktúra globálnej ekonomiky, ktorá zvýhodňuje sieťovú kreatívnu vášeň ako kultúru informačnej ekonomiky.

Napokon, štruktúrnym prvkom informačnej ekonomiky je projektovo organizovaná práca. Organizácia práce do projektovej podoby umožňuje ľuďom dosiahnuť viac slobody v organizovaní svojho času. S využitím IKT majú pracovníci viac slobody vo vzťahu k času a priestoru pri kombinácii flexibilnejšej práce a voľného času.

Špecificky novým problémom v informačnom kapitalizme je napätie, vytvorené vďaka kombinácii peňazí ako najvyššej hodnoty s rastúcimi úzkymi intelektuálnymi právami. Je to

napätie medzi extrémne na peniaze orientovaným informačným kapitalizmom a základnou tendenciou pracovnej kultúry, o ktorej sme hovorili : inovácie žijú, tvoria sa a rozvíjajú z otvoreného toku informácií – znamená to, že ak je informácia vlastnená príliš úzko, utrpí tým globálny inovačný proces. To prináša tak ekonomické i etické dimenzie – udržiava to značnú časť populácie štruktúrne mimo informačnej ekonomiky, limitujú trhy a zdroje inovácií. V rovine ľudského kapitálu teda zamedzenie otvoreného toku informácií môže spôsobovať straty v hodnote ľudského kapitálu – spôsobené sociálnou exklúziou, nedostatočným rozvojom ľudského kapitálu u časti populácie, ktorá je nedostatočne integrovaná do zdieľaného informačného toku, do systému informačnej ekonomiky ako takej.

Záver:

V tomto príspevku sme sledovali základné prístupy k definovaniu súčasnej spoločnosti informačného typu, ktoré charakterizujú formovanie informačnej spoločnosti prostredníctvom špecifických indikátorov. Na základe jednotlivých odlišných prístupov k definovaniu informačnej spoločnosti možno ako kľúčové kvantitatívne indikátory rozvoja IS určiť: mieru rozšírenia IKT (dostupnosť internetu), podiel IKT na HDP, na DPH, na odvodoch, premeny ekonomického prostredia (rozvoj e-obchodovania), podiel pracujúcich v sektore služieb s intenzívnym využitím IKT.

Premeny vo sfére práce patria k ukazovateľom formovania informačnej spoločnosti. Výzvou, ktorú priniesli nové IKT sú nové požiadavky na oblasť ľudského kapitálu v oblasti formálnych kompetencií (napríklad digitálnej gramotnosti), ale i v oblasti neformálnych kompetencií, kde hodnotové posuny viedli k vytvoreniu nového typu pracovnej kultúry informačnej spoločnosti, zdôrazňujúcej v komunite zdieľanú vášeň kreativity a flexibilný vzťah k času. Prvky ľudského kapitálu, poznatky, zručnosti a schopnosti, získavané vo formálnom i neformálnom vzdelávacom systéme možno pritom označiť za najdôležitejší znak, charakteristiku sociálnej pozície človeka do budúcnosti.

Vychádzajúc z rozpoznania kľúčových kompetencií typických pre IS možno ku kvantitatívnym indikátorom IS zaradiť odhad žiaducich kompetencií na trhu práce (modifikovaný napr. pre sféru bielych, modrých golierov) a jeho porovnanie s kompetenciami zodpovedajúcimi duchu pracovnej etiky informačnej spoločnosti.

Zoznam bibliografických odkazov

- [1] CASTELLS, M. et al. . *The Network Society A Cross-cultural Perspective*, Northampton: Edward Eldar Publishing, Inc., 2004. 463s. ISBN 84376 505 5
- [2] KAMENÍČEK, J. *Lidský kapitál. Úvod do ekonomie chování*, Praha: Karolinum, 2007. s 156. ISBN 80-124-015-5.
- [3] KELEMEN, J. a kol. *Pozvanie do znalostnej spoločnosti*, Bratislava: Iura Edition, 2007. 256 s. ISBN 843- 124-123.
- [4] LÉVY, P.,. *Kyberkultura*. Praha: Karolinum, 2000. s. 227 ISBN80-246-0109-5.
- [5] WEBSTER, F. *Theories of the Information Society*, London: Routledge, 2002. 304 s. ISBN O-415-28200-4.
- [6] Operačný plán Informatizácia spoločnosti. Dostupný www: [http: //opis.gov.sk](http://opis.gov.sk)
- [7] Zákon o informačných systémoch verejnej správy č. 575/2001 Z.z.

Kontakt:

Martina Porubčinová, Mgr., PhD., Prognostický ústav SAV, Šancová 56, 811 05 Bratislava

Dôvera k inštitúciám medzi poslucháčmi LF UK v Bratislave - výsledky sondy.

Trust to institutions between pregraduate medical students - results of a survey.

Silvia CAPIKOVÁ, Darina HEŘMANOVÁ, Ján LUHA.

Abstrakt:

Vysvetľovanie špecifik politického života si popri klasickej inštitucionálnej analýze vyžaduje zohľadňovanie subjektívnych faktorov, medzi ktoré patrí aj problematika dôvery. V príspevku poukazujeme na význam dôvery k politickým inštitúciám. Prezentujeme výsledky dotazníkového prieskumu, ktorý sme uskutočnili v marci-máji 2011 na vzorke 250 poslucháčov 4.ročníka študentov LF UK. Zisťovali sme dôveru k 21 národným aj nadnárodným politickým inštitúciám, potvrdilo sa že respondenti viac dôverovali zahraničným než domácim politickým inštitúciám, najviac dôvery prejavili voči WHO. Respondentom sme predložili 12 vybraných položiek ktoré úzko súvisia s cieľmi zdravotníckej politiky SR a fungovaním zdravotníctva – najmenej spokojnosti respondenti vyjadrili pri položke „Financovanie zdravotníctva.“ Parciálne výsledky poukazujú na potrebu budúceho hlbšieho výskumu celého komplexu uvedených problémov. Protesty lekárov na konci roka 2011 indikujú, že inštitucionálnym mechanizmom riešenia problémov v zdravotníctve je potrebné venovať primeranú pozornosť.

Kľúčové slová:

Dôvera, politické inštitúcie, prieskum, poslucháči medicíny.

Abstract:

Besides classical approaches like institutional analysis, explanation of political life should take into consideration subjective factors such as the trust. The authors are focusing trust to political institutions. The paper presents some results of survey among 250 pregraduate students of general medicine. Questionnaires were distributed during march-may 2011. Among 21 institutions, respondents declared more trust in supranational political institutions than the national ones, the highest score among all 21 items obtained WHO. Respondents were asked to express their level of satisfaction to 12 items related to health system, the lowest evaluation obtained „Financing of health care.“ Partial results indicate the need of future and more detailed insight into the whole complex of outlined problems. Protests of physicians in the end of 2011 rise the importance the institutional solving of problems in health care require adequate attention.

Key words:

Trust, political institutions, survey, pregraduate medical students.

Úvod

Už Georg Simmel pred vyše storočím poukázal na dôveru ako sociálny fenomén, ktorý je nevyhnutným predpokladom fungovania zložitých, komplexných spoločností. Sociologická literatúra je bohatá na rôzne práce pojednávajúce o dôvere – v našich podmienkach s mnohými existujúcimi teóriami pracuje najmä Jan Keller v jednej zo svojich posledných

monografií (Keller, J., 2009). Medzi najznámejších autorov sociologických prác (sociologické teórie dôvery) patria okrem G.Simmela najmä autori píšuci od druhej polovice 20. storočia, ako napr. N. Luhmann, F. Fukuyama, A. Giddens, B. Misztalová či P. Sztompka.

Nazdávame sa, že dôvera k politickým inštitúciám je sociálny jav, ktorý dopĺňa mozaiku skúmania politického systému z roviny kognitívnych a motivačných štruktúr na individuálnej úrovni. Vysvetľovanie špecifik politického života si popri klasickej inštitucionálnej analýze vyžaduje zohľadňovanie subjektívnych faktorov.

Lekári tradične predstavujú v spoločnosti významnú statusovú skupinu. S dopadmi politických rozhodnutí či právnej úpravy na reálny život sa stretávajú takmer denne. Profesia lekára je špecifická – v porovnaní s iným absolventmi vysokých škôl, predovšetkým lekári patria medzi tzv. „front-line workers“, ktorí v bezprostrednom kontakte s pacientmi uvádzajú do života (t.j. implementujú) opatrenia zdravotníckej politiky. Medzi lekármi nájdeme v našich dejinách rad osobností, ktoré mali formatívny vplyv na politický život na Slovensku (veľká politika), ale tiež patrili medzi lokálne politické elity (porovn. Falisová, A., 2010). Vysoké školy okrem odovzdávania poznatkov plnia dôležitú úlohu tiež pri posilňovaní potenciálu aktívneho občianstva u mladých ľudí. Najmä z radov vysokoškolských absolventov sa v ekonomicky vyspelejších krajinách formujú politické elity, ako aj zamestnanci čoraz špecializovanejších orgánov a inštitúcií verejnej sféry kde sa „praktická politika“ nielen tvorí, ale tiež realizuje.

1.Dôvera k politickým inštitúciám ako aktuálny problém

Podľa J. Kellera, „dôvera predpokladá, že sme v niečom závislí na tom, komu ju adresujeme. Ak by sme druhého vôbec na nič nepotrebovali, ak by nemohol žiadnym spôsobom ovplyvniť to, čo robíme a o čo sa snažíme, bolo by zbytočné mu dôverovať.“ (Keller, J., 2009, s.109)

Dôvera k politickým inštitúciám sa v odbornej literatúre pokladá za dôležitý ukazovateľ nálad obyvateľstva. Je tiež pokladaná za predpoklad akceptovania určitých politických rozhodnutí a opatrení decíznej sféry a politických aktérov (individuálnych rovnako ako inštitucionálnych) zo strany verejnosti. Neprekvapí, že výskumy verejnej mienky sú využívané často na sledovanie práve tohto fenoménu. Osobitné miesto zaujímajú prieskumy EUROBAROMETER. Práve štandardné prieskumy verejnej mienky Eurobarometer ako jeden zo základných fenoménov skúmajú dôveru k politickým inštitúciám u obyvateľov EÚ, jednak

dôveru ku európskym „spoločným“ ako sú Európsky parlament, Rada, Komisia Európska centrálna banka atď. , a jednak k národným, „domácim“ politickým inštitúciám.

Eurobarometer je séria prieskumov verejnej mienky, ktoré zadáva sekcia Analýz verejnej mienky Európskej komisie od roku 1973. V rámci prieskumov sú pravidelne vydávané správy o verejnej mienke v rôznych oblastiach týkajúcich sa Európskej únie. Prieskumy sa realizujú vo všetkých členských krajinách EÚ a v poslednom čase aj v kandidátskych krajinách. Výsledky Eurobarometra sú publikované Generálnym riaditeľstvom pre tlač a komunikáciu Európskej komisie. Pôvodne bol koncipovaný ako spôsob zlepšenia informačnej a komunikačnej stratégie Európskej únie. Prieskumy verejnej mienky a trendov v členských a kandidátskych krajinách skúmajú názory občanov na rôzne témy, napríklad rozširovanie, spoločenská situácia, zdravotníctvo, informačné technológie, kultúra, životné prostredie, euro, obrana atď. Pre Európsku komisiu je dôležitým nástrojom získavania informácií, názory širokej verejnosti sú brané do úvahy pri príprave legislatívnych návrhov, prijímaní rozhodnutí a hodnotení jej práce. Od roku 2001 sa prieskumy Eurobarometer uskutočňujú v kandidátskych krajinách (CCEB), nahradil dovtedy používaný Eurobarometer v strednej a východnej Európe (CEEB) s frekvenciou jednej správy ročne. (<http://www.europskaunia.sk/eurobarometer>)

Eurobarometer sa uskutočňuje v dvoch základných podobách:

1. Štandardný Eurobarometer: ako prieskum verejnej mienky zameraný na pravidelne sa opakujúce okruhy otázok, s cieľom porovnávať názory v jednotlivých krajinách a vývoj v názoroch občanov členských krajín Európskej únie. Uskutočňuje sa vždy na jeseň a na jar. Hoci okruh otázok sa v priebehu rokov rozšíril, zámerom zadávateľa je zabezpečiť konzistentnosť prieskumu, aby bolo možné dáta porovnávať v časovej línii. Počnúc Eurobarometrom č. 34 (1990) sa popri štandardnom prieskume realizujú oddelené doplnkové prieskumy zamerané na špecifické témy.

2. Flešový Eurobarometer: bol Európskou komisiou zavedený koncom 90. rokov minulého storočia. Pozostáva z rozhovorov uskutočnených cez telefón, ktoré sa realizujú ad hoc. Flešový prieskum Eurobarometer sa môže realizovať na požiadavku Európskej komisie alebo inej inštitúcie Európskej únie. Jeho hlavnou výhodou oproti štandardnému prieskumu je to, že je oveľa rýchlejší a flexibilnejší a výsledky sú k dispozícii takmer okamžite. Navyše, je vhodnejší v prípadoch, keď sa prieskum má zamerať na špecifické skupiny v rámci európskej populácie. (<http://www.europskaunia.sk/eurobarometer>)

Výsledky prieskumov Eurobarometer z rokov 2009 a 2010 boli sprevádzané vlnou údivu zo strany laickej i odbornej verejnosti, ako o tom informovali pomerne početné komentáre najmä v denníkoch, blogoch aj v iných typoch masmédií. Podľa týchto prieskumov, obyvatelia Slovenska zahraničným inštitúciám dôverovali výrazne viac než inštitúciám domácim, a zároveň sa v týchto ukazovateľoch výrazne líšili od priemeru EÚ. Spomedzi niekoľkých ponúknutých položiek, najnižšiu mieru dôvery respondenti vyjadrovali k položke „súdny a právny systém.“ Vyberáme zo slovenskej mutácie správy Eurobarometer 74: "Ako na Slovensku, tak aj v európskom priemere prevažuje nedôvera nad dôverou k domácim inštitúciám. Národnej vláde dôveruje iba 36% slovenských občanov (28% v EÚ27) a národnému parlamentu dôveruje 37 občanov (31% v EÚ27). Najväčší rozdiel v dôvere k inštitúciám medzi Slovenskom a európskym priemerom je v prípade súdneho a právneho systému, ktorému na Slovensku dôveruje iba 32% a nedôveruje 65% občanov, zatiaľ čo v EÚ27 mu dôveruje 47% a nedôveruje 48% občanov. Z hľadiska trendov sme na jeseň 2010 v porovnaní s jeseňou 2009 nepozorovali žiadnu významnú zmenu a to napriek tomu, že v období medzi týmito dvomi prieskumami sa konali parlamentné voľby po ktorých sa k moci dostala nová vláda zložená zo strán, ktoré v minulom volebnom období boli v opozícii a strany bývalej vládnej koalície sa dostali do opozície. O čo menej dôverujú slovenskí občania (aj v porovnaní s priemerom EÚ) domácejmu súdnemu a právnomu systému, o to viac (aj v porovnaní s priemerom EÚ) dôverujú Európskej únii. Kým v európskom priemere je viac občanov, ktorí EÚ nedôverujú (45%), ako tých, ktorí jej dôverujú (43%), na Slovensku Európskej únii dôveruje 71% občanov a nedôveruje iba 24% občanov. Slovenská republika je tak krajinou s najvyššou mierou dôvery k Európskej únii spomedzi členských krajín únie. Druhá najvyššia miera dôvery k EÚ panuje v Bulharsku (65%), tretiu najvyššiu dôveru k EÚ majú občania Estónska (64%).“ (Eurobarometer 74, 2010, s.6)

Vo výskumoch verejnej mienky a v prieskumoch dôvery k politickým inštitúciám, ktoré u nás po dlhé roky realizujú rozmanité výskumné agentúry, pravidelne vychádzajú nízke hodnoty dôvery k inštitúciám zákonodarnej, výkonnej i súdnej moci, a to napriek použitiu odlišných metodík, a odlišnej zostave hodnotených položiek (inštitúcií).

Moderné inštitúcie ako sú parlament, vláda, prezident, ministerstvá, orgány miestnej a záujmovej samosprávy majú dvojitú povahu: na jednej strane patria medzi politické inštitúcie podieľajúce sa na tvorbe politiky a distribúcii a kontrole moci v spoločnosti, na druhej strane patria medzi organizácie ktoré tvoria a aplikujú právo – vydávajú normatívne právne akty (ústavné zákony, zákony, nariadenia, vyhlášky a pod.) a tiež individuálne právne

akty (rozhodnutia v právnej veci v konkrétnom prípade vo forme napr. judikátu, rozhodnutiu o odňatí licencie a pod.) Názory obyvateľov na tieto orgány a ich činnosť súvisí s ochotou obyvateľov riadiť sa právom a rozhodnutiami týchto orgánov. (M. Večeňa, G. Skapska, A. Kojder, A. Turska a i.). Autorita a efektívnosť práva sa v literatúre z oblasti sociológie práva uvádza v úzkej súvislosti s dôverou k týmto orgánom – de facto politickým inštitúciám.

Právne a politické inštitúcie sú spojené nádoby. Otázku legitimacy a legality ako jeden z prvých sociologicky rozpracoval Max Weber. Slovenský právny filozof E. Bárány čerpá z jeho intelektuálneho odkazu keď konštatuje, že súlad politických rozhodnutí i spôsobov ich presadzovania s právom je zdrojom ich legitimacy najmä v prípade, že presadzovanie či realizácia rozhodnutí nie je v súlade so záujmami a vôľou dotknutej skupiny alebo jednotlivcov. Právo pôsobí ako nástroj i ako vedľajší zdroj politickej moci (Bárány, E., 1990). Ako upozorňuje A. Sajo, „akceptácia právnych noriem je v prvom rade dôsledkom akceptácie politického systému.“ Naopak to však neplatí: dodržiavanie práva neznamena automaticky, že politický systém je akceptovaný (Sajo, 1992, s. 86).

V oblasti zdravotníctva u nás pred zmenou politického systému r. 1989 existovali mnohé problémy (Mistríková, L., Heřmanová, D., 2003) a k nim sa v období transformácie spoločnosti pridali ďalšie. V zdravotníctve je potrebné zosúladiť rozmanité záujmy, čo sa v podmienkach deliberatívnej demokracie deje inštitucionalizovanými, zákonne regulovanými mechanizmami.

Na jar roku 2011 sme sa na ÚSLLE LF UK zamerali na skúmanie vzťahu budúcich lekárov k právu a rôznym otázkam právnej regulácie zdravotníctva. Teoreticky sme vychádzali z konceptu právneho vedomia, právnej socializácie a právnej komunikácie (Capíková et al., 2012). V tomto príspevku prezentujeme zistenia z nášho prieskumu, ktoré sa vzťahujú na vybrané problémy z oblasti zdravotníctva a politického, občianskeho života. Základné výskumné otázky boli nasledovné: Akej dôvere sa tešia vybrané politické inštitúcie? Do akej miery sú respondenti spokojní alebo nespokojní so situáciou v zdravotníctve (podľa vybraných oblastí)?

2. Názory poslucháčov LF UK – výsledky prieskumu

V príspevku uvádzame prehľad výsledkov vlastného prieskumu názorov študentov všeobecného lekárstva LF UK 4.ročníka (n=250). Zber dát sme realizovali v období marec – máj 2011 pomocou štandardizovaného dotazníka. Dotazník obsahoval aj otázky zamerané na problematiku dôvery k inštitúciám.

2.1. Vzorka a metódy

Zo skúmaného súboru – poslucháčov pregraduálneho štúdia odboru všeobecné lekárstvo, sme sa zamerali na poslucháčov vyššieho ročníka, ktorí už majú skúsenosti s klinickým vyučovaním. Vzorku tvorilo 250 poslucháčov 4. ročníka odboru všeobecné lekárstvo na LF UK v Bratislave, vo veku 21-32 rokov, najviac ich bolo vo veku 21-25 rokov (94%). Väčšinu 177 (70,8%) tvorili ženy a 73 (29,2%) muži. Z hľadiska rodinného stavu prevažovali slobodní (2 osoby žili v manželstve, 1 bez odpovede). Štátnu príslušnosť SR deklarovalo 249 (1 bez odpovede). Na otázku „Máte vo svojom širšom alebo užšom rodinnom okruhu lekára“ takmer polovica (122, t.j. 48,8%) odpovedalo kladne (otázka č.38). O niečo menej respondentov deklarovalo, že má vo svojom širšom alebo užšom rodinnom okruhu právnika, a to 30,8% (77 opýtaných).

Respondentom sme predložili štandardizovaný dotazník, ktorý pozostával z otázok otvorených, poloopených aj uzavretých. Dotazník mal niekoľko častí, ktoré pokrývali rôzne aspekty medicínskeho a zdravotníckeho práva a právneho vedomia. Na štatistickú analýzu dát bol použitý štatistický softvér SPSS, verzia 12.0.1. Metódy deskriptívnej štatistiky (frekvenčné tabuľky) a základné štatistické charakteristiky (aritmetický priemer, smerodajná odchýlka, minimum, maximum a rozsah) boli podkladom pre komparácie a testovanie závislosti. Na komparáciu výsledkov za skúmané podsúbory sme za nominálne znaky použili kotingenčné tabuľky a Fisherov exaktný test (Luha, J., 2011). Vzťahy medzi skúmanými veličinami sú signifikantné, keď pre príslušnú P-hodnotu platí: $P < 0,05$. Tabuľky a grafická prezentácia bola realizovaná pomocou programu MS Excel.

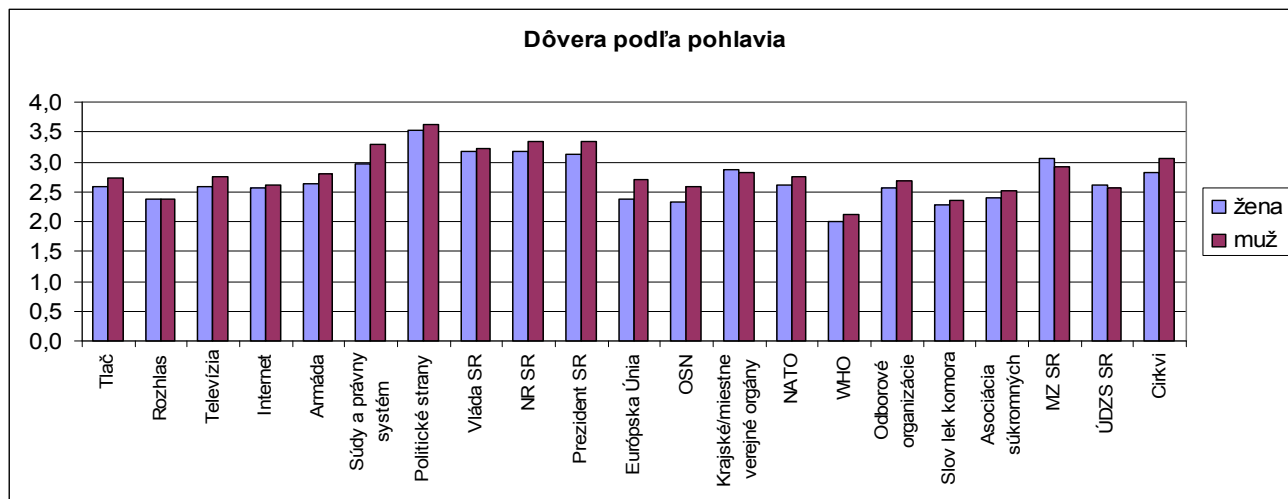
2.2. Dôvera k inštitúciám

Prvou otázkou v dotazníku sme zisťovali dôveru k inštitúciám. Položky na zisťovanie dôvery boli prevzaté z prieskumu Eurobarometer 71 a doplnili sme ich o špecificky zdravotnícke inštitúcie: WHO, Slovenská lekárska komora, Asociácia súkromných lekárov, MZ SR a Úrad pre dohľad nad zdravotnou starostlivosťou. Respondentov sme požiadali aby vyjadrili mieru svojej dôvery ku každej z 21 položiek pomocou škály, ktorá mala nasledovné hodnoty: *1 – úplne dôverujem 2 - skôr dôverujem, 3 - skôr nedôverujem 4 – vôbec nedôverujem, N – neviem.*

Odpovede „neviem“ sme kategorizovali ako chýbajúce. Výsledky potvrdzujú trend vyššej dôvery k zahraničným inštitúciám a zároveň nízkej dôvery k domácim inštitúciám, osobitne k súdnemu a právnemu systému.

Zistili sme, že zdravotnícke inštitúcie, s výnimkou MZ SR, respondenti pokladajú za prevažne dôveryhodné. Približne rovnaký počet pozitívnych aj negatívnych odpovedí získal ÚDZS SR. Priemerné hodnoty ktoré získali jednotlivé inštitúcie a ich distribúciu podľa pohlavia sú znázornené na nasledovnom **grafe č.1**.

Graf č.1: Miera dôvery k vybraným národným a nadnárodným inštitúciám – priemerné hodnoty podľa pohlavia.

Čím vyššia je priemerná hodnota, tým menej dôvery majú respondenti k danej inštitúcii. Zreteľne najmenej dôvery získali politické strany. Vyššiu skóre ako 3 majú: Súdny a právny systém SR, NR SR, Vláda SR, prezident SR a Ministerstvo zdravotníctva (MZ SR). Naopak, najvyššej dôvery sa môžu tešiť WHO, Rozhlas, OSN a EÚ, za nimi nasledujú Slovenská lekárska komora (SLK) a Asociácia súkromných lekárov (ASL).

Znak pohlavie respondenta sa v otázke ukázal málo významný, muži a ženy sa v preferenciách u jednotlivých položiek zhodovali, s výnimkou dôvery k EÚ ($P = 0,008$) a k odborovým organizáciám ($P = 0,044$) – tam bola významne vyššia dôvera u podsúboru žien.

Z hľadiska formovania názorov na verejné inštitúcie a verejnú politiku je dôležitá vlastná skúsenosť človeka. Zisťovali sme samostatnou otázkou, či respondenti majú osobnú skúsenosť so súdmi alebo políciou, ako svedok alebo účastník konania. Kladne sa vyjadrilo 53 (21,2%), záporne sa vyjadrilo 196 (78,4%) respondentov.

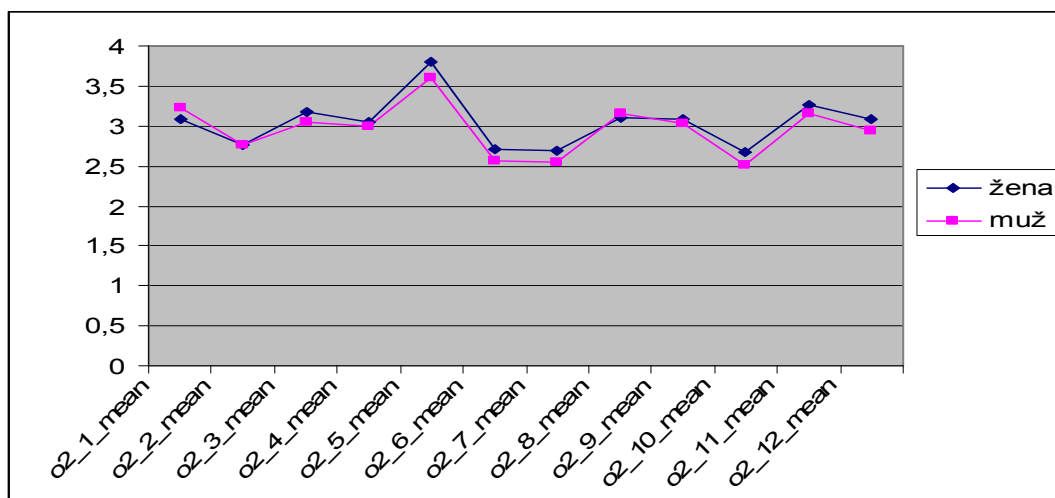
2.3. Spokojnosť s vybranými aspektami fungovania zdravotníctva

Otázkou číslo 2 („Vyjadrite sa prosím, do akej miery ste spokojný so situáciou v nasledovných oblastiach na Slovensku“) sme zisťovali mieru spokojnosti respondentov s vybranými problémami, ktoré úzko súvisia s cieľmi zdravotníckej politiky SR. Mnohé z nich ú v kompetencii zdravotníckych inštitúcií. Respondentom sme predložili 12 položiek a mali vyjadriť mieru spokojnosti so situáciou v nasledovných oblastiach na Slovensku pomocou 5-bodovej škály: *1-veľmi spokojný, 2-skôr spokojný 3-skôr nespokojný 4 – úplne nespokojný, 5 – neviem.*

1. Vymožiteľnosť práva vo všeobecnosti
2. Dostupnosť informácií zo zdravotníckej legislatívy
3. Systém zdravotnej starostlivosti
4. Vymožiteľnosť práva v zdravotníctve
5. Financovanie zdravotníctva
6. Dodržiavanie práv pacientov v zdravotníckej praxi
7. Právne záruky práv pacientov
8. Právna ochrana výkonu povolania lekára
9. Zneužívanie zdravotnej starostlivosti pacientami
10. Dostupnosť zdravotnej starostlivosti
11. Požiadavky kladené na výkon povolania lekára
12. Pregraduálna príprava lekárov

Distribúciu odpovedí podľa pohlavia znázorňuje **graf 2**. Vplyv pohlavia sa prejavil iba pri troch položkách: Financovanie zdravotníctva (P 0,011), Pregraduálna príprava lekárov (P 0,021), Vymožiteľnosť práva vo všeobecnosti (P 0,042).

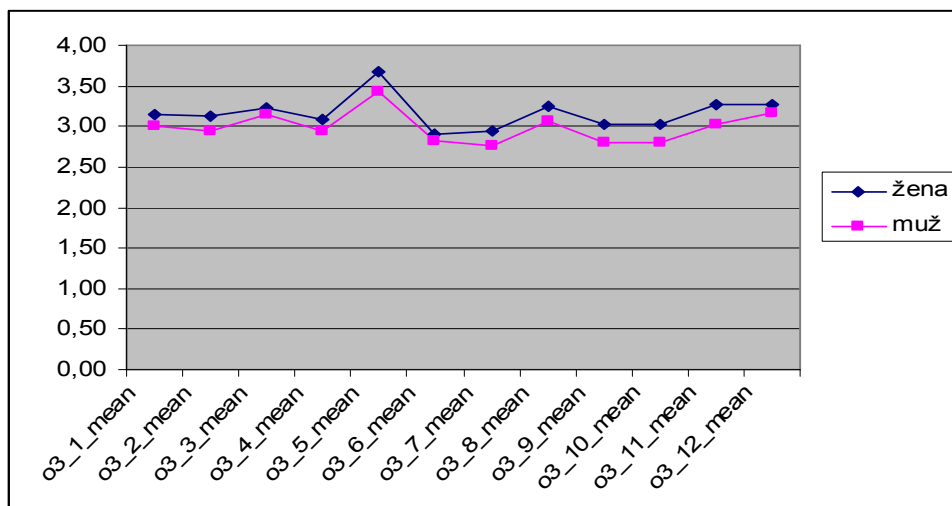
Graf 2: Miera spokojnosti so situáciou vo vybraných oblastiach – priemerné hodnoty podľa pohlavia.

Podobne ako v predošlej otázke, čím vyššia je priemerná hodnota, tým menej sú respondenti spokojní. Najviac spokojnosti prejavili respondenti pri položkách: Dostupnosť informácií zo zdravotníckej legislatívy, Dodržiavanie práv pacientov v zdravotníckej praxi, Právne záruky práv pacientov, Dostupnosť zdravotnej starostlivosti. Výrazne najmenšiu spokojnosť prejavili v položke Financovanie zdravotníctva.

Otázkou číslo 3 sme zisťovali, ako hodnotia respondenti situáciu vo vybraných oblastiach fungovania zdravotníctva v porovnaní s priemerom v krajinách EÚ. Respondenti sa mali vyjadriť k rovnakým položkám ako otázke č.2. Otázku 3 sme formulovali nasledovne: Povedali by ste ku každej z nasledujúcich oblastí, že situácia na Slovensku je lepšia alebo horšia **ako priemer** v krajinách EÚ? Hodnotiť mali pomocou 5 bodovej škály: *1-Oveľa lepšia, 2-Skôr lepšia, 3- Skôr horšia, 4-Oveľa horšia 5 – Neviem*. Vplyv pohlavia sa prejavil iba pri položkách: Financovanie zdravotníctva (P 0,028), a Požiadavky kladené na výkon povolania lekára (P 0,008). Distribúciu odpovedí podľa pohlavia znázorňuje **graf 3**.

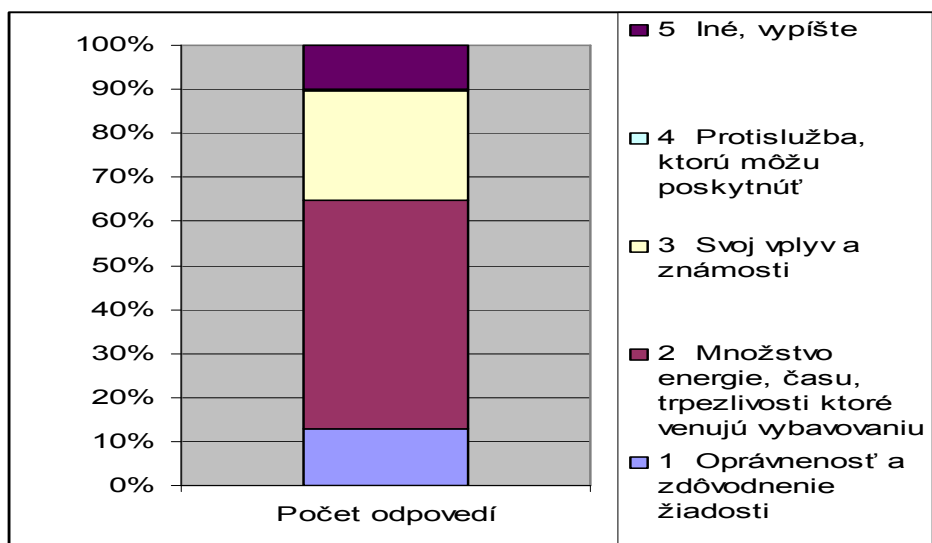
Graf 3: Povedali by ste ku každej z nasledujúcich oblastí, že situácia na Slovensku je lepšia alebo horšia ako priemer v krajinách EÚ? Distribúcia odpovedí podľa pohlavia.

2.4. Názory respondentov na „úradý“

Verejná politika a verejná správa sa realizujú činnosťou „úradov“ rôzneho druhu – či sa jedná o vodičské preukazy, dedenie, výstavbu domu. Do dotazníka sme zaradili poloopenú otázku aby sme zistili názory respondentov na to, čo ľudia potrebujú aby úspešne vybavili svoju záležitosť na úrade (resp. orgáne štátnej správy alebo samosprávy)? Respondenti si mali vybrať iba jednu z možností a tú označiť (porovn. Houbová, D. 1994). Niektorí si vybrali dve možnosti naraz, takéto odpovede sme kódovali ako „Iné“. Kategória „Iné“ obsahuje 25 odpovedí, zahŕňa okrem toho aj niekoľko voľných odpovedí. Stĺpcový graf č. 4 umožňuje opticky porovnať preferencie respondentov.

Graf č.4: Distribúcia odpovedí na otázku „Čo ľudia potrebujú aby úspešne vybavili svoju záležitosť na úrade (resp. orgáne štátnej správy alebo samosprávy)?“

Najviac respondentov si vybralo odpoveď: „Množstvo energie, času, trpezlivosti ktoré venujú vybavovaniu.“ Relatívne uspokojivé je zistenie, že „Svoj vplyv a známosti“ ako jednoznačný spôsob vybavovania „úradných vecí“ sa umiestnilo na druhom mieste – predsa však si túto možnosť vybrala takmer štvrtina respondentov. v názoroch študentov je „Oprávnenosť a zdôvodnenie žiadosti“ na treťom mieste. Táto položka nepriamo poukazuje na efektívnosť právneho štátu v realite. Respondenti teda pochybujú, že ten kto má určitý právny nárok, ho dokáže bez problémov zákonným spôsobom aj uplatniť.

Testovali sme, či existuje štatisticky významná závislosť medzi tým ako respondenti odpovedali na otázku č.12 a otázku č.1. Štatisticky významná závislosť sa potvrdila pri položkách: Armáda SR, Súdny, slovenský právny systém, Vláda SR, NR SR, Krajské alebo miestne verejné orgány, NATO, MZ SR a ÚDZS SR. To nám umožňuje formulovať záver, že to ako študenti hodnotia fungovanie „úradov“ v bežnom živote má vplyv na prejavenu dôveru vnútroštátnym inštitúciám.

V otázke č.2 sme zistili štatisticky významnú súvislosť medzi odpoveďami na otázku č.12 a odpoveďou na dve položky: Právna ochrana výkonu povolania lekára, Zneužívanie zdravotnej starostlivosti pacientami.

V otázke č.3 (Povedali by ste ku každej z nasledujúcich oblastí, že situácia na Slovensku je lepšia alebo horšia ako priemer v krajinách EÚ?) sa potvrdil štatisticky významný vzťah

k otázke č.12 pri rovnakých položkách: Právna ochrana výkonu povolania lekára, Zneužívanie zdravotnej starostlivosti pacientami. Pribudla ešte položka Pregraduálna príprava lekárov.

Záver

Predmetná problematika má pomerne široký konceptuálny rámec, vymedzený prienikom sociologickej, politologickej, zdravotníckej a právnej roviny problému. Náš prieskum, ktorý sme realizovali na vzorke 250 poslucháčov 4. ročníka odboru všeobecné lekárstvo na LF UK v Bratislave, bol sondou do problematiky. Respondenti citlivo vnímali skúmanú problematiku – veľmi nepriaznivo hodnotili všeobecnú vymožiteľnosť práva, právnu ochranu povolania lekára a požiadavky kladené na výkon povolania lekára. Získané výsledky nepokladáme za reprezentatívne, indikujú však potrebu hlbšieho výskumu celého komplexu uvedených problémov. Podľa F.Fukuyamu, absencia dôvery v spoločnosti musí byť kompenzovaná zložitým systémom pravidiel a regulatívov, ktoré podliehajú vyjednávaniu a odsúhlaseniu, o ktoré sa vedú spory, a niekedy musia byť vynucované (Fukuyama, F., 1995).

Zber údajov sme realizovali na jar 2011. Koniec toho istého roka sa niesol v znamení politických nepokojov, protesty lekárov vyvrcholili hromadným podávaním výpovedí a toto obdobie vstúpilo do dejín Slovenska ako „štrajk lekárov.“ Tieto udalosti v kontexte prezentovaných poznatkov indikujú, že popri existujúcich problémových poliach, taktiež inštitucionálnym mechanizmom riešenia problémov v zdravotníctve je potrebné venovať primeranú pozornosť.

Zoznam bibliografických odkazov

- [1] Bárány, Eduard: Právo a politika. In: *Právny obzor*. ISSN 0032-6984. 1990, 73,č.4, s. 289–301.
- [2] Capíková, Silvia, Chandogová, Eva, Heřmanová, Darina, Ozorovský, Vojtech: Formovanie profesijného právneho vedomia poslucháčov medicíny. In *ŽIVOTNÉ PODMIENKY A ZDRAVIE*. Zborník vedeckých prác. [elektronický zdroj]. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR, 2012. ISBN 978-80-7159-211-2. S.[346-353] [CD-ROM]
- [3] *EUROBAROMETER 74. VEREJNÁ MIENKA V EURÓPSKEJ ÚNII*. Jeseň 2010. NÁRODNÁ SPRÁVA SLOVENSKÁ REPUBLIKA [online] Brusel: Európska komisia [cit. 20012-03-26]. Dostupný z http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb74/eb74_sk_sk_nat.pdf>.
- [4] *Európska únia: Euro Encyklopédia, heslo: Eurobarometer*. [online]. (c) 2006 www.EUROPSKAUNIA.sk [2006] [cit. 20012-03-26]. Dostupný z <<http://www.europskaunia.sk/eurobarometer>>.
- [5] FALISOVÁ, Anna. *Lekári na Slovensku do roku 2000*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied : Historický ústav SAV, 2010. 485 s. ISBN 978-80-224-1166-0.

[6] Fukuyama, Francis: *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. 1.ed. New York: Free Press, 1995.ISBN 0-02-910976-0.

[7] Houbová, Drahomíra. Právní vědomí a jeho výzkum. In: *Trestněprávní reforma v České republice v interdisciplinární perspektivě: sborník příspěvků z mezinárodního semináře konaného v rámci programu TEMPUS ve dnech 14.-31.3.1993 v Brně*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1994. s. 124-131. Acta Universitatis Brunensis Iuridica ; No 144. ISBN 80-210-1013-4.

[8] Keller, Jan: *Nejistota a důvěra, aneb K čemu je moderně dobrá tradice*. 1.vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009. 173 s. ISBN: 978-80-7419-002-5.

[9] Luha, Ján: Štatistická analýza dotazníkového výskumu. In: *Forum Statisticum Slovaca*. ISSN 1336-7420. 2011 č.3, s.2-25.

[10] Mistríková Ľudmila, Heřmanová Darina: *Zdravotníctvo*. In: *Slovensko v deväťdesiatych rokoch: osem pohľadov*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003, s.309-333.ISBN 80-223-1732-2.

[11] Sajo, A. 1992. „*Conformity and Legal Change*“. Pp. 85–91 in Skąpska, G. (ed.): *Prawo w zmieniającym się społeczeństwie*. Kraków: Jagiellonian University Publishing.

Kontakt:

Mgr. et Mgr. Silvia Capíková, PhD., Ústav sociálneho lekárstva a lekárskej etiky, Lekárska fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Sasinkova 2, 813 72 Bratislava, silvia.capikova@fmed.uniba.sk

PhDr. Darina Heřmanová, in memoriam (18. 11. 2012)

RNDr. Ján Luha, CSc., Ústav lekárskej biológie, genetiky a klinickej genetiky LF UK a UN Bratislava, Lekárska fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Sasinkova 4, 811 08 Bratislava, jan.luha@fmed.uniba.sk

Reflexia stavu rozvojových možností a bariér obcí na Slovensku z pohľadu predstaviteľov ich samospráv

Reflexion on the status of the development opportunities and obstacles of the settlements in Slovakia from the viewpoint of their self-governmental representatives

Katarína MORAVANSKÁ, Peter GAJDOŠ

Abstrakt

Mnohostranný proces zmien v spoločnosti, ktorý sa na Slovensku za posledné dve desaťročia udial, priniesol na jednej strane nový priestor pre lokálny a regionálny rozvoj, na druhej strane výraznejšie vystúpili do popredia mnohé problémy spojené s prebiehajúcimi transformačnými zmenami v spoločnosti. Výsledný stav a smerovanie regiónov a obcí boli a sú formované nielen týmito mnohostrannými zmenami v spoločnosti ale i jednotlivými politikami štátu. Výsledkom sú pretrvávajúce rozdiely medzi rozvinutými a zaostávajúcimi regiónmi, ktoré sa dlhodobo prehľbujú a táto vývojová tendencia sa premieta aj na lokálnu úroveň, ktorá zápasí s mnohými bariérami rozvoja. Príspevok na základe výsledkov výskumu prináša poznatky o charaktere týchto problémov, ktoré sa nahromadili v predchádzajúcich rokoch, ale tiež aj tých problémov, ktoré prináša súčasnosť a každodenný život v obci. Napriek istej podobnosti problémov, ktoré trápia lokálnu úroveň, existujú rozdiely medzi obcami jednak v závislosti od ich veľkosti, typu, priestorovej lokalizácie voči mestu, ale najmä od regionálnej príslušnosti obce.

Kľúčové slová:

Regionálny rozvoj, lokálny rozvoj, sociálne typy, mesto, dedina

Abstract

The versatile process of changes in the society, which Slovakia has been undergoing in the past two decades, has resulted in new space for both the local and regional development on one hand and many problems associated with the on-going transformation changes in the society on the other hand. The resulting status and development of the regions and villages are formed not only by such versatile changes in the society but also by the individual politics of the state. The consequences are the everlasting disparities between the developed and underdeveloped regions, which have been increasing for a long term, and such development trends are also reflected at the local level in struggling with many development obstacles. Based on the research deliverables the paper sets out information on the character of the problems, which have been cumulating in the recent years, but also the problems resulting from the current situation and day-to-day life in a village. Despite certain similarity of the problems faced at the local level, there exist differences between the villages that arise from their size and population, type, spatial positioning vis-à-vis a town, but in particular from the region where a village is located.

Key words:

Regional development, local development, social type, town, village

Úvod

Obec predstavuje sociálno-priestorovú jednotku, ktorá vytvára základné podmienky pre život ľudí. Tieto podmienky predstavujú rozsiahly blok oblastí (ekonomická, spoločenská, rodinná, kultúrna, vzdelávanie, oddych atď.), ktorých úroveň a šírka sa premietajú do sídelnej kvality života jej obyvateľov. V sociologickej perspektíve môžeme obec skúmať ako typ územného spoločenstva, ktoré je definované spoločným územím, sociálnymi vzťahmi a spoločnými inštitúciami. (Wilkinson, 1991) Aj keď sociálne vzťahy a záujmy už dlhšie nie sú limitované lokálnymi spoločenstvami, význam miesta (lokality) zostáva i v súčasnej spoločnosti dôležitý. Dostupnosť vzdelania, bývania, zamestnania, sociálnej starostlivosti, atď. sú do značnej miery lokálnymi podmienkami (sú viazané na konkrétnu lokalitu, miesto), pričom sú dôležitými oblasťami záujmu väčšiny obyvateľov. Aj keď sídelné spoločenstvá sú čoraz výraznejšie integrované do globálnej ekonomiky a kultúry, sídelné vzťahy a podmienky zostávajú hrať dôležitú rolu v každodennom živote ich obyvateľov. Výrazná pozornosť sa preto obracia na otázky lokálneho a regionálneho rozvoja ako „zmeny určitej oblasti života spoločenstva, ktorá prispieva k vyššej kvalite života jeho obyvateľov“ (Garkovich, 2011, 13).

Lokálny a regionálny rozvoj v teoretickej, metodologickej i praktickej rovine zahŕňa množstvo oblastí i prístupov (ako ho dosiahnuť), väčšina z nich však stavia na dobrom poznaní reálnych podmienok (infraštruktúrnych, sociálnych, kultúrnych, ekonomických,...) konkrétnych území. (pozri Robinson – Green, 2011). Vo viacerých prístupoch vystupuje do popredia otázka endogénneho sociálneho rozvoja území, kde sa kľúčovým prvkom rozvoja stáva aktívny jednotlivec a spoločenstva. Pre hľadanie nástrojov a prístupov k regionálnemu a lokálnemu rozvoju je tak potrebné poznať reálny stav životných a sídelných podmienok obyvateľov konkrétnych obcí.

V reálnych možnostiach obecných spoločenstiev zabezpečovať tieto životné a sídelné podmienky obyvateľov dochádza v dôsledku pôsobenia viacerých faktorov (vonkajších i vnútorných) k *diferenciácii, a to nielen medzi mestskými a vidieckymi sídlami* (kde by sa tieto rozdiely dali očakávať), ale *odlišujú sa i rôzne veľkostné kategórie sídiel, či tie isté kategórie obcí z rôznych častí štátu* atď.. Tieto nerovnosti sa premietajú nielen do rozvojových charakteristík konkrétnej obce, ale premietajú sa i do rozvojovej úrovne regiónov, ktoré reflektujú svoju vnútroregionálnu situáciu. Dôvody výrazných nerovností majú aj svoje historické endogénne ako i exogénne zdroje, sú zakorenené v rozdielnych štruktúrnych charakteristikách jednotlivých území, ako i v politikách štátu na rôznych

priestorových úrovniach. Značný rozsah negatívnych zmien, ktoré sa za posledné dve desaťročia udial, dokumentuje náročnosť ich zvládania aj z hľadiska sídelných spoločenstiev i jednotlivcov, samospráv i záujmových skupín a združení a ich schopností vysporiadať sa s dopadmi týchto zmien na kvalitu života a na možnosti ďalšieho rozvoja.

V príspevku v krátkosti predstavíme sociálnu sídelnú typológiu sídel, cieľom ktorej bolo na základe multivariačných analýz štatistických dát rozkategorizovať všetky obce Slovenska, na základe príbuznosti sociálnych potenciálov. Rôzne kombinácie charakteristík v oblasti ľudského potenciálu a sídelných podmienok týchto skupín obcí (sídelných typov) indikujú možné predpoklady, či bariéry lokálneho a regionálneho rozvoja (podrobnú metodiku pozri Gajdoš – Moravanská – Falťan, 2009). Ďalším zámerom príspevku je poukázať na to, že disponibility obcí indikované sídelnou typológiou verifikovali i zástupcovia obcí, a taktiež prezentovať hlavné problémov obcí s dôrazom na ich sociálne problémy, a ich možné príčiny, tak ako ich reflektovali predstavitelia obcí v sociologickom výskume, ako aj poukázať na širšie súvislosti a kontexty vzniku indikovaných problémov obcí.

Vývojové zmeny na makrospoločenskej a regionálnej úrovni na Slovensku v transformačnom období

Vývojové zmeny, ktoré sa období od roku 1993 uskutočnili na makro a regionálnej úrovni na Slovensku, boli zásadné a podstatne menili celkovú sociálno-priestorovú situáciu spoločnosti. Jej špecifiká na regionálnej úrovni boli do značnej miery dané aj celkovými legislatívnymi, organizačnými a systémovými podmienkami, ktoré vytváral štát a jeho inštitúcie. Práve v tomto kontextuálnom rámci pretrvávalo od počiatku transformačného procesu viacero problémov (napr. chýbajúca strategická vízia rozvoja spoločnosti, preferovanie skôr krátkodobých spôsobov riešenia akútnych problémov, malé rešpektovanie dlhodobých priorít spoločnosti, ako je vyvážený a udržateľný sociálno-ekonomický rozvoj.), ktoré mali aj výrazné sociálne a územné dopady. Reforma regionálneho rozvoja prešla viacerými etapami (konceptnými), avšak jej realizácia bola skôr spontánna ako zámerná a efektívna. Táto spontánnosť sa prejavila hlavne v 90. rokoch, kde sa jasne prejavuje absencia účinných nástrojov a politík na efektívne riešenie narastajúcich regionálnych rozdielov. Aplikované odvetvové politiky, a ich nedostatočná koordinácia, prispievali k oslabovaniu atraktívnosti a konkurencieschopnosti zaostávajúcich regiónov, čím sa prevažne prehlbovala ich problémovosť a zvyšovala sa tiež náročnosť ich revitalizačných aktivít.

Výsledkom tohto obdobia bolo prehlbovanie fragmentácie a polarizácie slovenskej spoločnosti na územnom, sídelnom i sociálno-ekonomickom princípe. Spoločnosť sa

polarizovala tak horizontálne, čo sa prejavilo v diferenciácii medzi regiónmi a sídelnými typmi (sociálno-priestorová diferenciácia), ako aj vertikálne čo sa prejavilo v diferenciácii medzi ekonomickými a sociálnymi subjektmi a sociálnymi skupinami (sociálno-ekonomická polarizácia). (pozri Gajdoš, 1999; Gajdoš – Pašiak, 2006)

Sprehľadnenie sociálno-priestorovej situácie Slovenska na sídelnej úrovni, s dôrazom na stav ľudských potenciálov sídiel prostredníctvom typologickej analýzy

Zmeny viedli na jednej strane ku zlepšovaniu stavu a zvyšovaniu kvality ľudských potenciálov v niektorých územiach SR, ale na druhej strane aj ku koncentrovaniu (prehlbovaniu) problémov v kvalite ľudských potenciálov v iných územiach. Dokumentuje to proces diferenciácie, ktorý je pre prvú etapu transformácie spoločnosti charakteristický a výsledkom ktorého je pretrvávajúce rozdelenie medzi rozvinutými a málo rozvinutými územnými jednotkami. Regióny sú vnútorne značne diferencované, potreba analýzy lokálnej úrovne, kde problémy vznikajú, ale zvyčajne sú na tejto úrovni aj mnohé zdroje ich riešenia.

Zmeny, ktoré sa v spoločnosti udiali na jednej strane priniesli nový priestor pre lokálny rozvoj, na druhej strane aj celý rad bariér rozvoja. Ukázala potreba poznať reálny stav ako aj rozsah a smer vývojových zmien v sociálnych potenciáloch obcí, nakoľko práve tento potenciál, má značné aktivačné vplyvy i na ostatné potenciály sídla. Za týmto účelom sme vypracovali *sociálnu sídelnú typológiu Slovenska* (Gajdoš – Moravanská – Falt'an, 2009), ktorej zámerom bolo sprehľadniť sídelnú situáciu Slovenska a identifikovať špecifické zoskupenia obcí, ktoré vykazujú podobné charakteristiky. Na vytvorenie typológie obcí SR sme použili zhukovaciu (clusterovú) metódu k-priemerov (k-means). Realizovaná sociálna typológia sídiel SR je spracovaná za všetky obce SR (s výnimkou mestských častí Bratislava a Košice, ktoré sme do analýzy zaradili ako dve obce), pričom indikačné inštrumentárium, z ktorého typologická analýza vychádzala, tvorili tie ukazovatele, ktoré sú orientované na indikáciu sociálnej dimenzie sledovanej problematiky, resp. na oblasti, ktoré sú vo výraznej korelácii so sociálnou oblasťou. Tieto oblasti boli indikačne vyskladané (pokryté) 16 premennými (tabuľka č. 1). Ide o oblasti, ktorých údajové pokrytie je náročné a niektoré zo sledovaných premenných sú dostupné na úrovni obcí iba zo sčítania (cenzov).

Tabuľka č. 1 **Premenné, ktoré vstupovali do tvorby typológií sídiel**

Problémová oblasť	Aplikované premenné
vzdelanie	Podiel obyvateľov s vysokoškolským vzdelaním k obyvateľom nad 15 rokov v %
	Podiel obyvateľov so základným vzdelaním k obyvateľom nad 15 rokov v %
ekonomická aktivita	Podiel ekonomicky aktívnych ku všetkým obyvateľom obce v %
	Podiel pracujúcich v službách k ekonomicky aktívnym v %
	Podiel pracujúcich v priemysle k ekonomicky aktívnym v %
	Podiel pracujúcich v poľnohospodárstve k ekonomicky aktívnym v %
	Podiel uchádzačov o zamestnanie r.2008 k ekonomicky aktívnym v %
priestorová mobilita	Podiel odchádzajúcich za prácou k ekonomicky aktívnym v %
	Podiel autochtónneho obyvateľstva ku všetkým obyvateľom obce v %
	Podiel vystáňovaných z obce (kumulatívne 5 rokov) k počtu obyvateľov v obci v %
	Podiel prisťahovaných do obce (kumulatívne 5 rokov) k počtu obyvateľov obce k %
vek	Podiel predproduktívneho obyvateľstva ku všetkým obyvateľom obce v %
	Podiel poproduktívneho obyvateľstva ku všetkým obyvateľom obce v %
natalita	Podiel živonarodených detí v obci (kumulatívne 5 rokov) k počtu obyvateľov obce v %
bytový fond	Podiel dokončených bytov v obci (kumulatívne 5 rokov) k počtu TOB bytov v obci v %
	Podiel neobývaných bytov ku všetkým bytom v obci v %

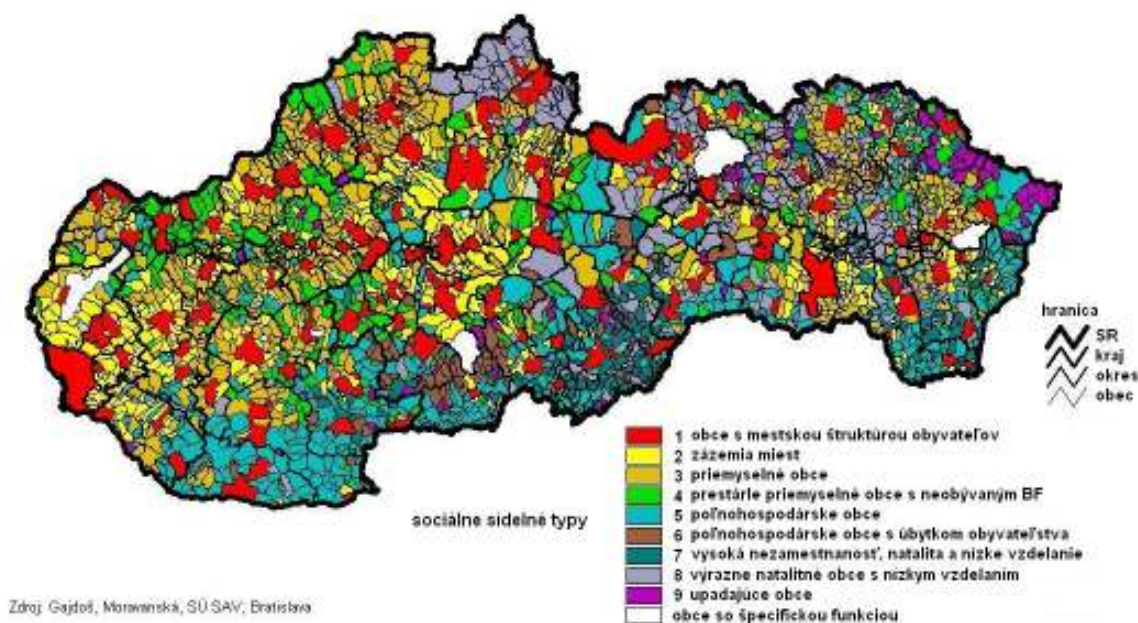
Vymedzené empirické sociálne sídelné typy a ich základné charakteristiky

Na základe uskutočnených štatistických analýz sme vypracovali empirickú sociálnu typológiu sídiel. Vymedzené sídelné typy uvádzame v tabuľke č. 2. A ich priestorové rozmiestnenie na obrázku č. 1.

Tabuľka č. 2 Vymedzené sociálne sídelné typy

Typ číslo	Sociálny sídelný typ	Počet obcí SR v danom type	Podiel obcí daného typu v %
1	obce s mestskou štruktúrou obyvateľov	145	5,01
2	zázemia miest	523	18,09
3	obce s nadpriemernou zamestnanosťou v priemysle	697	24,10
4	populačne staré priemyselné obce s neobývaným bytovým fondom	352	12,17
5	obce s nadpriemernou zamestnanosťou v poľnohospodárstve	487	16,84
6	výrazne poľnohospodárske obce s úbytkom obyvateľstva	89	3,07
7	obce s vysokou nezamestnanosťou, vysokou natalitou a nízkym vzdelaním	153	5,29
8	obce s prevahou predproduktívneho obyvateľstva a s vysokou natalitou	324	11,20
9	upadajúce obce	100	3,45
Obce s chýbajúcimi údajmi resp. špecifickou funkciou		21	0,72
Spolu		2891	100,0

Obrázok č. 1 Priestorové rozloženie sociálnych sídelných typov

Typológia poukázala na rozmanitosť sídelnej situácie na Slovensku z hľadiska výrazných diferecií v oblasti charakteristík obyvateľov na úrovni regionálnej, na úrovni vidiecko-mestskej i na úrovni veľkostných kategórií obcí, a to aj napriek tomu, že zámerne do typológie nevstupovali premenné zamerané na veľkosť obce (počet obyvateľov).

Obce so štatútom mesta sa vyčlenili ako samostatný sídelný typ (typ 1 – obce s mestskou štruktúrou obyvateľstva) a vyznačujú sa osobitými kvalitatívnymi charakteristikami na úrovni ľudského potenciálu, ktoré nenachádzame v žiadnom inom sídelnom type. Špecifiká sú predovšetkým v oblasti vzdelanostnej úrovne (veľmi výrazne nadpriemerný podiel obyvateľov s vysokoškolským vzdelaním), ekonomickej aktivity (nadpriemerný podiel ekonomicky aktívnych obyvateľov, nadpriemerný podiel obyvateľov pracujúcich v službách), priestorovej mobility (nízka odchádzka za prácou mimo obec a nízky podiel autochtónneho obyvateľstva), ale aj bytového fondu (málo neobývaných bytov).

V okolí „mestského sídelného typu“ (obce s mestskou štruktúrou obyvateľstva) sa vyprofilovala špecifická skupina vidieckych obcí „zázemie miest“ (typ 2) so sociálnymi charakteristikami podobnými mestským obciam. Obce, ktoré sa priestorovo nachádzajú v blízkosti mestských centier sa od typu 1 odlišujú najmä výraznou bytovou výstavbou, dochádzkou za prácou mimo obce a vyšším podielom prisťahovaných obyvateľov do obce. Charakteristiky tohto sídelného typu indikujú nové procesy sídelného vývoja na Slovensku, predovšetkým hovoria o atraktivnosti vidieckych obcí v zázemí miest, ich meniacich sa sociálnych štrukturálnych charakteristikách a sčasti indikujú proces suburbanizácie.

Ďalším sídelným typom napojeným na mestá je sídelný typ 3 (priemyselné obce s vyššou pracovnou obchádzkou). Vyznačuje sa pomerne priaznivými charakteristikami v sociálno-ekonomickej oblasti (nižšia miera nezamestnanosti ako priemer i nižší podiel obyvateľov so základným vzdelaním) a výraznejšou dochádzkou za prácou.

Prostredníctvom typológie sídiel sme identifikovali *obce s veľmi zložitými a nepriaznivými kombináciami ľudských potenciálov a sídelných podmienok, ktoré charakterizuje kumulácia viacerých sociálnych bariér rozvoja*. Ide o vidiecke obce, pričom väčšinou nejde o solitérne obce, ale tieto obce sú koncentrované v určitých územiach (regiónoch). Práve kumulatívnosť problémov a koncentrácia v území ich vháňa do pasce tzv. kumulatívnej cirkulujúcej kauzality (pozri Musil - Müller 2008), z ktorej je zložitá cesta späť a vytvára celé marginálne územia. Ide o akýsi začarovaný kruh, kedy pôsobenie jedného faktora (napr. napr. poloha na

okraji rozvíjajúceho sa regiónu, nezamestnanosť, nízke vzdelanie obyvateľov) posilňuje ďalšie, tie sa potom kumulatívne sčítajú do efektu stagnácie, či úpadku územia.

Na základe realizovanej typológie môžeme obce s nepriaznivými potenciálmi rozdeliť do kategórií s rôznymi kombináciami sociálnych bariér rozvoja:

- vysoký podiel neobývaných bytov - vysoký podiel poproduktívneho obyvateľstva - nadpriemerná práca v priemysle (typ 4)
- vysoký podiel obyvateľov so základným vzdelaním – nízka ekonomická aktivita – vysoký podiel obyvateľov pracujúcich v poľnohospodárstve – vysoký podiel vysťahovaných z obce a veľa neobývaných bytov, (typ 5 a typ 6)
- vysoký podiel obyvateľov so základným vzdelaním – vysoká nezamestnanosť – nízka priestorová mobilita (typ 7)
- vysoká natalita – veľmi vysoký podiel obyvateľov so základným vzdelaním a vysoká nezamestnanosť (typ 8)
- špecifický sídelný typ tvoria „upadajúce obce“ (typ 9), ktoré vykazujú úpadok – marginalizáciu vo všetkých sledovaných oblastiach (veku, vzdelania, ekonomickej aktivity, bytového fondu, nezamestnanosti).

Tieto obce so sociálnymi bariérami (prevažne vidiecke obce) možno rozdeliť na dve zásadne odlišné skupiny, kde sa úpadok prejavuje rôzne. Na jednej strane sú to vidiecke obce, kde dochádza k poklesu počtu obyvateľov - či už emigráciou (typ 6), nízkou natalitou (typ 5), kombináciou vysokého podielu obyvateľov v poproduktívnom veku a nízkou natalitou (typ 4), alebo kombináciou všetkých troch faktorov (typ 9). Ubúdanie počtu obyvateľov v spojitosti s nezamestnanosťou vytvára začarovaný kruh, ktorý vedie až k vyľudňovaniu týchto území. Zásadným faktorom, ktorý môže byť spúšťačom stagnácie, či úpadku môže byť práve absencia rozvojového centra (výraznejších mestských centier), táto hypotéza by si však zaslúžila podrobnejšie preskúmanie.

Na druhej strane sú vidiecke obce, kde síce počet obyvateľov rastie (predovšetkým v dôsledku vysokej natality) – ide o sídelný typ 7 a 8, napriek tomu sa tieto obce nachádzajú v zložitej sociálno-ekonomickej situácii (vysoká nezamestnanosť sa spája s nízkym vzdelaním obyvateľov a nízkou ekonomickou aktivitou). V týchto sídelných typoch do popredia vystupuje problematika rómskej populácie (podiel obyvateľov s rómskou národnosťou je v týchto obciach vyšší ako v iných typoch), pri ktorej sa ukazuje významná štatistická závislosť

s nezamestnanosťou a vyšším podielom obyvateľov so základným vzdelaním. Sociálny úpadok má charakter komplexnejšieho sociálno-kultúrneho vylúčenia, ktoré v spojení s ekonomicko-sociálnymi bariérami vytvára opäť začarovaný kruh úpadku obcí až celých regiónov. Zásadným faktorom, ktorý môže byť spúšťačom nabaľovania ďalších sociálnych problémov v týchto obciach môže byť práve nízke vzdelanie obyvateľov, ktoré ako inštitucionalizovaný druh kultúrneho kapitálu (Bourdieu, 1973) prispieva k reprodukcii nízkych sociálnych pozícií rodičov a ich detí.

Reflexia stavu životných podmienok obyvateľov a rozvojových možností obcí

V zložitom spektre problémov, ktoré je možné identifikovať na lokálnej/sídelskej úrovni, tvoria sociálne problémy podstatnú časť z nich a následne vplývajú aj na ostatné oblasti sídla a rôzne vrstvy jeho prostredia. Práve s dôrazom na tento aspekt poznania sociálno priestorovej problematiky sídelného vývoja sme sa pokúsili identifikovať niektoré lokálne, mikroregionálne problémy a čiastočne aj ich regionálne kontexty, ktoré bezprostredne súvisia s ľuďmi, sociálnymi skupinami, spoločenstvami žijúcimi v rôznych sídelných typoch v rámci regiónov rôznej úrovne rozvoja.

Kvalitatívne údaje sme získali prostredníctvom sociologického výskumu (Gajdoš – Moravanská, 2010), ktorý bol realizovaný prostredníctvom štandardizovaného dotazníka v období november 2009 – január 2010. Do výskumu sa zapojilo 352 obcí z celého Slovenska, pričom boli zastúpené (pokryté) všetky sociálne typy obcí (9 sídelných typov).

Väčšinu obcí participujúcich na výskume tvorili vidiecke obce. Respondentmi sociologického výskumu boli primátori a starostovia obcí. Vychádzali sme z predpokladu, že práve primátori a starostovia vzhľadom na svoju pozíciu a na schopnosti vidieť problematiku obce nielen v kontexte obecného, ale i regionálneho rámca predstavujú expertov na túto problematiku v kontextoch a rozsahu, ktorá nás zaujímala. Výskum zachytával hodnotenia stavu a vývojových zmien rôznych oblastí sídelného a sociálneho prostredia jednotlivých sídelných typov. Problémové okruhy, ktorým sme v sociologickom výskume venovali pozornosť, zachytávali široký okruh problémov, ktoré vypovedajú o rôznych sférach sídelných a životných podmienok v obciach, o oblastiach dôležitých pre život spoločenstiev, pre kvalitu života obyvateľov, pre spravovanie a rozvoj obce, o prednostiach a problémoch obcí, o medzisídelskej spolupráci a jej efektoch, aj o charaktere vývojových zmien z ostatného obdobia. Jednou z našich hypotéz bolo tiež overiť predpoklad, či problémy identifikované na základe typológie korešpondujú s názormi a postojmi predstaviteľov týchto obcí.

Identifikácia sociálnych problémov obcí zo strany predstaviteľov samospráv obcí

Sociálna oblasť sídla predstavuje rozhodujúci zdroj pre jeho ďalší rozvoj (Flora – Flora, 2008) a tak i pre zvyšovanie kvality života jeho obyvateľov. Autori pracujú s konceptom komunitných kapitálov (kapitálov spoločenstva – community capitals), kde kultúrny, ľudský a sociálny kapitál sa v najvýraznejšej miere podieľajú na rozvoji sídelného spoločenstva a posilňujú i ostatné (prírodný, infraštruktúrny, politický a finančný) a tak prispievajú k vyššej kvalite života, zdravému ekosystému, sociálnej inklúzii a prosperujúcej ekonomike (tamtiež). Vyššie predstavená sociálna sídelná typológia poukázala viaceré typy obcí, ktoré sú spojené s kombináciou rôznych problémov v tejto oblasti (predovšetkým typy 7, 8, 9, 6). Našou snahou bolo preto zistiť, ako predstavitelia hodnotia túto oblasť a ktoré problémy považujú za najvýraznejšie, čo nám umožnilo konfrontovať objektívne charakteristiky a subjektívne vnímanie tejto oblasti.

Celkové hodnotenie situácie v sociálnej oblasti obcí je síce priaznivejšie ako v iných oblastiach (hospodárskej a infraštruktúrnej), ale i tu sa obce boria s viacerými problémami. Napriek tomu reálnu situáciu v sociálnej oblasti hodnotia predstavitelia obcí celkovo ako pomerne priaznivú, i keď s problémami, keďže 37,9% obcí ju hodnotí ako priemernú a 34,6% obcí ako pomerne dobrú. Asi ¼ obcí hodnotí existujúcu situáciu ako skôr či úplne nepriaznivú

Rozdiely v hodnotení sociálnej oblasti sa ukázali na úrovni mestských a vidieckych sa výraznejšie neprejavili. Na úrovni sídelných typov štatisticky významne rozdielne, viac pozitívne ako ostatné typy, hodnotia situáciu v sociálnej oblasti predstavitelia obcí v zázemí miest (typ 2), naopak, výrazne negatívne predstavitelia výrazne poľnohospodárskych obcí s úbytkom obyvateľstva (typ 6), ale aj obce s vysokou nezamestnanosťou, vysokou natalitou a nízkym vzdelaním (typ 7) a upadajúce obce (typ 9), teda veľká časť obcí, ktoré i na základe analýz štatistických dát môžeme zaradiť medzi obce s výraznými problémami v sociálnej oblasti.

Okrem celkového zhodnotenia situácie nás zaujímali konkrétne problémy, ktoré predstavitelia obcí vnímajú v tejto oblasti. Zo zoznamu možných problémov obcí v sociálnej oblasti mali vybrať tri najvýraznejšie (Graf 1). Výrazne najčastejšie sa objavil problém nezamestnanosti (64,8% obcí vybralo tento problém), s ktorým súvisia i ďalšie hodnotené problémy: rozsahom chudoby (13,5%), nízkej životnej úrovne (14,3%) a sociálnej odkázanosti.

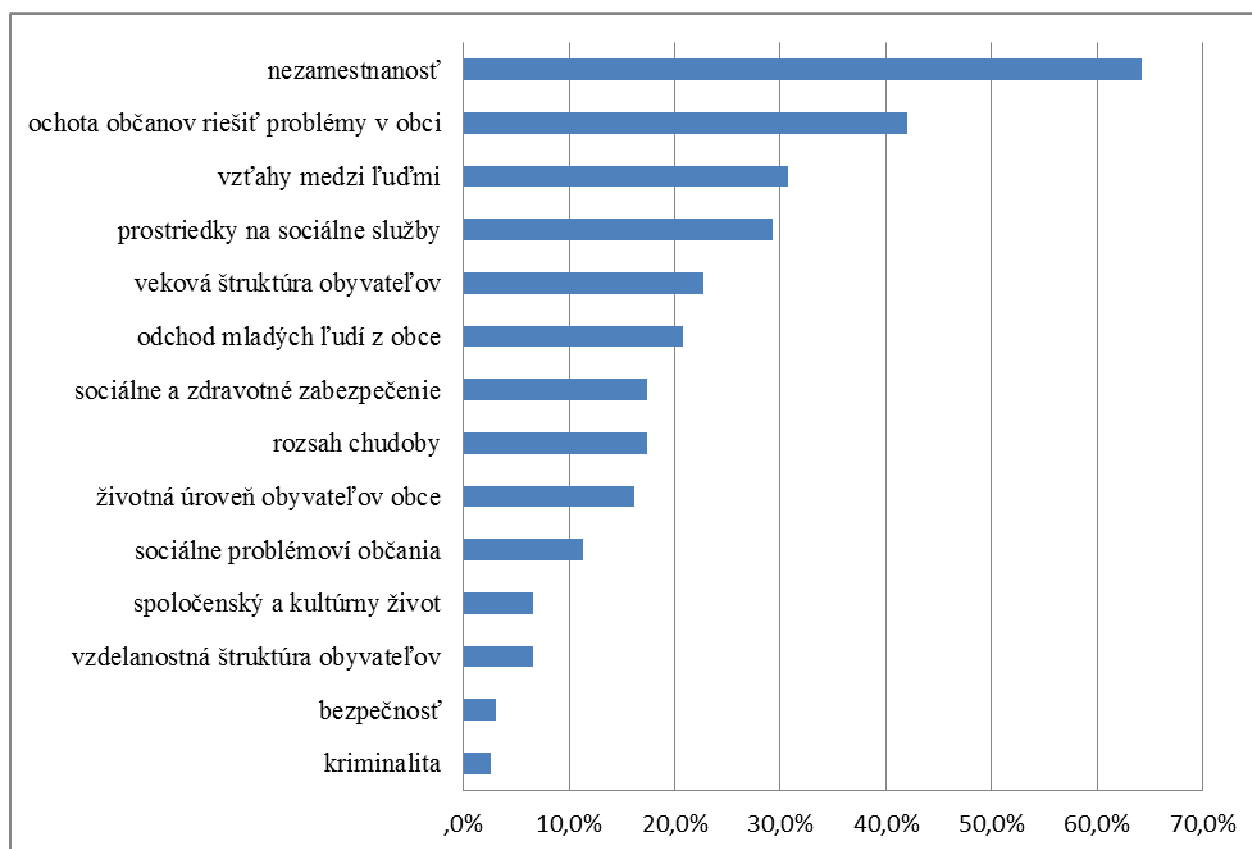
Ďalšou oblasťou, ktorá je výrazne naviazaná na celkový rozvoj obce je o problém nezájmu ľudí participovať na riešení problémov obce (42,9%). Dochádza tiež k prehľbovaniu sociálnych rozdielov medzi obyvateľmi a celkove ku komplikovaniu (zhoršovaniu) medziľudských vzťahov (29,1%). Podľa predstaviteľov samospráv sa zväčšuje aj rozsah problémových sociálnych skupín (13,2%), ktoré sa grupujú predovšetkým z dlhodobo nezamestnaných a sociálne odkázaných osôb.

Špecifická skupina sociálnych problémov súvisí so zmenami v demografickej štruktúre a jej vývojom v obciach. Ide hlavne o prehľbovanie nepriaznivej vekovej štruktúry obyvateľov (23,6%), k čomu prispieva aj odchod mladých ľudí z obce (22,5%). Ide o závažný problém niektorých regiónov, ktorý zasahuje nielen sociálnu oblasť, ale premieta sa aj do iných oblastí života obcí. Podobne sa tu prejavuje aj vplyv migrácie a fungovania sídelných spoločenstiev, resp. procesy zmien ktorými prechádzajú.

Vážnym je nedostatok finančných prostriedkov obcí na zriadenie a prevádzku sociálnych služieb. Ide o významný problém obcí (28,6%) najmä vzhľadom na prestarnuté vekové štruktúry sledovaných okresov. S tým sú spojené aj problémy zabezpečenia sociálnej a zdravotnej starostlivosti pre obyvateľov (16,5%).

Pri identifikácii problémov obcí v sociálnej oblasti vystupujú do popredia rozdiely medzi mestskými a vidieckymi obcami. *Vidiecke obce ako najčastejší problém uvádzajú štrukturálne problémy* (vekovú a vzdelanostnú štruktúru obyvateľov), čo v mestách vôbec nenachádzame, výraznejšie tiež vnímajú problém nezamestnanosti. *V mestách ako najvýraznejší problém v sociálnej oblasti vystupuje ochota občanov riešiť problémy obce* (túto možnosť označilo 57,9% mestských obcí), nasledujú ťažkosti s prostriedkami na zriadenie a prevádzku sociálnych služieb, ako i problém na sociálne a zdravotné zabezpečenie obyvateľov.

Graf č.1 Najvýznamnejšie problémy obce v sociálnej oblasti

Zdroj: Gajdoš – Moravanská, 2010

Respondenti mali možnosť vybrať zo zoznamu tri najvýraznejšie problémy. Percentuálne podiely odpovedí za celý súbor i podľa jednotlivých kategórií sú prepočítané na počet odpovedajúcich respondentov za celý súbor či kategóriu. N=352

Pri identifikácii sociálnych problémov obcí do popredia vystúpili rozdiely na úrovni vymedzených sociálnych sídelných typov (tabuľka č. 3). *Problematika nezamestnanosti, ktorá u predstaviteľov obcí rezonuje ako najvýraznejšia, sa v najväčšej miere objavila v typoch obcí s najvyššou nezamestnanosťou* (výrazne poľnohospodárske obce s úbytkom obyvateľstva (typ 6), s vysokou nezamestnanosťou, vysokou natalitou a nízkym vzdelaním (typ 7), s prevahou predproduktívneho obyvateľstva a vysokou natalitou (typ 8), kde tento problém vybralo minimálne 80% obcí. V obciach s vysokou nezamestnanosťou, vysokou natalitou a nízkym vzdelaním (typ 7) ho uvádzajú všetky obce (v tabuľke 100%). Problémy úzko spojené s nezamestnanosťou - rozsah chudoby a sociálnej odkázanosti obyvateľov v týchto obciach uvádzajú respondenti tiež významne častejšie.

Rozloženie druhého najčastejšie uvádzaného problému v sociálnej oblasti – *ochota občanov podieľať sa na riešení problémov obce* je podľa sídelných typov tiež rozdielna. Najčastejšie tento problém vyberali obce typu s priaznivejšími charakteristikami v sociálno-

ekonomickej oblasti – mestské obce a obce v zázemiach miest (typ 1 a 2) – viac ako polovica obcí ho vybrala medzi tri najvýraznejšie problémy. Nízke zastúpenie má, naopak, v obciach s výraznými sociálno-ekonomickými problémami (výrazne poľnohospodárske obce s úbytkom obyvateľstva (typ 6), upadajúce obce (typ 9) a obce s vysokou nezamestnanosťou, vysokou natalitou a nízkym vzdelaním (typ 7)).

Významné rozdiely sa ukázali i pri rozdelení demografických problémov podľa sídelných typov. Obce s vysokým podielom obyvateľov v poproduktívnom veku (typ 4 a typ 9) zaradili medzi tri najvýznamnejšie problémy nepriaznivú vekovú štruktúru obyvateľov. V prípade tzv. upadajúcich obcí vybrali tento problém všetky obce, ktoré sa zapojili do výskumu.

Tabuľka č. 3 **Najvýraznejšie problémy v sociálnej oblasti podľa sociálnych typov**

Problémy v sociálnej oblasti	sociálny sídelný typ								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Hodnotené problémy</i>	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Nezamestnanosť	52,6	38,2	65,7	66,7	65,4	85,7	100,0	85,7	40,0
životná úroveň	21,1	11,8	14,3	8,3	26,9	0	6,7	7,1	40,0
rozsah chudoby	10,5	2,9	11,4	0	15,4	42,9	40,0	28,6	20,0
vzťahy medzi ľuďmi	31,6	41,2	25,7	8,3	26,9	14,3	20,0	35,7	40,0
ochota občanov riešiť problémy	57,9	55,9	40,0	50,0	38,5	14,3	26,7	42,9	20,0
veková štruktúra	5,3	35,3	25,7	58,3	23,1	28,6	6,7	0	100,0
vzdelanostná štruktúra	0	0	0	0	7,7	28,6	20,0	10,7	0
sociálne a zdravotné zabezpečenie	36,8	35,3	17,1	8,3	0	28,6	0	7,1	0
spoločenský a kultúrny život	10,5	0	2,9	16,7	19,2	0	0	7,1	20,0
sociálne problémovi občania	26,3	2,9	5,7	0	11,5	0	20,0	35,7	0
odchod mladých ľudí	10,5	14,7	28,6	41,7	30,8	28,6	33,3	10,7	20,0
prostriedky na sociálne služby	31,6	44,1	40,0	41,7	19,2	28,6	0	17,9	0
Kriminalita	5,3	5,9	2,9	0	3,8	0	0	0	0

Zdroj: Gajdoš – Moravanská, 2010

Respondenti mali možnosť vybrať zo zoznamu tri najvýraznejšie problémy. Percentuálne podiely odpovedí za celý súbor i podľa jednotlivých kategórií sú prepočítané na počet odpovedajúcich respondentov za celý súbor či kategóriu. N=352

Výsledky výskumu nám tak do značnej miery potvrdili vhodnosť analýz „objektívnych ukazovateľov“ ktoré viedli k identifikácii problémov (či bariér rozvoja) jednotlivých typov

obcí. Subjektívne vnímanie tejto „problémovosti“ zo strany predstaviteľov týchto obcí do značnej miery korešponduje s našimi analýzami. Zároveň nám výskum priniesol širší kontextuálny rámec, ktorý nám umožňuje lepšie pochopiť napr. princíp tzv. *kumulatívnej cirkulujúcej kauzality* (pozri Musil – Müller 2008), kedy sa obec dostáva do akéhosi začarovaného kruhu a kedy pôsobenie jedného faktora (nezamestnanosť, nízke vzdelanie obyvateľov a pod.) posilňuje ďalšie a tie sa potom kumulatívne sčítajú do efektu stagnácie, či úpadku územia, z ktorého je zložitá cesta späť a vytvára celé marginálne územia. Napr. z výskumu vyplynulo, že určité sociálne disponibility ľudského potenciálu obce, (vysoký podiel obyvateľov s nízkym vzdelaním, prestarnuté obyvateľstvo, neochota obyvateľov podieľať sa na riešení problémov obce) sa dostávajú do pozície limitujúceho faktora. Tento často ovplyvňuje aj efektívnosť uchádzania sa o finančné zdroje a tým aj možnosť rozšíriť zdroje, ktoré je možné využívať a zapájať do lokálneho rozvoja.

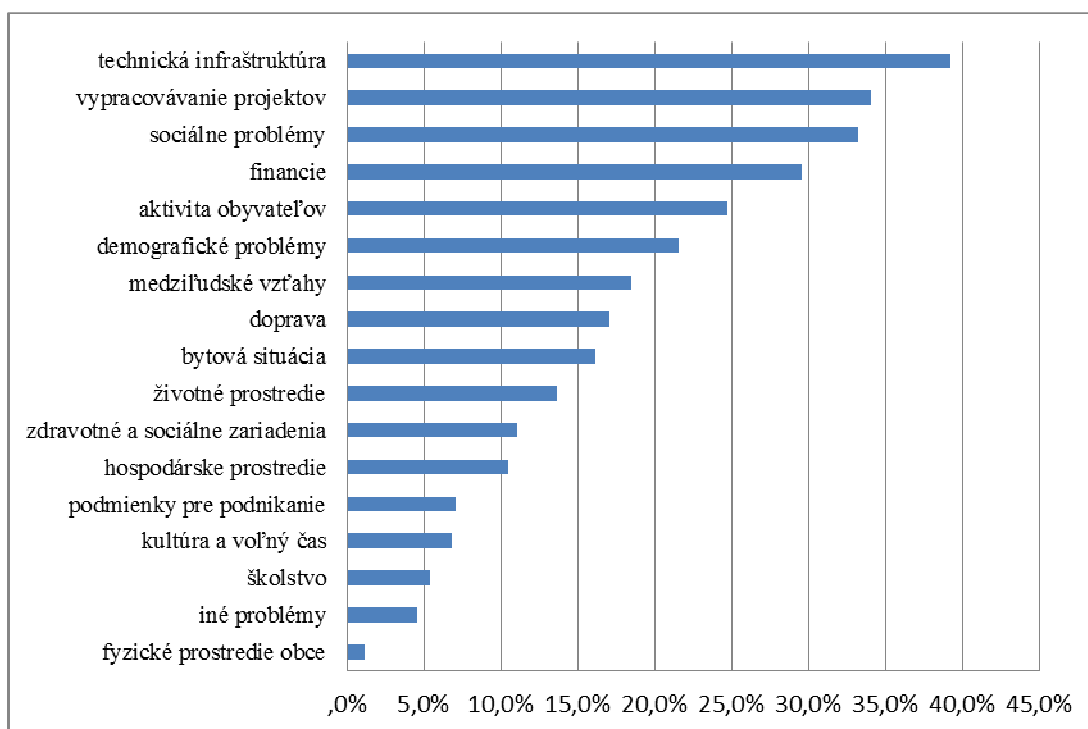
Identifikácia najvýraznejších problémov v obciach

Zaujímalo nás tiež, v akej pozícii sa nachádzajú sociálne problémy obcí v kontexte ďalších problémov (infraštruktúrnych, finančných, a ďalších) a tiež ktoré z týchto problémov vyžadujú prednostné, prioritné riešenie.

Medzi takéto ťažiskové problémy obcí ich predstavitelia najčastejšie zaradili nedostatok financií obcí (54,7% obcí), technickú infraštruktúru (37,6% obcí), sociálne problémy (nezamestnanosť, problémové sociálne skupiny...) (30,9% obcí), malú aktivitu obyvateľov (25,4% obcí), zlé medziľudské vzťahy (22,1% obcí), demografické problémy, resp. problémy s kvalitou ľudských zdrojov (prestarnutosť, vzdelanostná úroveň...) (20,4% obcí), vypracovanie projektov (18,2% obcí), nepriaznivá bytová situácia (16,0% obcí) a doprava (do práce, za vzdelaním, za službami, do centra okresu...) (14,9% obcí). (Graf č. 2)

Z uvedeného vyplýva, že medzi ťažiskové problémy obcí popri finančných a infraštruktúrnych, či už priamo, alebo nepriamo, patria sociálne problémy, resp. problémy spojené s kvalitou a aktivizáciou ľudských potenciálov obce. Existujúci ľudský potenciál sa v nedostatočnej miere využíva pre sídelný rozvoj, ktorý je v súčasnosti podstatne determinovaný kvalitou ľudského kapitálu, a to tak v sídlach mestského, ako aj dedinského charakteru. Najhoršie sú na tom dedinské sídla s nepriaznivou vekovou štruktúrou a tým aj s klesajúcou úrovňou vzdelania a kvalifikácie, s veľkým podielom počítačovej a digitálnej negramotnosti, so stále klesajúcou šancou umiestniť sa na pracovnom trhu.

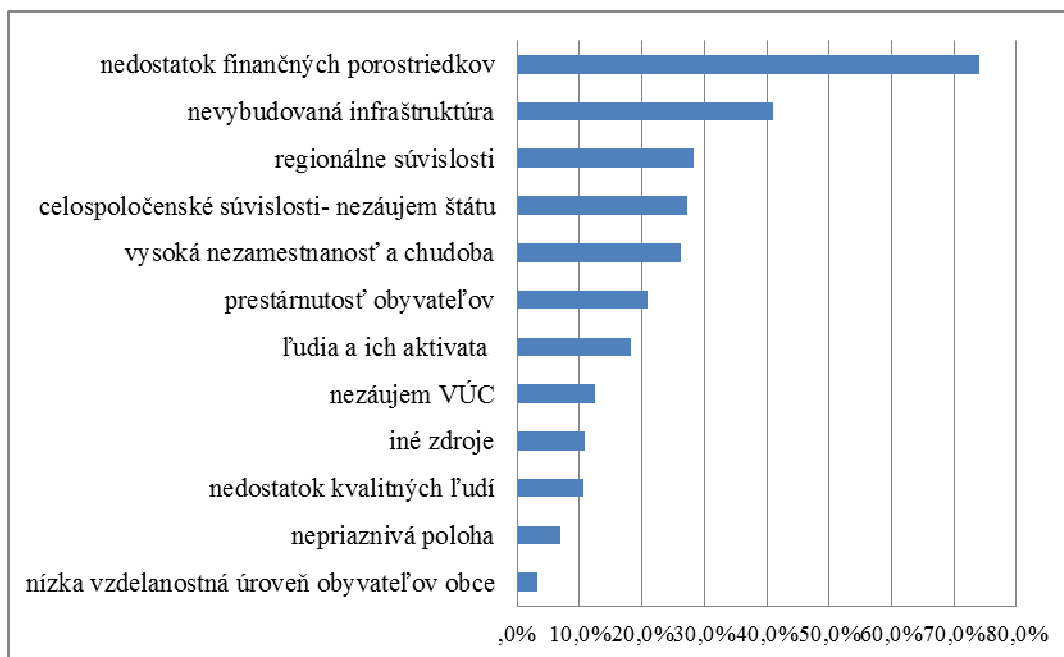
Graf č. 2 Hlavné problémy v obci, ktoré si vyžadujú prednostné riešenie

Zdroj: Gajdoš – Moravanská, 2010

Respondenti mali možnosť vybrať zo zoznamu tri najvýraznejšie problémy. Percentuálne podiely odpovedí za celý súbor i podľa jednotlivých kategórií sú prepočítané na počet odpovedajúcich respondentov za celý súbor či kategóriu. N=352

Graf č. 3 Hlavné príčiny problémov v obci

Gajdoš – Moravanská, 2010

Respondenti mali možnosť vybrať zo zoznamu tri najvýraznejšie problémy. Percentuálne podiely odpovedí za celý súbor i podľa jednotlivých kategórií sú prepočítané na počet odpovedajúcich respondentov za celý súbor či kategóriu. N=352

Pri identifikácii ťažiskových problémov vystupujú do popredia rozdiely pri triedení na úrovni sídelných typov. Najčastejšie uvádzaný problém – financie – vystupuje do popredia pri typoch rôzne. Najvýraznejšie v upadajúcich obciach (typ 9) - (80% obcí), ďalej v obciach s nadpriemernou zamestnanosťou v priemysle (typ 3) – (71,4% obcí) a v obciach typu zázemia miest (60% obcí tohto typu). Zdá sa, že výber tejto možnosti nie je úmerne spojený so sociálno-ekonomickou situáciou obce a často sa vyskytuje u typov obcí, ktoré nepatria k najproblémovjším v tejto oblasti. Výrazné rozdiely sú pri možnosti sociálne problémy – výrazne nadpriemerne túto možnosť označili obce, ktoré patria do typu 7 (obce s vysokou nezamestnanosťou, vysokou natalitou a nízkym vzdelaním) a reálne sa stretávajú s problémami nezamestnanosti a sociálne vylúčených skupín obyvateľov. Výrazne diferencujúcim problémom sú i demografické problémy, ktoré v nadpriemernej miere uvádzali obce so štrukturálnymi problémami v tejto oblasti: upadajúce obce (typ 9), výrazne poľnohospodárske obce s úbytkom obyvateľstva (typ 6) a populačne prestarnuté priemyselné obce s neobývaným bytovým fondom (typ 4).

Záver

Výsledky typologickej analýzy preukázali existujúcu širokú typologickú diferencovanosť sídiel na Slovensku. Poukázali tiež na to, že vývojové zmeny v jednotlivých štrukturálnych charakteristikách ľudských potenciálov sídiel vedú na jednej strane k zlepšovaniu stavu a zvyšovaniu kvality ľudských potenciálov v niektorých územiach, ale na druhej strane aj ku koncentrovaniu (prehlbovaniu) problémov v kvalite ľudských potenciálov v iných územiach. Dokumentuje to pretrvávajúce procesy diferenciácie a prehlbovanie rozdielov medzi rozvinutými a málo rozvinutými územnými jednotkami a základnými sídelnými typmi, ako aj v rámci týchto sídelných typov. Dôsledky týchto rozdielov na sídelnej úrovni majú svoje kontexty a dopady i na regionálnu úroveň, a prejavujú sa diferencovane. Profiluje sa široké spektrum regionálnych (ale i sídelných) typov, pričom základná línia delenia na „silných“ a „slabých“ sa stáva čoraz relevantnejšou. V prípade vidieckych sídiel sa vo väčšej miere zviditeľňuje problém kvality ľudských zdrojov. Rozvojové možnosti vidieckych sídiel sú ohrozené aj nedostatočným rozvojom infraštruktúr a obmedzovaním dopravných možností. Znevýhodňovanie tohto druhu zvyšuje ich priestorovú, sídelnú i sociálnu marginalizáciu. Suburbanizačné procesy ovplyvňujú premeny len časti vidieckej sídelnej štruktúry Slovenska.

Jej podstatná časť sa musí vysporiadať s tým, že jej endogénne rozvojové potenciály sú často veľmi obmedzené a ak sa nachádzajú v tzv. problémových regiónoch, tak je limitovaný aj prerozvojový vplyv faktorov exogénneho charakteru. K výraznej sídelnej a sídelno-priestorovej diferenciácii s dopadmi práve na vidiecke sídla prispieva, že regionálna hospodárska infraštruktúra, na ktorú bola orientovaná podstatná časť pracovnej sily na vidieku, bola málo diverzifikovaná.

Výsledky analýz potvrdili vhodnosť zvolenej metodiky a metodologického inštrumentária sprehľadnenia sociálno-priestorovej situácie a poukázali vo veľkej miere na zhodu problémových oblastí indikovaných štatistickými dátami a expertnými vyjadreniami predstaviteľov obcí. Sídelná typológia, ktorá bola realizovaná na základe štatistických dát, sa ukázala ako prínosná z pohľadu indikovania problémov jednotlivých obcí. Jednotlivé sídelné typy sa vyznačujú špecifickými sociálno-ekonomickými problémami. Výsledky analýz poukázali na výraznú diferencovanosť týchto problémov. Diferenciácia podľa hodnotenia možností a bariér rozvoja sa ukazuje na úrovni vidiek – mesto a sídelných typov ako i na úrovni okresov či typov regiónov. Obce s mestskou štruktúrou obyvateľstva (typ 1), vidiecke obce v zázemí miest (typ 2) a aj vidiecke obce, ktoré sú rôznym spôsobom (hlavne zamestnanosťou) napojené na mestské obce (obce s nadpriemernou zamestnanosťou v priemysle – (typ3)), hodnotia svoje aktuálne rozvojové možnosti, ale i budúci vývoj pozitívnejšie ako ostatné typy obcí. Na druhej strane predstavitelia sídelných typov s najvýraznejšou kumuláciou sociálnych problémov hodnotia svoje ďalšie rozvojové možnosti najmenej pozitívne. Značný rozsah problémov, s ktorými sa obce stretávajú (najmä vidiecke obce, ktoré predovšetkým tvorili analyzovaný sídelný typ), poukazujú na malú pozornosť (i v analýzach), ktorá sa lokálnej úrovni pri riešení jej problémov venuje.

Diferenciácia podľa jednotlivých indikátorov rozvoja sa ukazuje výraznejšia na úrovni vidiek - mesto a sídelných typov ako na úrovni okresov či typov regiónov. Obce s mestskou štruktúrou obyvateľstva (typ 1), vidiecke obce v zázemí miest (typ 2) a aj vidiecke obce, ktoré sú rôznym spôsobom (hlavne zamestnanosťou) napojené na mestské obce (obce s nadpriemernou zamestnanosťou v priemysle – (typ3)), hodnotia svoje aktuálne rozvojové možnosti, ale i budúci vývoj pozitívnejšie ako ostatné typy obcí. Na druhej strane predstavitelia sídelných typov s najvýraznejšou kumuláciou sociálnych problémov hodnotia svoje ďalšie rozvojové možnosti najmenej pozitívne.

Na druhej strane sa však tiež ukazuje, že popri nesporných problémoch s dostatkom finančných zdrojov, ktoré komplikujú saturovanie potrieb obyvateľov primeranou úrovňou infraštruktúrneho zabezpečenia obcí či kultivácie ich prostredia, pôsobí v tejto oblasti i významný faktor ľudského potenciálu. Jeho kvality (objektívneho, ale i subjektívneho charakteru) sa dostávajú do pozície limitujúceho faktora, ktorý ovplyvňuje efektívnosť uchádzania sa o finančné zdroje a tým aj možnosť rozšíriť zdroje, ktoré je možné využívať a zapájať do lokálneho rozvoja.

Značný rozsah problémov, s ktorými sa obce stretávajú (najmä vidiecke obce, ktoré predovšetkým tvorili analyzovaný sídelný typ), poukazujú na malú pozornosť (i v analýzach), ktorá sa sídelnej úrovni venuje pri riešení problémov, resp. rozvojových disponibilít regiónov, najmä v menej rozvinutých územiach. Sídelná úroveň je pritom s regionálnou úrovňou prepojená veľmi tesne a obe úrovne sú vo významných a mnohodomenzionálnych vzťahoch vzájomného ovplyvňovania. Sídelná úroveň je tak relevantnou úrovňou i pre regionálny rozvoj. Tento vzťah sa prejavuje jednak v tom, že stav v regionálnej úrovni významným spôsobom vplýva (priamo či sprostredkovane) na stav v niektorých oblastiach a disponibilítach obcí a tiež v tom, že bez riešenia problémov na sídelnej úrovni sa ťažko budú dať riešiť problémy na subregionálnej i regionálnej úrovni.

Ukazuje sa, že aj v sociálnej oblasti niektoré problémy prekračujú možnosti riešenia z pozície obce a iba sčasti je možné ich do istej miery kompenzovať výraznejšou aktivitou. Na druhej strane však aj efektívnejší rozvoj ľudských potenciálov a rozvoj komunitného života by mohli prispieť k riešeniu niektorých z týchto problémov.

Zoznam bibliografických odkazov

- [1] BORDIEU, P. “*Cultural Reproduction and Social Reproduction*“. Pp. 71–84 in R. Brown (ed.). *Knowledge, Education, and Cultural Change*. London: Tavistock, 1973.
- [2] FLORA, C. B. – FLORA, J.: *Rural Communities. Legacy and Change*. Thirt Edition. Westview Press, 2008, Boulder, CO. ISBN- 13: 978-0-8133-4377-8.
- [3] GAJDOŠ, P.: *Sociálno-priestorová situácia Slovenska, jej vývoj a problémy v 20.storočí*. In Sociológia, 1999, roč. 31, č. 2, s. 111-140. ISSN 0049-1225.
- [4] GAJDOŠ, P., PAŠIAK, J.: *Regionálny rozvoj Slovenska z pohľadu priestorovej sociológie*. Bratislava, Sociologický ústav SAV, UNESCO NK MOST, 2006, 252 s. ISBN 80-85544-46-6.
- [5] GAJDOŠ, P., MORAVANSKÁ, K., FALTAN, E. : *Špecifiká sídelného vývoja na Slovensku: Typologická analýza sídiel*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, 2009. 179 s. ISBN 978-80-85544-62-6.

- [6] GAJDOŠ, P., MORAVANSKÁ, K.: Výskum stavu životných podmienok obyvateľov a rozvojových možností obcí. Interný materiál. Bratislava: Sociologický ústav SAV, 2010 .
- [7] GARKOVICH L. E.: *A Historical View of Community Developmnet* In. Robinson J. W., Jr. Green G. P. Ed. *Introduction to Community Developmnet. Theory, Practice, and Service Learning* SAGE publications, Inc. 2011 ISBN: 978-1-4129-7462-2.
- [8] MUSIL, J. - MULLER, J.: *Vnitřní periferie v ČR jako mechanismus sociálního vyloučení*. Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2008, 44, No. 2, pp. 321–348.
- [9] ROBINSON J.W., Jr. GREEN G. P. (Ed.): *Introduction to Community Developmnet. Theory, Practice, and Service Learning* SAGE publications, Inc., ISBN: 978-1-4129-7462-2.
- [10] WILKINSON, K. P. *The community in rural American*. New Yourk Greenwood. 1991

Kontakt:

Katarína Moravanská, PhDr., PhD., Peter Gajdoš, PhDr., CSc., Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, Bratislava, e-mail: katarina.moravanska@savba.sk, peter.gajdos@savba.sk

Trh práce a aktívna politika trhu práce na Slovensku v rokoch 2000-2003

The labour market and the active labour market policy in the Slovak Republic in 2000-2003

Gizela BRUTOVSKÁ

Abstrakt:

Cieľom príspevku je identifikovať a charakterizovať striktné odlišené oblasti segmentácie trhu práce (sektory, odvetvia, zamestnania) a skupiny nezamestnaných vytvárajúcich určité segmenty (nezamestnaní, znevýhodnení nezamestnaní a extrémne znevýhodnení nezamestnaní). Zameriava sa na inštitucionálny a inštrumentálny rámec aktívnej politiky trhu práce, ktorá určitým spôsobom ovplyvnila existenciu a fungovanie segmentovaného trhu práce na Slovensku v rokoch 2000-2003.

Kľúčové slová:

Inštitucionálny rámec APTP, inštrumentálny rámec APTP, segmentácia trhu práce

Abstract:

The article identifies and characterizes rigorously differentiated areas of segmentation of the labour market (sectors, industries, jobs) and groups of the unemployed, creating some segments (unemployed, unemployed with social handicaps and unemployed with extreme social handicaps). It focuses on the institutional and instrumental framework of the active labour market policy, which affected somehow the existence and functioning of a segmented labour market in Slovakia in 2000-2003.

Key words:

Institutional framework of ALMP, instrumental framework of ALMP, the labour market segmentation

Úvod

Problém nezamestnanosti je a bol na Slovensku v sociologických výskumoch dlhodobo vnímaný ako jeden z najnaliehavejších problémov. V roku 2003 ho označilo ako druhý najzávažnejší spoločenský problém 73% občanov (IVO, 2003). Medzinárodné porovnania vyznievajú až hrozivo. Slovensku patrilo dlhodobo prvé miesto v rámci krajín EÚ v miere nezamestnanosti. Pre porovnanie, ku koncu roka 2003 miera nezamestnanosti na Slovensku dosahovala 17,5%, kým priemer krajín EÚ bol 9%, t. j. o polovicu nižší (Employment in Europe, 2005). V porovnaní s priemerom krajín EÚ-25 bola miera zamestnanosti nižšia o 5,2 percentuálneho bodu. HDP nepretržite od roku 2000 rástol a v roku 2003 ročné tempo rastu HDP predstavovalo 4,8%. Tvorba HDP predstavovala len 48,1% priemeru krajín EÚ (Marcinčin, Lubyová, 2002). „*Rýchly rast slovenskej ekonomiky bol v roku 2003 ťahaný najmä zahraničným dopytom, ktorý rástol mimoriadne silným tempom predovšetkým vďaka*

zvyšovaníu exportných kapacít v automobilovom priemysle. Naopak, domáci dopyt bol brzdou ekonomického rastu, jeho príspevok k rastu HDP bol záporný v hodnote 2 percentuálne body“ (SOP LZ, 2004). Hoci trendové ročné tempo HDP od roku 2000 dosahovalo nižšie hodnoty, miera nezamestnanosti poklesla až v roku 2002. Pokles miery nezamestnanosti spôsobený rastom reálneho HDP sa prejavil teda až po prekročení trendového tempa rastu reálneho HDP o 3,5% ročne. Totiž, nižšie tempo rastu reálneho HDP nestačilo tvorbou nových pracovných miest kompenzovať stratu pracovných miest spôsobenú úsporami práce vo výrobe. Len malá časť ekonomického rastu sa transformovala do zvýšenia dopytu po práci a tvorby nových pracovných miest. Podnetom pre vznik nových pracovných miest boli programy APTP (zvlášť verejno-prospešné pracovné miesta pre dlhodobo nezamestnaných). Od roku 2000 do roku 2002 počet voľných pracovných miest nahlásený na úrady práce zamestnávateľmi rástol (2000-165 tis., 2001-182 tis. a 2002 – 226 tis.). Je potrebné podotknúť, že nahlásené neboli len novovytvorené pracovné miesta, ale aj preobsadzované pracovné miesta. V roku 2003 (výrazne poklesol počet tvorby pracovných miest v rámci programov APTP) poklesol počet nahlásených pracovných miest na 188 tis. K výraznej redukcii miery nezamestnanosti bolo, v zmysle Okunovho zákona, potrebné teda ročné tempo rastu reálneho HDP 4,6% (trendové ročné tempo rastu HDP dosiahla hodnotu 1,09%), ktoré bolo dosiahnuté v roku 2002. Priemerná mesačná nominálna mzda od roku 2000 do roku 2003 vzrástla z 379,41 EUR na 476,83 EUR. Naopak, priemerná reálna mzda rástla len veľmi obmedzene a v roku 2003 dokonca poklesla v dôsledku rýchlejšieho rastu spotrebiteľských cien, čo sa následne prejavilo v poklese spotreby domácností. „V porovnaní s rokom 2002 poklesla spotreba domácností v priemere o 0,6%. Aj tak si však domácnosti mohli na konci roku 2003 dovoliť kúpiť v priemere o 5% viac tovarov a služieb ako na konci roku 2000“ (Správa..., 2003). Minimálna mzda sa pohybovala od 146,05 EUR v roku 2000 do 201,82 EUR v roku 2003 (nízky rast). Podiel minimálnej mzdy na priemernej mesačnej nominálnej mzde sa pohyboval na úrovni 40%. Hoci postupne mierne rástol, aj tak hodnota minimálnej mzdy bola veľmi nízka v porovnaní s ostatnými krajinami EÚ. Iná situácia bola v oblasti rozdelenia príjmov. V roku 2002 dosahoval Gini koeficient v SR 0,31 a bol vyšší ako dosahovali v priemere krajiny EÚ (0,29) (Džambazovič, 2007). Údaj z Mikocenzu 2003 ukázal, že suma príjmov 20% populácie s najvyššími príjmami v roku 2002 bola až 5,4 krát vyššia v porovnaní so sumou príjmov 20% populácie s najnižšími príjmami. „Na Slovensku bola v roku 2002 veľká aj hĺbka chudoby. Medián príjmu obyvateľov v riziku chudoby bol o 34% nižší ako bola hranica rizika chudoby (60% mediánu ekvivalentného príjmu), t. j. príjem polovice z nich sa

*nachádzal pod 66% hranicou rizika chudoby alebo bol nižší ako 40% mediánu ekvivalentného príjmu“ (Džambazovič, 2007, s. 95). Výrazne sa na prehlbovaní chudoby podieľala vysoká miera nezamestnanosti a zmeny v systéme sociálnej pomoci. Ten „bol založený na spätnom hodnotení minulého (ne)zamestnania poberateľov. Sankčné mechanizmy tak boli exogénne voči správaniu sa poberateľov v systéme sociálnej pomoci“ (Gerbery, Lesay, Škobla, 2007, s. 117). „V procese fungovania systému dávka sociálnej pomoci zmenila v prípade niektorých poberateľov svoju funkciu ako doplnku príjmu a stala sa náhradou pracovného príjmu“ (MPSVR SR, 2003, s. 5). „Z celkového priemerného mesačného počtu 279 tis. poberateľov dávky bolo 181 tis. jednotlivcov, 11 tis. rodín bez detí a 87 tis. rodín s deťmi. Ďalšou zaujímavou skupinou sú nezaopatrené deti posudzované v rámci rodiny nachádzajúcej sa v hmotnej núdzi, ktorých priemerný počet za uvedené obdobie bol 195 tis. z celkového počtu osôb v hmotnej núdzi na Slovensku“ (MPSVR SR, 2003, s. 38). Priemerná mesačná dávka v hmotnej núdzi dosahovala 91,32 EUR v roku 2000 a 96,63 EUR v roku 2003. Priemerná výška dávky v hmotnej núdzi sa pohybovala na úrovni 67% priemernej podpory v nezamestnanosti v roku 2003. Podmienky poskytovania podpory v nezamestnanosti (PvN) sa postupne menili. Od polovice roka 2000 sa predĺžila doba platenia poistenia v nezamestnanosti, znížila sa výška podpory v nezamestnanosti a stanovila sa maximálna horná hranica. To spolu s klesajúcou mierou nezamestnanosti (nízkym prítokom nezamestnaných do evidencie úradu práce) viedlo k zníženiu počtu poberateľov zo 112 tis. v roku 2000 na 80 tis. v roku 2003. Priemerná výška PvN postupne rástla a jej podiel vzhľadom k priemernej mesačnej nominálnej mzde ku koncu roka 2003 činil 30,12%. Podpora v nezamestnanosti - to sú výdavky pasívnej politiky trhu práce, ktoré tvorili viac ako 60% výdavkov na politiku trhu práce. Za realizáciu (vrátane financovania) politiky trhu práce bol zodpovedný *Národný úrad práce* a finančné prostriedky boli oddelené od štátneho rozpočtu. Štát participoval na financovaní politiky trhu práce len výnimočne formou štátnych dotácií, napr. pri vytváraní verejnoprospešných pracovných miest pre dlhodobo nezamestnaných.*

Tabuľka č.1 Výdavky na politiku trhu práce v SR v rokoch 2000-2003 v tis. EUR

Výdavky na politiku trhu práce v tis. EUR	2000	2001	2002	2003
Pasívna politika trhu práce	205 219	158 972	173 040	169 982
Aktívna politika trhu práce	52 114	72 848	115 601	93 206
Výdavky APTP ako % podiel výdavkov na PPTP	25,39	45,82	66,81	54,83

Zdroj: Výročné správy NÚP (2000-2003)

Inštitucionálny a inštrumentálny rámec aktívnej politiky trhu práce v rokoch 2000-2003

APTP ako „lieku“ na vysokú mieru nezamestnanosti je venovaná veľká pozornosť takmer vo všetkých vládnych dokumentoch v rokoch 2000-20003. Sú to:

- *Národný plán zamestnanosti* (november 2000),
- *Spoločné hodnotenie priorít zamestnanosti v Slovenskej republike* (november 2001),
- *Národný akčný plán zamestnanosti na rok 2002* (apríl 2002),
- *Národný akčný plán zamestnanosti na rok 2003* (máj 2003),
- *Milénium – Národný program výchovy a vzdelávania v SR na najbližších 15-20 rokov* (december 2002),
- *Programové vyhlásenie vlády SR* (november 2002),
- *Stratégia podpory rastu zamestnanosti na základe reformy sociálneho systému a trhu práce* (apríl 2003),
- *Spoločné memorandum o inklúzii* (december 2003).

Riešenia nezamestnanosti v nich popisované vychádzajú z *Európskej stratégie zamestnanosti*. Východiskovým dokumentom bol *Národný plán zamestnanosti* spracovaný v roku 2000. Stal sa súčasťou *Koncepcie politiky zamestnanosti do roku 2002*, ktorú schválila vláda SR. Opatrenia navrhované v pláne sú rozčlenené do 4 pilierov, a to: 1. pilier - zlepšenie zamestnateľnosti, 2. pilier - rozvoj podnikania, 3. pilier - podpora prispôsobivosti podnikov a ich zamestnancov, 4. pilier - posilnenie politík rovnakých príležitostí. Jeho realizácia bola vyhodnotená v *Súhrnnej správe o plnení opatrení Národného plánu zamestnanosti*, ktorá bola

schválená uznesením vlády SR. Hodnotenie malo charakter monitoringu a nesledovalo účinky jednotlivých opatrení.

Z uznesenia vyplynula úloha, na základe ktorej bol vypracovaný *Národný akčný plán zamestnanosti na roky 2002 a 2003*. Ten v podstate v plnej miere kopíruje opatrenia prijaté v *Národnom pláne zamestnanosti*. APTP bola zahrnutá v prvom a druhom pilieri len okrajovo. V treťom pilieri bola zahrnutá v opatrení č. 1, a to poskytovaním adresných príspevkov ku mzde pri odchádzaní za prácou a pri sťahovaní za prácou. V štvrtom pilieri, APTP bola súčasťou opatrenia č. 6, ktoré sledovalo zabezpečiť rozvoj siete škôl realizujúcich vzdelávanie v rámci druhej šance pre rizikové skupiny nezamestnaných, s cieľom ich rýchlejšieho a kvalitnejšieho uplatnenia sa na trhu práce. Hodnotenie NAPZ na roky 2002-2003 prebehlo len na úrovni makroekonomickej a mikroekonomickej – pozri NAPZ na roky 2004-2006. Účinky opatrení vzhľadom k stanoveným cieľom, cieľovým skupinám a trhu práce nebolo doposiaľ vôbec sledované.

Opatrenia NAPZ sa premietli aj do činnosti hlavného realizátora aktívnej politiky trhu práce, ktorým boli národné úrady práce. Vznikli v roku 1997 a mal za cieľ zefektívniť výkon politiky trhu práce, zaviesť hodnotenie využívania prostriedkov, hodnotenie efektívnosti jednotlivých programov trhu práce a pod. Tvorcom politiky trhu práce bolo *Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny*. „Hlavné úlohy Národného úradu práce na rok 2002, ktoré zohľadňujú aj opatrenia Národného akčného plánu zamestnanosti na roky 2002-2003 obsahujú celý rad podporných opatrení na dopytovú stránku politiky trhu práce. Snaha o presmerovanie výdavkov na aktívnu politiku trhu práce z verejnoprospešných pracovných miest na tvorbu dlhodobých pracovných miest je podporená finančnými zdrojmi“ (Šumný, 2002). Národný úrad práce ako verejnoprávna inštitúcia vykonával svoju činnosť prostredníctvom samosprávnych a výkonných orgánov. Výkonné orgány tvorili: generálne riaditeľstvo, krajské úrady práce a okresné úrady práce. Samosprávnymi orgánmi boli: predstavenstvo, dozorná rada, správne výbory krajských úradov práce a správne výbory okresných úradov práce. Boli to tripartitné orgány pozostávajúce zo zástupcov zamestnávateľov, zamestnancov a štátu. Ich hlavnou úlohou v rámci APTP bolo okrem iného schvaľovať zásady použitia finančných prostriedkov na aktívnu politiku trhu práce, schvaľovať okruh prednostne podporovaných verejnoprospešných prác, určovať priority aktívnej politiky trhu práce a schvaľovať návrhy na poskytovanie príspevkov na aktívnu politiku trhu práce (*Zákon č. 387/1996 o zamestnanosti*). Programy APTP mali tak charakter nenárokovateľný, t. j. o pridelení dotácie, resp. zabezpečení účasti na programe rozhodovali

výlučne samosprávne orgány. Na jednej strane to bolo výhodné vzhľadom k možnosti aplikácie tých programov APTP, ktoré pomáhali riešiť aktuálnu situáciu na trhu práce. Na strane druhej dochádzalo aj k zneužívaniu, kedy členovia správnych orgánov vyberali „tých“ svojich ľudí pri prideľovaní dotácií a ich výšky. Úrad práce a vôbec už nie ne/zamestnaný, resp. zamestnávateľ nemal inú možnosť, ako také rozhodnutie akceptovať.

„Prvé programy mali charakter dočasného zamestnávania (spoločensky účelné pracovné miesta, verejnoprospešné práce) a rekvalifikácií, pretože sa predpokladalo, že prechod medzi zamestnaniami bude pomerne plynulý a že obdobia bez práce budú relatívne krátke. Neskôr sa však ukázalo, že tento typ zamestnávania je pomerne drahý a nevedie k dostatočným efektom (trvalé pracovné miesta), a preto sa sprísňovali definície SÚPP a VPP a prísnejšie definovali príspevky na podporu vytvárania takýchto pracovných miest. Vznikali tiež programy, ktoré ad hoc reagovali na nárast nezamestnanosti určitých skupín (dlhodobo nezamestnaní, absolventi, mladí ľudia...)“ (Kvapilová, 2004). V roku 2003 bolo na úradoch práce realizovaných niekoľko programov, ktoré sa stali základom pre vznik Národných projektov v roku 2004. Krátkodobý program podpory zamestnávania mladých ľudí, Program individualizovaných služieb zamestnanosti a Program podpory udržania pracovných návykov boli programy vypracované Generálnym riaditeľstvom NÚP a schválené Predstavenstvom NÚP. Zámerom programov bolo zvyšovanie motivácie nezamestnaných k odhodlaniu aktívne sa podieľať na riešení vlastnej situácie, zosúladenie osobných predpokladov s aktuálnymi požiadavkami trhu práce a zabezpečovanie komplexnej prípravy na komunikáciu s potenciálnym zamestnávateľom, resp. zamestnanie nezamestnaných prostredníctvom nástrojov aktívnej politiky trhu práce. Napríklad Program udržania pracovných návykov pre dlhodobo nezamestnaných poskytol nezamestnaným možnosť venovať sa „dobrovoľne“ nenáročnej práci. Účasť v programe, hoci nebola finančne odmeňovaná a účastníci programu boli naďalej vedení v evidencii úradu práce, bola nezamestnanými pozitívne prijímaná (nemuseli sa nahlasovať tak často na úrade práce a zároveň nemuseli nikam cestovať – prácu mali vo vlastnej obci). Programy boli priebežne monitorované, ale k hodnoteniu efektívnosti na národnej úrovni nikdy nedošlo. „Viacerí odborníci však upozorňujú na nedostatky v hodnotení, ktoré vyplývajú sčasti z charakteristiky ukazovateľov hodnotenia jednotlivých opatrení, nedostatku relevantných alebo spoľahlivých dát a z obmedzenosti nezávislých evaluačných kapacít“ (Kvapilová, 2004). Táto skutočnosť výrazne ovplyvnila fungovanie programov, ktoré vznikli neskôr. Po zániku NÚP ku koncu roka 2003 nikoho už efektívnosť programov nezaujímala, zvlášť, keď už boli pripravené nové programy APTP na riešenie

nezamestnanosti, ktoré len veľmi povrchne kopírovali hlavnú myšlienku týchto programov. Napr. Program individualizovaných služieb zamestnanosti sa stal podkladom pre vznik Individuálnych akčných plánov, Program udržania pracovných návykov ako podklad aktivačných prác. Stavali však na výrazne odlišných základoch – t. j. možnosť bola nahradená donútením, resp. dobrovoľnosť sa stala „dobrovoľnosťou“ z donútenia. Hodnotenie efektov na úrovni okresných úradov práce a krajských úradov práce prebehla len z časti.

Úspešnosť programov bola stanovená zvýšenou percentuálnou mierou umiestnenia na trhu práce a zvýšenou percentuálnou mierou vyradenia z evidencie úradu práce (na porovnanie slúžila kontrolná skupina, ktorá mala rovnaké charakteristiky ako experimentálna – zaradení v programe). Dali sa tak posúdiť účinky programu počas celej jeho realizácie. Výrazným pozitívom programov bolo, že okresné úrady práce si v rámci programov sami vypracovali projekty, ktoré reflektovali regionálne podmienky na trhu práce. Určili si cieľovú skupinu (nemusela patriť k zákonom definovanej skupine nezamestnaných, ktorá vyžadovala zvýšenú starostlivosť o pracovné uplatnenie, čo bolo výhodou) a aktivity, za pomoci ktorých bude ich nezamestnanosť riešená. Aktivity mohli, ale nemuseli byť zahrnuté v zákone (napr. prístup k internetu, možnosť telefonovať zamestnávateľovi, sociálno-psychologický výcvik a pod.). Základ projektov však tvorili aktivity, ktoré boli realizované priamo nástrojmi APTP. Na Slovensku sa od roku 1997 do roku 2003 uplatňovali nasledujúce nástroje APTP:

- rekvalifikácia (nezamestnaného a zamestnanca),
- podpora vytvárania nových pracovných miest,
- podpora zamestnávania osobitných skupín občanov,
- podpora na udržanie pracovných miest,
- podpora prevádzky pracovných miest,
- podpora vypracovania projektov na oživenie zamestnanosti,
- podpora zamestnávania občanov so zmenenou pracovnou schopnosťou,
- náhrada cestovných výdavkov (od 1.1.2002),
- absolventská prax (od 1.1.2002).

Išlo prevažne o programy APTP podporujúce dopytovú stránku trhu práce. Medzi najvyužívanejšie programy APTP dopytovo orientované patrili: verejnoprospešné pracovné miesta (zvlášť pre dlhodobo nezamestnaných), dohodnuté pracovné miesta u zamestnávateľa na dobu určitú a dohodnuté pracovné miesta na samozamestnanie. Programy APTP, podporujúce zamestnateľnosť, napr. rekvalifikácia a absolventska prax, boli využívané výrazne menej až do roku 2003. V súvislosti s napĺňaním opatrenia NPZ a s rastúcim problémom nezamestnanosti absolventov škôl ich význam výrazne vzrástol, čo sa prejavilo už v roku 2003.

Poradenstvo vôbec nespadlo pod programy APTP a spolu so sprostredkovaním zamestnania patrilo, v zmysle *Zákona č.387/1996 o službách zamestnanosti*, k pasívnym politikám trhu práce. Výhodou poradenstva bola skutočnosť, že nezamestnaní alebo zamestnávateľa sa ho „mohli“ zúčastniť, teda bolo dobrovoľné (okrem poradenstva realizovaného v rámci programov). Poradca bol ten, ktorý mal na nezamestnaného čas a zároveň nepredstavoval donucovaciu silu.

Dôsledkom využívania dopytovo orientovaných programov APTP v rokoch 2000-2003 bolo, že často suplovali politiku zamestnanosti, zvlášť v regiónoch, kde prevládala vysoká miera nezamestnanosti. Boli viditeľné efekty ako posunutie, substitúcia a mŕtva váha. Väčšina programov APTP mala výrazne krátkodobý účinok. Napríklad verejnoprospešné práce pre dlhodobo nezamestnaných, ktoré boli najviac využívaným programom APTP v rokoch 2001 a 2002, zvýšili krátkodobú zamestnanosť a z dlhodobo nezamestnaných vytvorili krátkodobo nezamestnaných. Konečný dôsledok ich pôsobenia na trh práce bol minimálny, krátkodobé zvýšenie zamestnanosti a príjmu nezamestnaných (vo výške istej minimálnej mzdy) a neskôr opäť návrat do oblasti sociálnej pomoci (účinok „kolotoč“). Navyše tu bola neochota hľadať pracovné miesto na otvorenom trhu práce, keďže ten nie vždy garantoval istotu aspoň minimálnej mzdy.

Oblasti segmentácie trhu práce v rokoch 200-2003

V prvom rade možno identifikovať segmentáciu trhu práce z hľadiska prístupu k zamestnaniu v určitých sektoroch. Počet zamestnaných mierne rástol od roku 2000 (2 101,7 tis.) až do roku 2003 (2 164,6 tis.). Nie vo všetkých sektoroch hospodárstva však rástla zamestnanosť rovnako. Najprudší nárast zaznamenal sektor služieb. Naopak, sektor poľnohospodárstva zaznamenal prudký pokles. Na Slovensku došlo v poslednom desaťročí k výraznému presunu pracovníkov zo sektoru poľnohospodárstva (v roku 1991 podiel

pracujúcich v poľnohospodárstve predstavoval 13% z celkového počtu pracujúcich, v roku 2003 to bolo už len 4,4%) a priemyslu (v roku 1998 podiel pracujúcich v priemysle predstavoval 36,8% z celkového počtu pracujúcich, v roku 2003 to bolo 34%) do oblasti služieb (v roku 1998 podiel pracujúcich v službách predstavoval 56,2% z celkového počtu pracujúcich, v roku 2003 to bolo už 61,6%) (*Employment in Europe*, 2005). Najviac sa zmena počtu zamestnancov dotkla odvetvia umenia, zábavy a rekreácie a oblastí informácií, komunikácie a finančných a poisťovacích služieb. Najvyšší počet zamestnancov v sektore služieb pracoval v odvetví veľkoobchod a maloobchod. „Vo všetkých rozvinutých krajinách sa posúva štruktúra hospodárstva od vysokého podielu poľnohospodárstva a dominancie priemyselnej výroby k prevahe služieb“ (Filadelfiová, 2007, s. 53).

Výrazný je rozdiel v rámci výšky mzdy v jednotlivých sektoroch, čo potvrdzuje segmentačnú teóriu, že na trhu práce existuje niekoľko segmentov s rôznymi pravidlami určovania mzdy. Sektorom s najnižšou priemernou nominálnou mesačnou mzdou je poľnohospodárstvo. Naopak, sektor služieb (okrem turizmu, vzdelávania a zdravotníckych a sociálnych služieb) je sektorom s najvýraznejším rastom. Najlepšie sú dlhodobo odmeňovaní zamestnanci v odvetví finančné a poisťovacie služby. V priemyselnom sektore najvyššie priemerné nominálne mesačné mzdy sú v odvetviach dodávky plynu, elektriny.

Ešte výraznejšie sa segmentácia trhu práce prejavuje z hľadiska klasifikácie zamestnaní. Na Slovensku sa v roku 2003 nekvalifikovaní a pomocní pracujúci podieľali 10% na celkovom počte pracujúcich. Za posledných 15 rokov je to pokles podielu o viac ako 2 percentuálne body, hoci porovnaním rokov 2000-2003 počet zamestnaných nekvalifikovaných mierne vzrástol (vplyvom APTP, predovšetkým verejnoprospešných prác). Na strane ponuky pracovnej sily sa v priebehu troch desaťročí síce podiel nositeľov základného a neukončeného základného vzdelania znížil, ale aj tak tvoril v roku 2001 27,4% z celkovej populácie (Filadelfiová, 2007).

Najvýraznejší pokles zamestnanosti zaznamenali v rokoch 2000-2003 remeselníci, pravdepodobne v dôsledku začatia podnikania a čiastočného odchodu do zahraničia. Najvýraznejší nárast bol u zamestnancov v službách a obchode, ktoré súvisí s etablovaním sa prvých obchodných reťazcov. Mzda pre nekvalifikovaných zamestnancov bola výrazne nižšia ako u ostatných zamestnaní. K zamestnaniam s nízkymi mzdami ďalej patrili obchodníci a robotníci v poľnohospodárstve. Najvyššie mzdy dosahovali vedúci zamestnanci.

Predmetom ďalšej analýzy bude flexibilita trhu práce ako výrazný faktor segmentácie. Na Slovensku sa dočasné zamestnávanie udržuje za posledných 10 rokov bez veľkej zmeny (v roku 2000 – 4,5% z celkového počtu zamestnaných a v roku 2003 – 4,6%) (*Employment in Europe*, 2005). Najviac – jednu tretinu zamestnancov na dobu určitú - tvorili nekvalifikovaní zamestnanci a takmer 20% zamestnanci v službách a obchode. Pre väčšinu zúčastnených (70%) bol tento typ práce iba nevyhnutnou alternatívou, keďže si nemohli nájsť stálu prácu (Matulová, 2008). Skutočnosť, že na Slovensku je takýto spôsob zamestnávania málo rozšírený, interpretuje Filadelfiová (2007, s.66) ako „...ovplyvnený iným vymedzením pracovno-legislatívneho prostredia a inou kultúrou vzťahu zamestnanca a zamestnávateľa. Podľa Zákonníka práce je u nás pomerne ľahké dať výpoveď aj v prípade zamestnania na dobu neurčitú, v zamestnávateľskej praxi sa pomerne rozšírilo nahrádzanie zamestnaneckého pomeru núteným odchodom na živnosť“.

Od roku 2000 do roku 2003 vzrástol podiel samostatne zárobkovo činných na celkovom počte zamestnaných. Pokiaľ v roku 2000 predstavoval 8%, v roku 2003 to bolo 9,7%. Oproti priemeru krajín EÚ sme však boli výrazne podpriemerní. Subkontrakt ako návrat k modelu práce, v ktorom aktívni jednotlivci ponúkajú svoje služby podnikom v rámci konkrétnych projektov, poukazoval na zaostávanie Slovenska za krajinami EÚ.

Jedným z najvýraznejších modelov skrátenia pracovnej doby je práca na čiastočný úväzok. Predstavuje flexibilnú formu práce, ktorá je vhodná len pre určité skupiny ľudí (zdravotne postihnutí, ženy s malými deťmi a pod.). Na Slovensku v porovnaní s krajinami EÚ nebola veľmi rozšírená. V roku 2003 ju využívalo len 3,8% z celkového počtu zamestnaných, čím sme sa zaradili na predposledné miesto v rámci EÚ. V období posledných 10 rokov sa pohybovala konštantne medzi 3%- 4% (*Employment in Europe*, 2005). Veľká časť (takmer 40%) si túto formu práce nezvolilo dobrovoľne. Dôvody vychádzali z nedostatku práce, nemožnosti nájsť si vhodnú prácu na plný úväzok a z iniciatívy zamestnávateľa. Len 16% si túto formu práce zvolilo zo zdravotných a 13% z rodinných dôvodov (ŠÚ SR, Slovstat). Za príčinu nízkeho záujmu o túto formu organizácie práce považuje Filadelfiová (2007, s. 65) „slabú ponuku zo strany zamestnávateľov, ale predovšetkým celkovo nízku úroveň zárobkov a potrebu dvoch celých príjmov v rodine“. Nezanedbateľnú úlohu zohráva tiež skutočnosť, že zamestnávatelia by za kratší pracovný čas chceli odvedenú rovnaké množstvo práce ako na plný úväzok.

Najvýraznejšie sa flexibilita práce prejavovala v rôznych formách organizácie pracovného času. Pracovný čas na Slovensku bol stanovený v *Zákonníku práce*. Týždenne bolo možné odpracovať najviac 40 hodín. Maximálne možný priemerný týždenný pracovný čas nesmel prekročiť 48 hodín (výnimka len zdravotnícki zamestnanci). Priemerný počet skutočne odpracovaných hodín týždenne v hlavnom zamestnaní v SR predstavoval v roku 1998 – 41,7 hodín, ale v roku 2003 – 40,9 hodín (ŠÚ SR, Slovstat). Za 8 rokov teda poklesol počet skutočne odpracovaných hodín na Slovensku o takmer 1 hodinu. Aj tak však Slovensko patrilo ku krajinám s najvyšším počtom odpracovaných hodín.

Pohľad na štruktúru zamestnaných osôb v SR podľa ich pracovného režimu potvrdzuje dominanciu plného pracovného času. Až 97,5% všetkých zamestnancov v roku 2003 na Slovensku pracovalo s pevnou pracovnou dobou a len 6,7% malo kratší pracovný čas. Nevýrazne sú zastúpené iné rozvrhnutia pracovného režimu, ako sú: kratší pracovný týždeň alebo mesiac, na základe individuálnej dohody, určený podľa zamestnanca/zamestnankyne a pod.

Dalšími spôsobmi organizácie pracovného času (v neštandardných režimoch) sú: práca na zmeny, nočná práca, práca nadčas a práca v nesociálnej dobe. U všetkých v porovnaní s priemerom krajín EÚ Slovensko dosahuje výrazne vyšší priemer. Z výsledkov výberového zisťovania pracovných síl v roku 2003 vyplýva, že podiel pracujúcich na zmeny predstavoval viac ako jednu štvrtinu (26%) z celkového počtu zamestnaných. V krajinách EÚ-25 sa priemer pohyboval na úrovni jednej šestiny (18%). Ešte výraznejší je rozdiel pri nočnej práci. Pokým na Slovensku v roku 2003 (ŠÚ SR, Slovstat) pracovalo pravidelne, resp. občas v noci viac ako 24% z celkového počtu zamestnaných, priemer krajín EÚ- 25 sa pohyboval na úrovni 8%. Na Slovensku je pomerne častá práca v atypickom režime. Podľa ŠÚ SR (databáza Slovstat) v roku 2003 prácu v sobotu vykonávalo 26% z celkového počtu zamestnaných osôb a prácu v nedeľu 20% z celkového počtu zamestnancov. Je to výrazne vyšší počet ako v krajinách EÚ, čo vypovedá o horších podmienkach práce z hľadiska pracovného času.

Segmentácia nezamestnaných

Na strane ponuky pracovnej sily sú možnosti slobodnej voľby výrazne obmedzenejšie ako na strane dopytu. Je to spôsobené predovšetkým tzv. sociálnymi handicapmi pracovnej sily. Sociálny handicap je určitý nedostatok spájajúci sa s jedincom a jeho pracovnou silou. Skutočnosti objektívnej povahy sú tie, ktoré majú voči nemu vonkajšiu podobu, nie je ich

nositeľom. Sem môžeme zaradiť napr. prekážky týkajúce sa dostupnosti informácií o trhu práce a nefunkčný trh práce v mieste života jedinca (predovšetkým chýbajúci dopyt po pracovnej sile spojený s vysokou mierou nezamestnanosti nad 20%). Skutočnosti subjektívnej povahy (nositeľom je sám jedinec) možno rozdeliť do dvoch skupín. Po prvé sú to skutočnosti, ktoré dokáže jedinec vlastným pričinením alebo za pomoci iných (prevažne štátu) odstrániť. Nesmieme však zabudnúť na skutočnosť, že jedinec nie vždy chce svoj sociálny handicap objektívnej povahy odstrániť. Sem môžeme zaradiť napr. nízke, resp. žiadne vzdelanie, resp. kvalifikáciu, vysokú dĺžku nezamestnanosti, nedostatočnú prax, chýbajúce kompetencie (sociálne, odborné, jazykové), nízky sociálny kapitál, zneužívanie návykových látok, chýbajúci domov (bezdomovec) a pod. Po druhé, k skutočnostiam subjektívnej povahy možno zaradiť tie, ktoré jedinec nemôže ani vlastným pričinením ani za pomoci iných odstrániť. Patrí sem: zlý zdravotný stav, vysoký (nad 50 rokov), resp. nízky vek (do 18 rokov), veľkosť rodiny, t. j. vysoký počet detí (3 a viac), príslušnosť k etnickej skupine, návrat po výkone trestu, príchod z inej krajiny (emigrácia, azyl).

Možno povedať, že ponuku pracovnej sily na základe sociálnych handicapov môžeme rozdeliť na tri skupiny:

1. nezamestnaní – všetci, ktorí nemajú žiaden zo sociálnych handicapov, či už objektívnej, alebo subjektívnej povahy;
2. znevýhodnení nezamestnaní – vykazujú jeden zo sociálnych handicapov, a preto sú na trhu práce znevýhodnení. Znevýhodnenejší sú tí, ktorí sú nositeľmi sociálnych handicapov subjektívnej povahy, zvlášť tých, ktoré sa nedajú zvonku odstrániť;
3. extrémne znevýhodnení nezamestnaní – dochádza u nich ku kumulácii viacerých sociálnych handicapov, či už subjektívnej, alebo objektívnej povahy.

V prípade kumulácie troch a viacerých handicapov môžeme hovoriť o sociálne exkludovaných z trhu práce.

Prvý problém pri analýze trhu práce na Slovensku v rokoch 2000-2003 vznikol už pri určení počtu nezamestnaných, ktorí nevykazujú žiaden sociálny handicap. Takéto štatistiky nie sú dostupné. Sú vykazované niektoré skupiny znevýhodnených nezamestnaných, ale vždy osobitne. Jeden nezamestnaný môže patriť k viacerým (nemusí však) skupinám znevýhodnených nezamestnaných. Vychádzajúc z vlastnej praktickej skúsenosti môžeme

odhadovať, že sa ich počet pohyboval ku koncu roku 2003 od 10% - do 20% z celkového počtu nezamestnaných.

Regionálna nezamestnanosť pohybujúca sa na a nad úrovňou 20%, ako jeden z objektívnych sociálnych handicapov, sa týkala ku koncu roka 2003 spolu 27 okresov z celkového počtu 79 okresov (počnúc Rimavskou Sobotou a Veľkým Krtíšom, kde presahovala 30%, a končiac Bardejovom, kde dosahovala 19,98%) a troch krajov (Banskobystrického – 22,75%, Košického – 22,16% a Prešovského – 19,57%). Spolu na dotknutom území žilo 225 tis. nezamestnaných, čo predstavovalo polovicu z celkového počtu nezamestnaných. Navyše, ku koncu roku 2003 úrady práce v dotknutých okresoch registrovali len 2 681 voľných pracovných miest, čo predstavovalo 17% z celkového počtu voľných pracovných miest v rámci SR. Existoval teda výrazný nepomer medzi počtom nezamestnaných žijúcich na danom území (50%) a počtom voľných pracovných miest (17%). Niet pochybnosti o tom, že okresy vykazovali znaky masovej nezamestnanosti a viac ako APTP bola potrebná cielená politika zamestnanosti spojená s vytváraním nových pracovných miest. Nevhodné programy APTP mohli situáciu na trhu práce výrazne zhoršiť. Možno konštatovať, že nezamestnanosť mala výrazne regionálny charakter a bola koncentrovaná v južnej a východnej časti územia Slovenska. Ak k sociálnemu handicapu objektívnej povahy pridáme aj jeden z oblastí subjektívnej, napr. dlhodobú nezamestnanosť, z celkového počtu znevýhodnených nezamestnaných viac ako polovica (54%) patrila k skupine extrémne znevýhodnených nezamestnaných. Tá už má však výraznejšie nižšie šance pri uplatnení sa na trhu práce ako len znevýhodnení nezamestnaní. Pridaním ďalších znakov, ak by to umožňovali dostupné štatistické údaje, by bolo možné identifikovať skupiny sociálne exkludovaných z trhu práce. Štatistické zisťovania NÚP za jednotlivé regióny však takú možnosť neponúkajú.

Nízky stupeň vzdelania, ako jeden zo sociálnych handicapov pracovnej sily, na Slovensku v rokoch 2000-2003 dokumentuje Tabuľka č. 2. S rastúcim stupňom vzdelania klesá podiel nezamestnaných. Nekvalifikovaní nezamestnaní tvorili takmer 60% z celkového počtu nekvalifikovaných ekonomicky aktívnych. Možno povedať, že výrazne znevýhodnenou skupinou na trhu práce sú nekvalifikovaní nezamestnaní a vytvárajú jeden ucelený segment.

Tabuľka č. 2 Štruktúra nezamestnaných podľa vzdelania v SR v rokoch 2000-2003 a počet EAO podľa vzdelania v SR v roku 2003 (stav k 31.12.)

Rok	Ved. vzd.	VŠ	Vyššie vzd.	ÚSO	ÚSV	ÚS	SO	Vyuč.	ZŠ	bez vzd.
2000	65	13918	1696	82323	21336	43409	18805	175161	136929	12855
2001	83	14004	1744	81397	19349	45340	11178	191291	152875	16391
2002	89	13961	2003	74829	17314	43642	6413	179472	148658	17696
2003	82	13559	1747	65473	13394	38857	4608	166445	131329	16730
2003*	2300	304900	19300	834800	117300	133700	62800	935700	223500	40000
%**	3,6	4,4	9,1	7,8	11,4	29,1	7,3	17,8	58,8	41,8

* ekonomicky aktívne obyvateľstvo

** % podiel nezamestnaných v roku 2003 k ekonomicky aktívnemu obyvateľstvu v roku 2003

Zdroj: vlastné spracovanie údajov NÚP a ŠÚ SR (databáza Slovstat)

V prípade, že k sociálnemu handicapu vzdelanie pridáme ďalší, napr. dĺžku nezamestnanosti nad 12 mesiacov, dostaneme skupinu extrémne znevýhodnenú na trhu práce. Ku koncu roku 2003 NÚP evidoval spolu 85 tis. dlhodobo nezamestnaných so základným vzdelaním, čo predstavovalo takmer 65% z celkového počtu nekvalifikovaných nezamestnaných. Ako ukazuje Tabuľka č. 3, na trhu práce bola viditeľná tendencia pozitívneho vzťahu medzi stupňom vzdelania a počtom dlhodobo nezamestnaných nad 12 mesiacov. Identifikácii exkludovaných nezamestnaných bránia chýbajúce štatistické údaje NÚP.

Tabuľka č. 3 Štruktúra nezamestnaných podľa vzdelania v roku 2003 a počtu dlhodobo nezamestnaných podľa vzdelania v SR v roku 2003 (stav k 31.12.)

Ukazovateľ	bez vzd.	zákl. vzdel.	vyučení	stred. vzdel.	stred.	gymn.	USO	vyššie	VŠ	ved. vzdel.
Dlhodobo nezamestnaní	12830	85253	67942	2405	11394	5509	23040	504	3406	16
Nezamestnaní spolu	16730	131329	166445	4608	38857	13394	65473	1747	13559	82
% podiel DN/N	76,7	64,9	40,8	52,2	29,3	41,1	35,2	28,8	25,1	19,5

Zdroj: vlastné spracovanie údajov NÚP

„Z hľadiska vekovej štruktúry evidovaných nezamestnaných situácia na trhu práce v sledovanom roku je obdobná ako v roku 2002 a je charakterizovaná zhoršujúcou sa situáciou mladých nezamestnaných a postavenia starších ľudí na trhu práce“ (Správa..., 2004). Výrazný segment trhu práce vytvorili mladí ľudia vo veku do 19 rokov (hlavne mladiství v regiónoch s vysokým zastúpením rómskej menšiny), následne kategória mladých vo veku do 24 rokov. Ich počet však postupne klesal. Naopak, počet nezamestnaných nad 50 rokov veku neustále stúpala a vytváral skupinu znevýhodnených nezamestnaných.

Tabuľka č. 4 Štruktúra nezamestnaných podľa veku v SR v rokoch 2000-2003 a počet ekonomicky aktívneho obyvateľstva podľa veku v SR v roku 2003

Rok	do 19 r.	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 44	45 - 49	50 - 54	55 - 59	nad 60
2000	62135	98006	64103	54324	55331	57261	57225	42357	15167	588
2001	52073	98570	69121	57041	59083	60839	62594	53068	20669	594
2002	38082	90300	66983	55394	56247	57362	61510	54983	22410	806
2003	24614	72959	58486	51242	51815	54231	59562	55092	23515	708
2003*	58000	326000	366400	328300	360700	385400	381700	285400	117900	24500
% **	42,44	22,38	15,96	15,61	14,37	14,07	15,60	19,30	19,94	2,89

* ekonomicky aktívne obyvateľstvo

** % podiel nezamestnaných v roku 2003 k ekonomicky aktívnemu obyvateľstvu v roku 2003 v danej vekovej skupine

Zdroj: vlastné spracovanie údajov NÚP a ŠÚ SR (databáza Slovstat)

Ak k sociálnemu handicapu mladí nezamestnaní do 19 rokov veku a starší nezamestnaní nad 50 rokov veku pridáme ďalší, a tým je dlhodobá nezamestnanosť vytvoríme skupinu extrémne znevýhodnených nezamestnaných. Z analýzy dát vyplýva, že dlhodobá nezamestnanosť bola najvyššia práve v týchto dvoch skupinách (pozitívna korelácia). Identifikácii exkludovaných nezamestnaných v rámci týchto dvoch segmentov bránia chýbajúce štatistické údaje NÚP.

Vývoj počtu nezamestnaných, ktorí patria k skupine zdravotne postihnutých, a teda vykazujú jeden zo sociálnych handicapov, prezentuje Tabuľka č. 5. Hlavné dôvody poklesu zdravotne postihnutých v evidencii úradov práce boli: prehodnotenie ich zdravotného stavu alebo dobrovoľný odchod z evidencie úradu práce v dôsledku štátom hradeného zdravotného poistenia pre týchto nezamestnaných bez povinného evidovania sa na úrade práce.

Z celkového počtu 23 tis. k 31.12.2003 do skupiny extrémne znevýhodnení patrili takmer všetci (83% z nich bolo dlhodobo nezamestnaných, 49% bolo bez kvalifikácie). Hoci početne nevelká, ale v podstate celá skupina zdravotne postihnutých, vytvára na trhu práce segment sociálne exkludovaných.

Tabuľka č. 5 Vývoj počtu zdravotne postihnutých nezamestnaných v rokoch 2000 – 2003 (stav k 31.12.)

Rok	Počet	% podiel na celkovom počte nezamestnaných
2000	27 548	5,44
2001	29 352	5,5
2002	28 551	5,66
2003	22 574	4,99

Zdroj: vlastné spracovanie údajov NÚP

Ďalšie sociálne handicapy nie sú vykazované oficiálnymi štatistikami, hoci úrady tieto údaje v svojom počítačovom programe evidujú, ako napr. počet rokov praxe, kompetencie (odborné a jazykové) a pod. Natíska sa otázka, prečo tieto údaje netvorí súčasť štatistík, keďže by výrazne napomohli pri identifikácii ďalších segmentov na národnom ako aj lokálnych trhoch práce.

Záver

V tomto príspevku sme sa usilovali predstaviť trh práce na Slovensku v rokoch 2000-2003 z pohľadu segmentačnej teórie. Závery je možné zhrnúť do niekoľkých tvrdení. Miera nezamestnanosti poklesla, ale nebola sprevádzaná adekvátnym rastom zamestnanosti. Jednou z príčin bola nízka úroveň minimálnej mzdy. Vznikali výrazné rozdiely v rozdelení príjmov, čo štrukturovalo trh práce na určité segmenty. Priemerná hodnota dávky v hmotnej núdzi tvorila takmer polovicu minimálnej mzdy a takmer 70% priemernej podpory v nezamestnanosti. Výdavky na PPTP výrazne prevyšovali výdavky na APTP, ktorej inštitucionálny rámec v podstate kopíroval európsku stratégiu zamestnanosti. Bol determinovaný možnosťami v rámci predvstupových fondov EÚ. Programy, ktoré vznikli, zohľadňovali do určitej miery (sledovali kumuláciu sociálnych handicapov „vybranej“ skupiny nezamestnaných) situáciu na trhu práce. Ich dobrovoľný mechanizmus (nenútená motivácia), istota (istý príjem a dočasná istota pracovného miesta), výrazná individualizácia

(zameranie na špecifické znaky nezamestnaných) a nedostatok voľných pracovných miest boli základom pre efektivitu. Tá však niky nebola evaluovaná na národnej úrovni, len z časti na lokálnej. Boli aplikované predovšetkým nástroje APTP zamerané na vytváranie nových pracovných miest, zvlášť verejnoprospešné pracovné miesta. Vo vnútri trhu práce vzniká alebo sa prehľbuje segmentácia, tak v určitých sektoroch a odvetviach národného hospodárstva (s ohľadom na zamestnanosť a mzdy), ako aj v súvislosti s charakterom platenej práce. Pretrváva zamestnanosť na plný pracovný úväzok. Nedostatočné je využívanie flexibilných foriem práce, ktoré umožňujú zvýšenie tvorby pracovných miest (pružný pracovný čas, práca na čiastočný úväzok a pod.) na úkor využívania flexibilných foriem práce, ktoré svojim spôsobom zabraňujú vytváraniu nových pracovných miest (práca nadčas, nočná práca a pod.). Výrazne narastá zamestnávanie formou samozamestnávania. Segmentácia sa prejavuje aj na strane nezamestnaných. Len malé percento nezamestnaných je bez určitého sociálneho handicapu. Jedným zo sociálnych handicapov sa vyznačovalo viac 80% z celkového počtu nezamestnaných. K znevýhodneným nezamestnaným patrili nezamestnaní žijúci na juhu a východe Slovenska, nekvalifikovaní nezamestnaní, mladiství a nezamestnaní nad 50 rokov veku. Ostatné sociálne handicapy nebolo možné analyzovať, keďže neexistovali dostupné štatistické dáta. K extrémne znevýhodneným nezamestnaným možno zaradiť nezamestnaných z predchádzajúcich skupín, ktorí sú navyše dlhodobo nezamestnaní. Ako exkludovaných znevýhodnených nezamestnaných je možné identifikovať zdravotne postihnutých evidovaných na úrade práce (vykazovali tri a viac sociálnych handicapov).

Zoznam bibliografických odkazov

- [1] DŽAMBAZOVIČ, Roman. *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2007. 232 s. ISBN 978-80-223-2428-1.
- [2] *Employment in Europe*. EUROPEAN COMMISSION. Brussels: Office for Official Publications of the European Communities, 2005. ISSN 1012-5223.
- [3] FILADELFIOVÁ, JARMILA. *Ženy, muži a vek v štatistikách trhu práce*. Bratislava: IVO, 2007. 116 s. ISBN 978-80-88935-91-9.
- [4] GERBERY, Daniel a LESAY Ivan a Daniel ŠKOBLA. *Kniha o chudobe. Spoločenské súvislosti a verejné politiky*. Bratislava: Priatel'ia Zeme – CEPA, 2007. 144s. ISBN 978-80-968918-9-4.
- [5] IVO: *Evaluácia sociálnej politiky zameranej na zníženie dlhodobej nezamestnanosti. Výskumná správa*. [online]. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, [2006] [cit. 2012-01-02]. Dostupný z [www: <http://www.ivo.sk/4908/sk/aktuality/evaluacia-socialnej-politiky-zameranej-na-znizenie-dlhodobej-nezamestnanosti-%E2%80%93-vyskumna-sprava-z-projektu-k-dispozicii>](http://www.ivo.sk/4908/sk/aktuality/evaluacia-socialnej-politiky-zameranej-na-znizenie-dlhodobej-nezamestnanosti-%E2%80%93-vyskumna-sprava-z-projektu-k-dispozicii).

- [6] KVAPILOVÁ, Erika. Stručný prehľad vývoja politiky zamestnanosti na Slovensku od roku 1989 do roku 2004. In: BODNÁROVÁ, B. et. al. *Transformácia sociálneho systému na Slovensku: stav, výsledky, riziká narušenia sociálnej súdržnosti a modely riešenia. Priebežná správa z druhej etapy*. Bratislava: Stredisko pre štúdium práce a rodiny. 2004.
- [7] MARCINČIN, Anton, LUBYOVÁ, Martina (editori). *EÚ monitoring 2002*. Bratislava: SFPA, Friedrich Ebert Stiftung, 2002. 156 s.
- [8] MPSVaR. *Správa o sociálnej situácii obyvateľstva Slovenskej republiky 2003*. [online]. Bratislava: MPSVaR, [2003] [cit. 2012-02-01]. Dostupný z [www: <http://www.employment.gov.sk/analyticke-centrum.html#spravy>](http://www.employment.gov.sk/analyticke-centrum.html#spravy).
- [9] *SOP LZ - SEKTOROVÝ OPERAČNÝ PROGRAM ĽUDSKÉ ZDROJE*. [online]. Bratislava: MPSVaR, [2004] [cit. 2012-02-02]. Dostupný z [www: <http://www.esf.gov.sk/content/01_esf_06_01.php>](http://www.esf.gov.sk/content/01_esf_06_01.php).
- [10] *Správa o sociálnej situácii obyvateľstva Slovenskej republiky 2004*. [online]. Bratislava: MPSVaR, [2004] [cit. 2010-06-12]. Dostupný z [www: <http://www.employment.gov.sk/new/index.php?SMC=1&id=247>](http://www.employment.gov.sk/new/index.php?SMC=1&id=247).
- [11] Štatistický úrad Slovenskej republiky, Databáza Slovstat. Dostupný z [www: <http://www.statistics.sk/pls/elisw/vbd>](http://www.statistics.sk/pls/elisw/vbd).
- [12] ŠUMNÝ, Jaroslav. *Je náš trh práce dlhodobo stabilizovaný?* In: Časopis NÚP Služby zamestnanosti 5-6/2002. ISSN 1335-4043. 2002. s. 6-10.
- [13] Zákon č. 387/1996 Z. z. o zamestnanosti v znení neskorších predpisov.

Kontakt

Mgr. Gizela Brutovská, PhD., PU v Prešove, FHPV, Ústav pedagogiky, andragogiky a psychológie, Katedra andragogiky, Ul. 17. novembra 1, 080 01 Prešov, gizela.brutovska@gmail.com

Nástroje sociálnej politiky z pohľadu sociálneho učenia Katolíckej cirkvi

Instruments of social policy in perspective of Catholic social teaching

Martin FERO

Abstrakt:

Súčasťou sociálneho učenia Katolíckej cirkvi je kresťanská tradícia starostlivosti a pomoci marginalizovaným skupinám v spoločnosti. Od obdobia priemyselnej revolúcie a vzniku moderných štátov sa Katolícka cirkev nie len prakticky angažuje pri riešení sociálnych problémov, ale od konca 19. storočia prezentuje svoje konkrétne stanoviská a princípy v sociálnych dokumentoch. V nich adresuje svoje výzvy aj predstaviteľom štátov, iniciuje aktivity alebo reaguje na ich sociálnu politiku a upozorňuje nie len na pozitívne ale aj negatívne dôsledky nástrojov sociálnej politiky.

Kľúčové slova:

Sociálne učenie Katolíckej cirkvi, priemyselne rozvinuté štáty, sociálne problémy, historický vývoj, hodnotenie nástrojov sociálnej politiky

Abstract: A christian tradition of care and assistance to marginalized groups in society is a part of the Catholic social teaching. From the period of the industrial revolution and the emergence of modern states the Catholic Church not only practically engaged in solving social problems, but since the late 19th century presents its own particular opinions and principles in social documents. In them address its challenges also to responsible of states, initiates activities or responds to their social policy and reminds not only positive but also negative effects of social policy instruments.

Key words:

Catholic social teaching, industrialized countries, social problems, historical development, assessment of instruments of social policy

Prvé myšlienky o zavádzaní nástrojov sociálnej politiky sa objavujú v Európe s nástupom modernizácie, ktorá okrem ekonomických zmien podľa historikov prináša aj ďalší významný prvok nevyhnutný pre zavedenie štátnej inštitucionalizovanej pomoci, ktorým je narastajúci pocit príslušnosti občanov k štátu, deklarujúceho rovnosť pred právom (Sgritta, 1983, 407). Následne, proces modernizácie generuje v Európe a Severnej Amerike prostredníctvom týchto politicko-inštitucionálnych zmien nové požiadavky, ktoré sú podmienkou prechodu zo štátu liberálneho práva k štátu, ktorý zasahuje do ekonomiky s cieľom redistribúcie materiálneho bohatstva a služieb (Ferrera, 1993, 108).

Na druhej strane treba zdôrazniť, že modernizácia so sebou prináša širokú spoločenskú vrstvu robotníkov žijúcich tesne nad hranicou minimálne nevyhnutných podmienok na prežitie, ktorí postupne získavajú práva a materiálne zabezpečenie v práceneschopnosti

z dôvodu úrazu, resp. v starobe. Okrem nich sú to aj iné marginalizované skupiny (napr. siroty, vdovy, chorí, ale aj deti z chudobných rodín bez prístupu ku vzdelaniu), ktorým kresťanstvo venovalo svoju intenzívnu pozornosť skôr, ako by sa starostlivosťou o nich zaoberali zákony formujúcich sa moderných štátov v predchádzajúcich storočiach. Už v prvých storočiach kresťanstva, ako aj v stredoveku, Cirkev spájala svoju evanjelizáciu s charitatívnou činnosťou. Počínajúc štvrtým storočím sa stavali chudobince, sirotince a útulne pre pcestných kresťanov, postupne aj nemocnice, kláštory, školy a univerzity. Sociálna starostlivosť o človeka najmä prostredníctvom cirkevných inštitúcií sa v duchu kresťanskej lásky tiahne ako červená niť celými dejinami Cirkvi (Woods, 2009, 135 – 148). Aj v novoveku reaguje kresťanstvo na potreby núdznych vo väčšine prípadov konkrétnymi aktivitami a projektmi skôr než štát. Ako príklad možno uviesť niektoré významnejšie:

- V prvej polovici 19. storočia v Nemecku dobre chápal novú hospodársku a spoločenskú situáciu biskup Ketteler, ktorý sa zasadzoval o to, aby sa robotníci medzi sebou organizovali, čím by dosiahli rovnocennejšie postavenie voči svojim zamestnávateľom v ich pracovno-právnych vzťahoch. Podporu pracujúcej mládeže a jej sociálne znevýhodnenia riešil v polovici 19. storočia Adolf Kolping zakladaním učňovských spolkov. Dôchodkové poistenie a sociálny program na ochranu robotníkov v tejto krajine zaviedol Otto von Bismarck až v roku 1889, to však bolo vôbec historicky prvým spomedzi všetkých krajín (Spiazzi, 1992, 716).
- León Harmel bol francúzskym priemyselníkom a katolíckym sociálnym reformátorom, ktorý vytvoril systém ochrany pre starých ľudí a robotníkov.
- Vo Veľkej Británii sa kardinál Edward Manning významne zasadzoval za rešpektovanie práv robotníkom a podporoval riešenie robotníckej otázky vládnymi inštitúciami.
- Vo Švajčiarsku vzniklo kresťanské sociálne hnutie, ktoré sa snažilo prinútiť vládu, aby sa zoberala riešením sociálnych problémov. Švajčiarsky biskup Mernold súčasne veľmi podporoval myšlienku napísania sociálnej encykliky a pripravil dokument o ochrane chudobných, čím sa významne pričínil k vydaniu vôbec prvej sociálnej encykliky *Rerum Novarum* v roku 1891 (Spiazzi, 1992, 717).

Tento dokument zaujme popri svojom konkrétnom obsahu aj tým, že deklaruje jasné stanoviská a potvrdzuje kritéria pre aplikáciu princípov morálnej teológie Katolíckej cirkvi v praxi modernej spoločnosti. Tie sú zvlášť významné v situácii, keď sa v čase priemyselnej spoločnosti postupne objavujú alternatívy konaní, ktoré prezentované sociálne učenie Katolíckej cirkvi označuje jednoznačne za nesprávne. V encyklike *Rerum Novarum* tak

reaguje na revolučný marxizmus, ktorý s cieľom riešiť ťažkú situáciu robotníkov ich podnecoval k revolúcii a k násilnému odňatiu súkromného vlastníctva (1891, 39). Formujú sa tak základné línie sociálneho učenia, ktoré v sebe explicitne zahŕňa aj presadzovanie ukotvenia nástrojov sociálnej politiky vládami priemyselne rozvinutých krajín. Tak sa počas viac než 120 ročného obdobia dodnes vzájomne formujú a aktualizujú postoje sociálneho učenia Katolíckej cirkvi spolu s konkrétnymi oblasťami sociálnej politiky aplikovanými v praxi (Colom, 1996, 247).

Následne tak možno vytýčiť tri hlavné línie sociálnej politiky, ktorými sa sociálne encykliky zaoberajú:

- práca a pracovné podmienky,
- mzda pracujúcich (ako sociálna a rodinná),
- zodpovednosť verejnej moci za sociálnu situáciu a zamestnanosť.

Práca a pracovné podmienky

Od prvej sociálnej encykliky je vnímaná práca (zlepšovanie podmienok pri práci, odmena za prácu) ako kľúčový prostriedok pre riešenie robotníckej otázky (Rerum Novarum, 1891, 1 a 7). Následne sa aj ďalších sociálnych encyklikách opakovane objavuje výzva prijať opatrenia pre odstránenie diskriminácie a nespravodlivosti vo vzťahu zamestnanec a zamestnávateľ, a podporu právnej vymáhateľnosti podmienok, ktoré tento vzťah upravuje. Za jeden z najvýznamnejších prostriedkov pre dosiahnutie tohto cieľa považuje sociálne učenie odbory, pričom nie len vyzýva štáty, aby umožnili slobodné organizovanie sa robotníkov, ale samotnými robotníkmi pripomína, aby sa angažovali. Súčasne však upozorňuje na riziko vzniku opačnej situácie, kedy by sa tlak odborov zmenil na diktát voči zamestnávateľom alebo by sa odbory stali nástrojom v prospech záujmov politických strán (Quadragesimo Anno, 1931, 95, 96). Tieto prvé dve sociálne encykliky zdôrazňujú aj podporu štátnych systémov zdravotného a penzijného poistenia, čo v období kedy boli vydané (1891-1931) má výrazný iniciatívny charakter.

Mzda pracujúcich (sociálna a rodinná)

Ochrana práv robotníkov sa v sociálnom učení Katolíckej cirkvi prezentuje ako prostriedok pre riešenie sociálnych problémov. Analogicky, je vnímaná aj mzda pracovníkov, ktorá pre to, aby sa priblížila kritériu spravodlivosti musí zohľadňovať jej sociálne súvislosti, nie len

individuálnu situáciu pracujúceho. Encyklika *Quadragesimo anno* z roku 1931 (71-75) prezentuje tri faktory, ktoré treba zohľadniť pri určovaní mzdy:

- 1) Zaopatrenie pracujúceho a jeho rodiny: rodinná mzda
- 2) Situácia podniku: nevyhnutnosť, aby každý podnik napredoval bez vážnych ťažkostí
- 3) Nutnosť napomáhať spoločné dobro: mzda prispôsobená verejným záujmom

Zodpovednosť verejnej moci za sociálnu situáciu a zamestnanosť

Už Lev XIII vyjadruje znepokojenie pre chudobu pracujúcej triedy a vyzýva štáty k riešeniu tejto problematiky (*Rerum Novarum*, 1891, 42, 27). Podľa sociálneho učenia Katolíckej cirkvi úlohou štátov nie je iba vytvárať podmienky pre zlepšenie situácie robotníkov, ale v období rannej industrializácie žiadalo, aby štát aktívne zasahoval do sociálne indiferentného prostredia ekonomiky s cieľom dosahovať spoločné dobro (*Quadragesimo Anno*, 1931, 10). Zásah štátu s týmto cieľom považuje nie len za nevyhnutný, ale je aj legitímny (*Quadragesimo Anno*, 1931, 44-49).

Vo všeobecnosti možno hovoriť, že zásah štátu do ekonomiky, ktorý odporúčajú sociálne encykliky sa zhoduje s úvahami významnej časti ekonómov tohto obdobia. Ekonomická história po tomto období zaznamenáva vlnu rozsiahlych štátnych zásahov, ktoré sa prirodzene skôr opierajú o veľmi negatívne skúsenosti predchádzajúcich krízových rokov 1929-1931, než o texty encyklik. V skutočnosti možno túto zmenu politiky štátov charakterizovať ako snahu regulovať „divoký nástup priemyselnej revolúcie“. Situácia, ktorá vznikla v sebe kombinovala viaceré negatívne faktory: ekonomická kríza, sociálny neporiadok a nárast počtu robotníckych hnutí. Z týchto dôvodov začali priemyselne rozvinuté krajiny sveta postupne upúšťať od dovtedy síce spochybňovanej, ale overenej koncepcie ekonomiky bez štátnej intervencie (Toso, 1995, 48, 51).

Dnes je považovaný za jedného z najvýznamnejších zástancov a tvorcov politiky štátnych zásahov, resp. štátnych stimulov, americký ekonóm J. M. Keynes, ktorý sa bezprostredne spája s krízovým obdobím 1929-1931. Myšlienky štátneho zásahu do ekonomiky ešte niekoľko desaťročí pred ním pomerne významne rozvinuli nemeckí autori G. Rimlinger, H. Achinger, W. Müller a C. Neusüss. Neskôr, po 2. svetovej vojne, dochádza ku vzájomnej integrácii nástrojov sociálnej politiky do komplexného systému štátnych zásahov. Výsledkom je koncept sociálneho štátu, ktorý sa historicky najčastejšie spája s britským ekonómom, ktorým bol William Beveridge (Donati, 1983, 56).

Treba sa však zvlášť pozastaviť pri fakte, že prístupy viacerých autorov, aj tých, ktorých sme uviedli, sú vo výraznej miere inšpirované marxistickými myšlienkami. Pozoruhodné je to, že napriek výrazným principiálnym nezhodám medzi socialistickou a kresťanskou perspektívou riešenia sociálnych problémov, sa oba pohľady stotožňujú s presvedčením, že zásahy štátu sú nevyhnutné z dôvodu nedokonalosti, resp. chybného fungovania trhu (Höffner, 1995, 158). Na nedostatky voľného trhu najvýraznejšie upozorňuje encyklika *Quadragesimo anno* z roku 1931. Pius XI v nej upozorňuje na morálne a humanitné nedostatky kapitalistického systému a žiada o doplnenie princípov kapitalistického systému o vyšší etický princíp: princíp sociálnej spravodlivosti (108-109, 127). Následne by mala byť ekonomika v službách všetkých, každého človeka, pretože nemá svoj jediný cieľ vyrábať len pre produkciu, ale vyrábať dobrá potrebné a užitočné pre rozvoj človeka, preto je nutné, aby bolo národný dôchodok spravodlivo rozdelený (132 – 137).

Podpora štátneho zásahu do ekonomiky zo strany sociálneho učenia Katolíckej cirkvi pretrváva aj v nasledujúcich desaťročiach, prakticky až dodnes. Je však treba upozorniť na postupný rozvoj a aktualizáciu jeho pohľadu predovšetkým na negatívne konsekvencie neprimeraných štátnych zásahov. Cirkevné dokumenty po 2. svetovej vojne reflektujú prínosy, ale aj riziká rôznych sociálnych modelov, ktoré sa v tom období v štátoch s vyspelými ekonomikami uplatňujú. Napriek tomu, že ide o modely skutočne rôznorodé a ich klasifikácii venujú pozornosť viacerí autori (medzi ktorými sú najvýznamnejší R. Titmuss, Furniss a Tilton, Heller, Lindblom, Esping-Andersen), kritické slová dokumentov majú skôr všeobecnú platnosť.

V kontinuite s predchádzajúcimi vyjadreniami aj nové dokumenty vyjadrujú podporu štátu, ktorý zasahuje do ekonomiky v snahe sledovania dobra všetkých a pomoci rozvoju celého človeka (*Gaudium et Spes*, 1965, 75). Upozorňujú však na to, že štát nemá preberať úlohu, ale svojou činnosťou stimulovať spoločenské skupiny, aby prevzali zodpovednosť a prirodzene sa samoorganizovali a riadili. V tejto v encyklike nájdeme aj výzvu k tomu, aby bola vytvorená sieť inštitúcií zabezpečujúcich sociálne zabezpečenie na občianskej báze, aby ľudia nepodľahli pasivite a boli vo svojom sociálnom prostredí zodpovední a aktívni (*Gaudium et Spes*, 1965, 69).

Podobne aj v neskoršej encyklike *Populorum progressio* z roku 1967 nachádzame výzvu k tomu, aby sa štát snažil, čo najviac povzbudiť činnosť jednotlivcov a sociálnych skupín, ktoré oni samé majú byť strojcami spoločného dobra, a upozorňuje pred nebezpečenstvom

kolektivistické štátu, v ktorom by boli občania, zbavený osobnej slobody, pasívni a plne závislí od štátu, bez tretieho sektora (23, 33).

V terminológii dokumentov sa častejšie objavuje popri podpore zásahu štátu do ekonomiky aj vytváranie podmienok zo strany štátu, ktoré by neohrozovali autonómiu jednotlivcov, rodín a sociálnych skupín. Sociálne učenie Katolíckej cirkvi tak explicitne podporuje štát, ktorý zasahuje do ekonomiky, aby jej činnosť orientovala pre verejné dobro, avšak určite nesmie nahradzovať činnosť jednotlivcov a skupín, ale vytvoriť im podmienky, aby boli viac autonómni a boli schopní si sami sebe navzájom pomáhať – neznižovať ich zodpovednosť samých za seba – v zmysle solidarity a subsidiarity (Toso, 1995, 256).

Solidarita v sociálnom učení Katolíckej cirkvi

Základom solidarity je vnímanie spoločenskej zodpovednosti, na báze dobrovoľnej snahy, každého podľa schopností a možností. Dokument *Quadragesimo anno* hovorí o solidárnej spoločnosti ako spoločnosti, kde si každý uvedomuje zodpovednosť za druhého a kde ak trpí jeden člen spoločnosti, trpí celá spoločnosť (1931, 137). V neskorších dokumentoch sa ako prostriedok pre realizáciu sociálnej politiky štátu spomína pojem solidarita (inštitucionalizovaná), ktorá sa má realizovať prostredníctvom efektívnej politiky štátu ohľadne investícií, organizácii výroby a výberu daní (*Octogesima Adveniens*, 1971, 23). Ján Pavol II v encyklike *Sollicitudo Rei Socialis* upozorňuje na skutočnú solidaritu a na nebezpečenstvo moderného štátu, kde je inštitucionalizovaná solidarita premrštená a utláča osobnú zodpovednosť, alebo kde je štátna solidarita čisto prerozdeľovaním nadbytku (38, 40, 46).

V týchto neskorších dokumentoch sociálneho učenia Katolíckej cirkvi je čitateľné zmiernenie kritiky kapitalizmu vo všeobecnosti, pričom sa v nich sústreďuje pozornosť viac na konkrétne nedostatky, čo je do značnej miery dôsledok reflexie vývoja a zmien, ktorým sa tento hospodársky systém za storočné obdobie podrobil. Ján Pavol II vo svojej encyklike *Centesimus Annus* uznáva význam kapitalizmu a schvaľuje primeraný zisk ako znak dobrého fungovania firmy. Avšak v otázke situácie chorého, starého, zdravotne postihnutého, či opusteného dieťaťa považuje kapitalizmus za indiferentný a slepý. Preto uprednostňuje spoločnosť, ktorá sa nestavia proti voľnému obchodu, ten by však mal byť kontrolovaný sociálnymi silami a štátom, aby tak bolo garantované zabezpečenie základných potrieb všetkých ľudí. Žiada o vytvorenie sociálnej politiky a angažovanie sa politikov pre pomoc núdznym, ktorí majú prednostnú prioritu (*Sollicitudo Rei Socialis*, 1987, 42).

Záver

Sociálne učenie Katolíckej cirkvi vychádza z bohatej tradície myšlienok a praktických prístupov v oblasti riešenia sociálnych problémov. V novodobej histórii Katolíckej cirkvi môžeme sledovať pretrvávajúcu záujem a podporu pri riešení sociálnych problémov aj v podobe reflexie a skrytej interakcie so sociálnymi politikami, ktoré aplikujú vyspelé a menej rozvinuté štáty súčasnosti, pričom hodnotia pozitívne aj negatívne konsekvencie ich realizácie.

Zoznam bibliografických odkazov

- [1] COLOM, Enrique, *Chiesa e società*, Armando Editore, Roma, 1996, 416, ISBN 88-7144-681-3
- [2] DÖFFNER, Joseph, *La dottrina sociale cristiana*, Edizioni San Paolo, Milano, 2004, ISBN 978821513602
- [3] DONATI, Pierpaolo, *Natura, problemi e limiti del welfare state: un'interpretazione*, In DONATI, Pierpaolo, ROSSI, Giorgio, *Welfare state: problemi e alternative*, Franco Agnelli Editore, Milano, 1983, p. 407.
- [4] FERRERA, Maurizio, *Modelli di solidarietà*, Il Mulino, Bologna, 1993, p. 168, ISBN 88-15-06306-4
- [5] SGRITTA, Giovanni, *Il dilemma selettività/universalità: genesi, trasformazione e limiti*, In DONATI, Pierpaolo, ROSSI, Giorgio, *Welfare state: problemi e alternative*, Franco Agnelli Editore, Milano, 1983, p. 407.
- [6] SPIAZZI, Raimondo, *Enciclopedia del pensiero sociale cristiano*, Edizioni Studio Domenicano, Bologna, 1992,
- [7] TOSO, Mario, *Welfare Society*, LAS, Roma, 1995, ISBN 978-88-213-0544-9
- [8] WOODS, Thomas E., *Jak Katolická církev budovala západní civilizaci*, Res Claritatis, 2008, s. 206, ISBN 978-80-904143-0-3
- [9] *Dokumenty sociálnej náuky Cirkvi*, Spolok sv. Vojtecha, Trnava, 2007, ISBN 978-80-7162-694-7

Kontakt

Mgr. Martin Fero, PhD., Katedra sociológie VŠZaSP sv. Alžbety v Bratislave, n.o., Polianky, Pod brehmi 4/A, 841 03 Bratislava, feromartin@gmail.com

Sociológia a rodinná politika

Sociology and Family Policy

Jozef MATULNÍK, Roman KOLLÁR, Margita KOLLÁROVÁ

Abstrakt:

Sociológia, rodinná politika a verejná diskusia o rodine sa navzájom ovplyvňujú. Tieto vzťahy sú narušené redefinovaním rodiny z ideologických a politických dôvodov. Pozitívne riešenia vychádzajú z koncepcie prirodzenej rodiny. Aktuálnou úlohou rodinnej politiky je posilnenie inštitúcie manželstva. David Popenoe podnetne vymedzuje oblasť pre zameranie výskumu inštitúcie manželstva. Ďalšie podnety vychádzajú z teórie druhej demografickej revolúcie, ktorá akcentuje ideové faktory zmien demografického správania a rodinného života. Religiozita môže pozitívne vplyvať na stabilitu manželstva a rodiny, čo potvrdzujú i údaje zo sociologického výskumu uskutočneného na Slovensku.

Kľúčové slová:

Sociológia, rodinná politika, prirodzená rodina, druhá demografická revolúcia, religiozita

Abstract:

The discipline of sociology and family policy are being mutually influenced. Relationships between them have been violated by the redefinition of family for ideological and political reasons. Positive solutions to the issue arise from the concept of natural family. Strengthening of the institution of marriage has become an actual objective of the family policy. The field for the research of the institution of marriage has been suggestively defined by David Popenoe. The other impulses for the research result from the theory of second demographic transition which accentuates the ideational factors in changes in demographic behavior and family life. The data obtained in the sociological research which has been conducted in Slovakia acknowledged religiosity could positively influence the stability of marriage and family.

Key words:

Sociology, family policy, natural family, second demographic transition, religiosity

Sociológia je dôležitým zdrojom poznania pre rodinnú politiku a pre verejnú diskusiu o rodine. Práce venované rodinnej politike často používajú kategoriálny aparát sociológie, sú ovplyvnené sociologickými teoretickými prístupmi a čerpajú poznatky zo sociologických výskumov. Sociálne problémy spojené s rodinou (rozvodovosť, neúplné rodiny i ďalšie) a verejné diskusie k týmto otázkam sú na druhej strane dôležitými podnetmi pre sociológiu. Nemali by sme však pritom zabúdať, že vzťahy medzi sociológiou, politikou a verejnou diskusiou o závažných sociálnych otázkach sú zložité a ich vzájomné ovplyvňovanie nemusí byť vždy len pozitívne. Na kongrese Medzinárodnej sociologickej asociácie v roku 2006 v Durbane diskutovali vybrané osobnosti sociológie v rámci tzv. Final Presidential Session o vzťahu vedy a politiky, možnostiach sociológie prispievať k verejnému diskurzu a o ďalších súvisiacich otázkach. V tejto diskusii vystúpil i bývalý prezident Medzinárodnej sociologickej

asociácie Alberto Martinelli, ktorý zdôraznil, že: „... po prvé, sociálna veda má plniť aktívnu rolu vo verejnom diskurze v interakcii s rozličnými verejnosťami a nemá byť od nich oddelená či separovaná – inak sa stáva irelevantnou; má si však udržiavať kritický odstup od bežného poznania i od verejného diskurzu – inak stratí svoju autonómiu a súdnosť; a po druhé, že sociológia (tak ako iné vedy) a politická prax sú dve odlišné formy činnosti, ktoré nemožno navzájom redukovať jednu na druhú“ (Martinelli, A., 2008, s. 361).

Vo vzťahu medzi sociológiou a rodinou politikou sa prejavujú závažné problémy, ktoré vo veľkej miere vyplývajú z redefinovania rodiny. K tomu dochádza pod vplyvom utopických ideológií vnášaných určitými politickými prúdmi, nátlakovými skupinami i nemalou časťou s nimi spätých sociálnych vedcov. V USA sa to výrazne prejavilo na Konferencii Bieleho domu o problematike rodín konanej v roku 1980. Členovia prípravných výborov konferencie presadili použitie plurálu „rodiny“ a do neho „...zahŕňali akúkoľvek domácnosť, ktorej členovia nejakým spôsobom „zabezpečujú“ alebo „vzájomne uspokojujú svoje základné potreby“ (Novak, M., 1992, s. 148). Utopický názor, že rodina môže mať nesmiernu rozmanitosť navzájom odlišné formy sa dnes prejavuje aj v definovaní rodiny v mnohých vysokoškolských učebniciach i vo vedeckých a odborných prácach zameraných na rodinu. Trvalý zväzok muža a ženy ustupuje do úzadia. Rodina založená na trvalom zväzku muža a ženy v týchto definíciách nie je štandardom. Dnes sa často píše o „alternatívnych životných štýloch“, alternatívnych voči rodine založenej na manželstve. Takýto prístup k definovaniu rodiny podporujú i často nepresne podávané predstavy o rodinnom živote v pre nás exotických spoločnostiach.

V spojitosti s redefinovaním rodiny Bryce J. Christensen varoval: „Keď ľudia začínajú redefinovať slová jednoducho len pre politické účely, trpí tým jazyk aj spoločnosť (Christensen, B., J., 1990, s. 42). Dodajme, že je tým závažne poškodená i sociológia, ktorej dôležitým predmetom bádania je rodina ako základná sociálna inštitúcia a najdôležitejšia primárna sociálna skupina.

Spochybienie rodiny založenej na trvalom zväzku muža a ženy ovplyvňuje rodinnú politiku vo svete i u nás a predstavuje pre ňu vážne riziká. V dodatku ku Koncepcii štátnej rodinnej politiky, ktorá bola prijatá vládou SR v r. 1996 sa píše o „pluralite rodinných foriem“ a „zamedzení zvýhodňovania určitej formy rodiny na úkor inej formy“ (Koncepcia ...). Karol Pastor pripomína, že „... pri prerokovaní nového zákona o rodine v Národnej rade SR na jeseň 2004 sa objavili pozmeňovacie návrhy, podľa ktorých by v manželstve nemala byť podstatná

ani vernosť, ani spoločné bývanie, ani výchova detí. Z manželstva by sa napokon stala iba čistá formalita a bezobsažná tradícia“ (Pastor, K., 2012, s. 23). Anna Záborská charakterizuje viaceré nebezpečenstvá, ktoré hrozia rodine zo strany Európskej únie. Popisuje i situáciu, keď Brusel obišiel kompetenciu členských štátov, do ktorej výlučne spadá definícia rodiny. Píše: „Príkladom je nedávne legislatívne uznesenie Európskeho parlamentu o návrhu smernice, ktorá stanovuje minimálne normy v oblasti práv, podpory a ochrany obetí trestných činov. V tejto správe sa odrazu zavádza nová definícia „rodinného príslušníka“ ako „osoby, ktorá žije s obeťou trvalo a stabilne v pevnom intímnom zväzku v spoločnej domácnosti.“ (Záborská, A., 2012, s. 121).

Relativistický pohľad na rodinu si osvojili médiá a vehementne propagujú „alternatívne životné štýly“ čím napomáhajú šíreniu druhej demografickej revolúcie. Druhá demografická revolúcia zasiahla najprv severnú a západnú Európu a následne ďalšie rozvinuté krajiny, južnú i strednú a východnú Európu (porovnaj van de Kaa, 1987; Surkyn, J., Lesthaeghe, 2004; Thornton, A., Philipov, D., 2007). Demografický úpadok sa však dnes už stáva globálnym problémom. Pre ilustráciu v nasledujúcej tabuľke uvádzame údaje o úhrnnej plodnosti vo vybraných krajinách sveta v r. 2011:

Úhrnná plodnosť vo vybraných krajinách sveta v r. 2011

Belgicko	1,81	Čína	1,54	Brazília	2,18
Francúzsko	2,00	Indonézia	2,25	Kuba	1,44
Írsko	2,05	Irán	1,88	Kanada	1,58
Nemecko	1,36	Japonsko	1,21	Kostarika	1,93
Rusko	1,42	Južná Kórea	1,23	Mexiko	2,29
Slovensko	1,45	Kazachstan	1,87	USA	2,06
Švédsko	1,90	Singapur	1,11	Austrália	1,78
Taliansko	1,40	Thajsko	1,66	Nový Zéland	2,08
Veľká Británia	1,96	Turecko	2,15		

Zdroje: Eurostat, NationMaster

Vážne znepokojenie nad nebezpečenstvom celosvetovej depopulácie i nad hlbokou krízou rodiny vyjadrili účastníci Moskovského demografického summitu, ktorý sa uskutočnil v roku 2011. Na tomto podujatí sa stretli významní vedci, členovia národných vlád a parlamentov,

novinári i zástupcovia svetových náboženstiev, etnických a rasových skupín a mimovládnych organizácií zo 65 krajín. Z hľadiska témy nášho príspevku je veľmi dôležité, že vyjadrili podporu definícii rodiny, ktorá bola prijatá na konferencii Svetového verejného fóra (WPF) Dialóg civilizácií v roku 2010. Je to táto definícia:

„Rodina je základnou jednotkou (základným elementom spoločnosti) s týmito inherentnými charakteristikami:

1. Zväzok muža a ženy (podľa Článku 16 Všeobecnej deklarácie ľudských práv prijatej Valným zhromaždením OSN 10. decembra 1948).
2. Dobrovoľný charakter vstupu do manželstva.
3. Spoločné bývanie manželov.
4. Spoločné vedenie domácnosti.
5. Vstup do manželstva prostredníctvom procedúry potvrdenia formou štátnej registrácie a/alebo relevantným náboženským obradom.
6. Želanie porodiť, socializovať a vychovávať deti. Rodina je tiež *sine qua non* demografickým predpokladom existencie, reprodukcie a udržateľného rozvoja civilizácií. Matka a otec majú neodcudziteľne a v súlade s ľudskou prirodzenosťou fundamentálne, prioritné a primárne práva a povinnosti bezprostredne vzdelávať, vychovávať, ochraňovať a zabezpečovať komplexnú duchovnú, morálnu a psychologickú podporu svojim deťom.
7. Nerozlučnosť manželstva – pôvodný vzájomný zámer manželov zostať spolu do konca života napriek životným ťažkostiam“ (Moskovský demografický summit, s. 234).

Táto definícia odstraňuje mnohé nejasnosti v súčasnom vymedzovaní rodiny a možno ju podporiť závažnými vedeckými argumentmi. Vychádza z koncepcie ľudskej prirodzenosti a rodina sa chápe ako fundamentálna sociálna jednotka vpísaná do ľudskej prirodzenosti. Preto sa často používa pojem prirodzená rodina. Tento pojem vyjadruje prirodzený charakter, ktorý majú rodinné štruktúry spoločný naprieč kultúrami a históriou.

Moskovský demografický summit prináša i podnety pre rodinnú politiku. V deklarácii prijatej na summite sa píše: „Vyzývame vlády všetkých národov a medzinárodné inštitúcie, aby okamžite vypracovali pro-rodinnú demografickú politiku, schválili špeciálnu medzinárodnú pro-rodinnú stratégiu a akčný plán zameraný na upevnenie rodiny

a manželstva, chrániac ľudský život od počatia po prirodzenú smrť, ktorý by zabezpečil rast miery pôrodnosti a odvrátil hrozbu depopulácie“ (Moskovský demografický summit, s. 234).

Z uvedeného vyplýva, že jedným z veľmi dôležitých cieľov rodinnej politiky by malo byť i upevnenie manželstva. David Popenoe v tejto súvislosti upozorňuje, že dnes máme málo informácií o modernom manželstve. „Je treba mnoho nového výskumu a poznania, ak máme lepšie porozumieť tomu, čo sa stalo s manželstvom, sociálnym, ekonomickým a kultúrnym podmienkam, ktoré dnes formujú túto inštitúciu a porozumieť tomu, ako najlepšie možno manželstvo posilniť“ (Popenoe, D., 2002, s. 195). Popenoe sa snažil určiť pomocou nasledovných desiatich otázok hlavné problémy, ktorým je treba hlbšie porozumieť:

1. Ako možno najlepšie zabezpečiť, aby životné skúsenosti, ktoré ľudia získajú počas dospievania a v rannej dospelosti ich skôr privádzali ako odvracali od možného uzatvorenia manželstva?
2. Je možné smerovanie ku kultúrne reštriktívnejšiemu sexuálnemu systému pre mužov i ženy a ak áno, ako reštriktívny by mal byť?
3. Ako by sme mohli zvrátiť trend smerujúci k absencii otcov vo výchove a starostlivosti o deti a zabezpečiť, aby muži zostávali do nej aktívne zapojení?
4. V súčasnosti je v mnohých manželstvách jediným tmelom psychologická potreba dospelých, ktorá je však veľmi krehká. Sú potrebné nejaké ďalšie spojivá, aby boli moderné manželstvá silnejšie a trvácnejšie? Ak áno, aké?
5. Do akej miery môže byť zrušená tradičná deľba práce medzi manželmi bez toho, aby sa narušilo fungovanie manželstiev alebo pocit šťastia mužov alebo žien?
6. V minulosti až do modernej doby sa v žiadnom manželskom systéme neočakávalo, že by si boli manžel a manželka takmer výlučnými najlepšimi priateľmi a dôverníkmi. Do akej miery je výlučné priateľstvo medzi manželmi bremenom pre moderné manželstvá, a ak je to veľká záťaž, ako ju možno prekonať?
7. V priebehu histórie boli vo väčšine spoločností ľudia v práci segregovaní na základe pohlavia a ich sexuálne správanie bolo pod úzkou kontrolou príbuzenských skupín a miestnych komunít. Dnes sú pracoviská miestom, kde sa mnohé manželstvá rozpadajú. Možno vyvinúť explicitné normy a podnikové politiky, ktoré by bránili mimomanželským intímnym stykom medzi kolegami a kolegyňami, osobitne medzi tými, ktorí už žijú v manželstve?

8. V minulosti predstavovali deti pre manželov dôležité ekonomické aktívum a v starobe boli ľudia ekonomicky závislí na svojich deťoch. Dnes predstavujú deti pre svojich rodičov skôr ekonomické pasívum. Existuje nejaký spôsob ako dosiahnuť, aby sa dieťa stalo pre svojich rodičov opäť ekonomickým aktívom a tým sa posilnili manželské putá?
9. Domácnosti, do ktorých sa dnes rodia deti, sú často izolované od širšieho príbuzenstva, susedov, priateľov i podporných služieb. Ako zapojiť domácnosti s deťmi do užších kontaktov s inými ľuďmi, s ktorými by si navzájom pomáhali a podporovali sa, alebo zabezpečiť pomoc a podporu týmto domácnostiam inými prostriedkami?
10. Mnohé závažné fakty (psychologické a vývojové) potvrdzujú, že slabá pripútanosť k blízkej osobe v detstve môže generovať zlé vzťahy v dospelosti, vrátane nestabilných manželstiev a nezdravej sexuality. Do akej miery sa dnešná vysoká rozvodovosť a mimomanželská pôrodnosť spája s neadekvátnou pripútanosťou v detstve, a ak je tento vzťah silný, čo by sme mali urobiť, aby sa v tomto zlepšila situácia dnešných detí (porovnaj tamtiež s. 195-204)?

Tieto otázky môžu byť inšpiráciou i pre konkrétne zameranie sociologického výskumu. Pritom však treba mať na pamäti, že je nimi vymedzený široký okruh problematiky pre bádanie, v ktorom by sa malo uplatniť interdisciplinárne hľadisko. Popenoe v tejto súvislosti pripomína, že: „Manželstvo je oveľa viac než len sociálna inštitúcia; je založené na biologických reáliách ľudského druhu“ (tamže s. 205). Dodajme, že z takého pohľadu na manželstvo vychádza aj koncepcia prirodzenej rodiny.

Aktuálne podnety pre zameranie sociologického výskumu vyplývajú i z teórie druhej demografickej revolúcie, v ktorej sa kladie veľký dôraz na ideové faktory zmien demografického správania i zmien v manželskom spolužití a v rodinnom živote (porovnaj McLanahan, S, 2004, Spéder, Z, Kapitány, B., 2009). Hlbšia analýza kultúrno-hodnotových faktorov týchto súčasných zmien je zrejme potrebná i pri hľadaní odpovedí na otázky, ktoré nastolil Popenoe.

V skúmaní ideovej dimenzie druhej demografickej revolúcie sa venuje osobitná pozornosť i otázkam religiozity (porovnaj Lesthaeghe, R., Moors, G., 2002, Philipov, D., Berghammer, C., 2007). Aj výsledky výskumu, ktorý sme uskutočnili v spoluprácu s Teologickou fakultou Trnavskej univerzity v Trnave nasvedčujú tomu, že religiozita môže významne vplývať na inštitúciu manželstva a stabilitu rodiny.

Primárne dáta sme v tomto výskume získali na reprezentatívnom súbore 2 020 respondentov technikou štandardizovaných rozhovorov. Väčšina získaných údajov sa vzťahuje na religiozitu katolíkov (porovnaj Matulník a kol., 2008). Získali sme údaje o hodnote prisudzovanej respondentmi manželstvu, o ich postojoch k mimomanželskému spolužitiu, taktiež o postojoch k rozličným spôsobom uplatňovaným na predchádzanie počatiu, resp. zabráneniu narodeniu dieťaťa i údaje o zamýšľanej plodnosti. Tieto údaje sme sledovali v relácii s indikátormi religiozity vytvorenými podľa tých dimenzií religiozity: dimenzia náboženskej praxe, dimenzia náboženskej viery, dimenzia náboženskej skúsenosti a dimenzia náboženských poznatkov.

Vo všetkých sledovaných oblastiach sa prejavil pozitívny vplyv religiozity podľa všetkých sledovaných ukazovateľov. Religióznejší respondenti prisudzujú manželstvu vyššiu hodnotu, vo väčšej miere odmietajú mimomanželské sexuálne styky, majú vyššie hodnoty v ukazovateli zamýšľanej plodnosti, vo väčšej miere odmietajú potraty i hormonálnu antikoncepciu a vo väčšej miere prijímajú prirodzené metódy plánovania rodičovstva. Pre spresnenie údajov o vplyve religiozity sme overovali súčasný možný vplyv ďalších faktorov, ktoré môžu ovplyvňovať hodnotu prisudzovanú manželstvu, postoje k mimomanželskému spolužitiu a ďalšie sledované ukazovatele rodinného správania a ukazovatele z oblasti reprodukčného správania. Overovali sme možný vplyv týchto činiteľov: vek respondenta, pohlavie, vzdelanie a kategória bydliska (mesto alebo dedina). Preukázalo sa, že pôsobenie týchto faktorov nespochybňuje zistenia o významnom vplyve religiozity (porovnaj tamtiež s. 179-224).

Zoznam bibliografických odkazov

- [1]CHRISTENSEN, B. J., 1990: *Utopia Against the Family: The Problems and Politics of the American Family*. Ignatius Press, San Francisco, 1990,146 s. ISBN 0-89870-282-8
- [2]Eurostat, *Fertility indicators*(online) (cit 2013-3-21) Dostupné na:http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_find&lang=en
- [3]*Koncepcia štátnej rodinnej politiky*, Ministerstvo práce sociálnych vecí a rodiny SR, (online)Stránka aktualizovaná: 08.06.2007 (cit 2013-3-21)Dostupné na: <http://www.esf.gov.sk/esf/index.php?SMC=1&id=192>
- [4]LESTHAEGHE, R. and MOORS, G., 2002: *Life course transitions and value orientations: selection and adaptation*. In: Lesthaeghe, R. (ed.): *Meaning and Choice: ValueOrientations and Life Course Decisions*. NIDI-CBGS publications 37, TheHague and Brussels: Chapter 1., 39 s.
- [5]MARTINELLI, A.: *Sociology in Political Practice and Public Discourse*. Current Sociology, Vol. 56 (3) s. 361–370.

- [6]MATULNÍK, J., a kol., 2008: *Analýza religiozity katolíkov na Slovensku: Poznatky zo sociologického výskumu*. Bratislava, Teologická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 343 s. ISBN 978-80-7141-628-9
- [7]McLANAHAN, S.: *Diverging Destinies: How Children Are Faring under the Second Demographic Transition*. *Demography*, Vol. 41, No. 4 (Nov., 2004), s. 607-627.
- [8]Moskovský demografický summit. *Rodina, budúcnosť ľudstva, Deklarácia*. In: Mikloško J. a kol., 201: *Quo vadis, slovenská rodina*. Spoločnosť priateľov detí z detských domovov Úsmev ako dar, Bratislava, s. 117-124. ISBN 978-80-970 879-1-3
- [9]NOVAK, M., 1992: *Duch demokratického kapitalizmu*. Občanský institut, Praha, 436 s. ISBN 80-900190-1-3
- [10]PASTOR, K., 2012: *Inštitúcia manželstva v dnešnej spoločnosti*. In: Mikloško J. a kol.,: *Quo vadis, slovenská rodina*. Spoločnosť priateľov detí z detských domovov Úsmev ako dar, Bratislava, s. 23-31 ISBN 978-80-970 879-1-3.
- [11]PHILIPPOV, D., BERGHAMMER, C., 2007: *Religion and fertility ideals, intentions and behaviour: a comparative study of European countries*. In: Lutz. W.
- [12]POPENOE, D., 2002: *A Marriage Research Agenda for Twenty-First Century: Critical Questions*. In: Hawkins, A., J., Wardle, L., D., Coolidge, D., O. (eds): *Revitalizing the Institution of Marriage for the Twenty-First Century*. Praeger Publishers, Westport, p. 216, ISBN 0-275-97273-9
- [13]NationMaster.com, People Statistics, Total fertility rate (2011) by country (online) (cit 2013-3-21) Dostupné na: http://www.nationmaster.com/red/graph/peo_tot_fer_rat-people-total-fertility-rate&b_map=1&date=2011
- [14]SPÉDER, Z, KAPITÁNY, B., 2009: *Ideational factors and parenthood. A gender- and parity specific analysis in a post-communist society*. Demographic Research Institute, Hungarian Central statistical Office, Budapest.
- [15]THORNTON, S., PHILIPPOV, D., 2007: *Developmental Idealism and Family and demogrphic Change in Cetral Eastern Europe*. European Demographic Research Papers, Viena Institute of demography No. 3, p. 85.
- [16]van de KAA, D., 1987. *Europe's second demographic transition*. *Population Bulletin*, 42 (1).
- [17]ZÁBORSKÁ, A., 2012: *Quo vadis rodina na Slovensku i v Európe?* In: Mikloško J. a kol.,: *Quo vadis, slovenská rodina*. Spoločnosť priateľov detí z detských domovov Úsmev ako dar, Bratislava, s. 117-124, ISBN 978-80-970 879-1-3.

Kontakt:

prof. PhDr. Jozef Matulník, PhD., PhDr., Mgr. Roman Kollár, PhD., PhDr. Margita Kollárová, PhD., Katedra sociológie VŠZaSP sv. Alžbety v Bratislave, n.o., Polianky, Pod brehmi 4/A, 841 03 Bratislava, matulnik@vssvalzbety.sk

Podpora rodiny ako súčasť sociálnej politiky podnikov

Family benefits as a part of social politics of organizations

Ján BLAŽOVSKÝ

Abstrakt:

Príspevok sa zaoberá zamestnaneckými výhodami a benefítmi sústredenými na podporu rodinného života zamestnancov. Pomenúva sociálne a ekonomické trendy vplývajúce na sociálnu politiku firiem. V závere sa príspevok venuje inštitucionálnej podpore firiem, ktoré majú snahu implementovať benefity podporujúce rodinu.

Kľúčové slová:

Rodina, zamestnanecké výhody, benefity, organizácia, spoločenská zodpovednosť firiem

Abstract:

The paper deals with fringe benefits and advantages focused on family life support of employees. It names social and economical trends which influence social politics of organizations. The paper also pays attention to institutional support of companies which implement family supporting benefits.

Key words:

Family, fringe benefits, organization, corporate social responsibility

Téma sociálnej politiky podnikov je sociologicky významná z niekoľkých dôvodov:

- významne ovplyvňuje výkon zamestnancov,
- má vplyv na kvalitu život zamestnancov,
- zásadne ovplyvňuje mimopracovný a rodinný život zamestnancov,
- vypovedá o organizačnej kultúre.

V príspevku upriamime pozornosť na sociálnu politiku, ktorá je zameraná na podporu rodinných aktivít a aspektov rodinného života, ktoré s tým súvisia. Túto sociálnu politiku reprezentujú predovšetkým zamestnanecké výhody a benefity. Z pohľadu organizácií je uplatňovanie konkrétnej sociálnej politiky podmienené širšími socioekonomickými trendmi v súčasnosti:

- vysoká nezamestnanosť spôsobuje výrazne väčšiu ponuku uchádzačov o zamestnanie ako je dopyt po nich zo strany zamestnávateľov,
- napriek tomu existujú profesie, v ktorých chýbajú vysokošpecializovaní kandidáti (informačné technológie, telekomunikácie, expertné finančné služby),
- v niektorých sektoroch hospodárstva (energetika, niektoré remeslá) sa už v súčasnosti prejavuje nepriaznivý demografický vývoj a v budúcnosti doľahne plnou silou,

- z toho vyplýva problém nástupníctva a snaha o znižovanie fluktuácie u kľúčových zamestnancov,
- štruktúra vzdelávania a školstva nie je v súlade s požiadavkami trhu práce,
- nepriaznivá ekonomická situácia vyvíja tlak na nízky rast miezd, prípadne ich reálny pokles,
- šetrenie výdavkov zo strany štátu spôsobuje prepúšťanie v štátnej a verejnej správe,
- úpravy v legislatíve spôsobujú podnikateľom rôzne administratívne ťažkosti a zvyšovanie odvodového a daňového zaťaženia zvyšuje výdavky zamestnávateľov.

Významným javom v súčasnosti je aj oslabovanie funkcií sociálneho štátu, týkajúcich sa zabezpečenia rodiny – čiastočne sa prenášajú tieto funkcie ako požiadavky na firmy. Je potrebné však poznamenať, že sa to týka predovšetkým veľkých firiem so stovkami až tisíckami zamestnancov. Tie majú tendenciu kompenzovať sociálne neistoty špecifickými formami zamestnaneckých výhod. Zvyšovanie tlaku na efektivitu a zároveň požiadavky na znižovanie personálnych nákladov vytvára skupinu benefitov nefinančného charakteru majúcich podobu služieb, konzultácií (poskytovaných firemnými špecialistami alebo dodávateľskými firmami), zdieľania informácií apod.

Niektoré zamestnanecké výhody svojou povahou majú slúžiť podpore rodinného života, nemusí to tak ale nevyhnutne byť stále. Napr. súkromné škôlky vyvolávajú nadšenie zamestnancov, ich cena však znemožňuje väčšine z nich podobnú službu využiť. Naoko benefit pre všetkých slúži ako statusový symbol zamestnancov s nadpriemernými príjmami. Neuvedomelým dôsledkom poskytovania niektorých benefitov môže byť demonštrovanie sociálnych nerovností v danej firme.

Pro rodinné benefity môžu kompenzovať aj tzv. neplnohodnotné pracovné úväzky, resp. takzvaná „prekérna práca“. Jan Keller medzi prekérnu prácu zaraďuje časovo obmedzené a prechodné pracovné slabo platené kontrakty charakterizované navyše podriadenosťou zamestnanca. Z toho, samozrejme, vyplývajú obmedzené možnosti pracovného postupu a nízka úroveň sociálneho postenia. „Výraz ‘prekérní práce‘ budeme překládat jako práce (zaměstnání) neplnohodnotná či nejistá. ... považujeme za neplnohodnotné formy zaměstnání všechny pracovní kontrakty, které nenaplnují parametry klasického zaměstnání: 40-50-60. To znamená 40 hodin týdně, 50 týdnů v roce a pracovat do 60 let“ (Keller 2010: 23).

Prepočítavanie personálnych nákladov môže viesť zamestnávateľov k záverom, že je výhodnejšie poskytovať benefity pre zamestnancov na skrátenej úväzok ako benefity zrušiť

a úväzky zvýšiť. Zároveň však musíme uviesť fakt nízkeho výskytu skrátených úväzkov na Slovensku. Túto formu pracovného pomeru využívalo napr. v roku 2011 len 4,1% pracujúcich oproti napr. Nemecku, kde to bolo 26,6% a v Holandsku dokonca 49,1% (Inštitút zamestnanosti, zdroj Eurostat 2013).

Podobne môže byť pre zamestnávateľov výhodnejšie rozšíriť viac škálu benefitov ako zvýšiť mzdy o úroveň vyššiu ako je koeficient inflácie.

Pre akýkoľvek typ benefitov ale platí, že sú reálne až vtedy, ak ich:

1. zamestnanci využívajú – je potrebné periodicky sledovať a vyhodnocovať využívanie benefitov
2. vedia o nich – o zamestnaneckých výhodách by mali byť zamestnanci informovaní, respektíve informácie o výhodách by mali byť jednoducho prístupné
3. vnímajú ich ako benefity - niektorí zamestnanci ich považujú za samozrejmu súčasť odmeňovania.

Hoci sa benefity podporujúce rodinu sa medzi firmami líšia, existuje veľké množstvo rovnakých, praxou osvedčených. Medzi najčastejšie takéto benefity môžeme uviesť:

- skupinu benefitov patriacich medzi takzvanú rovnováhu medzi pracovným a súkromným životom (častý názov Work-life balance): nástroje: mobilný telework, práca doma, forma delenej práce, individuálny pracovný rozvrh, zhustený pracovný týždeň,
- vzdelávanie pre ženy, ktoré sa vrátili z materskej dovolenky,
- vzdelávanie zamestnancov zamerané na zlepšenie riadenia vlastného času,
- kariérne poradenstvo,
- finančný príspevok na škôlku alebo školu pre deti zamestnancov a zamestnankyň,
- príspevok na opatrovateľku na dieťa,
- finančná podpora počas práceneschopnosti,
- v rámci spoločenskej zodpovednosti firiem darcovstvo a dobrovoľníctvo (napr. celoslovenský projekt Naše mesto, kde môžu prísť pomôcť aj deti zamestnancov),
- Kafetéria systém: je to zoznam voliteľných služieb, ktoré môže zamestnanec a rodinní príslušníci vyberať a využívať v priebehu roka do určitej finančnej hodnoty (napr. súkromné zdravotné strediská, športové a kultúrne aktivity apod.).

Podpora chránených dielní, napr. aj formou priamych platieb, paušálov na predplatené služby, zliav pre zamestnancov a ich rodinných príslušníkov apod.

Pri porovnávaní inzerovaných pracovných pozícií na portáli profesia.sk sa často objavoval ako benefit flexibilný pracovný čas. Na tomto mieste je však potrebné si uvedomiť, že flexibilný pracovný čas nie je vždy pre zamestnanca benefit. Častokrát znamená skôr veľké množstvo nadčasov bez ich reálnej možnosti kompenzácie, ak napríklad chýba evidencia dochádzky. Flexibilný pracovný čas ako benefit býva prezentovaný takmer vždy v ponukách zamestnaní vyžadujúcich enormné pracovné nasadenie. V súvislosti s tým potom neprekvapuje, že vo firmách silne orientovaných na výkon je jednou z najčastejších zamestnaneckých výhod súkromná zdravotná starostlivosť vzhľadom na fakt, že skôr alebo neskôr, ale väčšinou skôr, zamestnanci budú túto starostlivosť potrebovať.

Napr. vo Veľkej Británii bolo poukázané na fakt, že flexibilný pracovný čas sa menej vyskytuje v organizáciách, kde sú prítomné odbory. Na druhej strane ale prítomnosť odborov silne podporovala benefity súvisiace s materskou dovolenkou, starostlivosťou o dieťa počas pracovného času rodiča (napr. príspevok na opatrovateľku). Poukazuje sa na to, že odbory pôsobia ako inštitucionálny nátlak na organizácie a aj keď členstvo v odboroch neustále klesá, predovšetkým v štátnom sektore majú signifikantný vplyv na zamestnanecké vzťahy (Dex a Smith 2002).

Benefity priaznivé pre rodinu budú mať organizácie pravdepodobne ak:

- ak zažívajú alebo predvídajú inštitucionálny nátlak zákonov,
- predvídajú trendy demografických zmien,
- ak chcú mať porovnateľné výsledky trhového porovnávania (benchmark) s konkurenciou,
- ak sú priaznivé zdroje v organizáciách na zavedenie benefitov – zahŕňa to nielen priaznivé hospodárske výsledky, ale aj ľudské zdroje schopné riadiť podobnú agendu,
- v organizáciách, kde je väčšia miera autonómie zamestnancov – typická pre demokratické, respektíve participatívne štýly riadenia (Dex a Smith 2002).

V súvislosti s pro-rodinnou sociálnou politikou je potrebné zmieniť aj snahu Ministerstva práce sociálnych vecí a rodiny o monitorovanie pracovných podmienok zamestnancov a ich zlepšovania aj formou súťaže „Zamestnávateľ ústretový k rodine, rodovej rovnosti a rovnosti príležitostí“. Cieľom je vyhodnocovať firmy, ktoré sa v rámci vzťahov so zamestnancami zameriavajú na opatrenia na „zosúladenie práce a rodiny, silné sociálne programy s podporou rodovej rovnosti“.

Oblasti, ktoré sa sledujú:

- flexibilita,
- náplň práce,
- pracovný postup,
- pracovisko,
- informačná a komunikačná politika,
- vedenie,
- rozvoj a hodnotenie zamestnancov a zamestnankyň,
- systém služieb,
- služby pre rodiny,
- podnikový a personálno-politický dátový model.

Na stránke feminismus.cz si môžeme prečítať zoznam všetkých ocenených firiem vrátane prínosov, za ktoré dostali ocenenie. Na tomto mieste uvedieme len niekoľko, pripomeňme ale, že sú to väčšinou spoločnosti radené medzi veľkých zamestnávateľov.

„IBM:

- Work-life balance (nástroje: mobilný telework, práca doma, forma delenej práce, individuálny pracovný rozvrh, zhustený pracovný týždeň...).
- Špeciálne za vysokonadštandardnú podporu politiky rodovej rovnosti vo firme – konkrétne napr. za sériu workshopov pre ženy Taking the stage - zameraných na zlepšenie manažérskych zručností IBM žien, posilnenie v ambícii stať sa presvedčivými líderkami. Za vybudovaný komplexný program podpory matiek, ktorý rieši celú škálu otázok – počnúc obavami žien otehotnieť, problémami spojenými so stratou kontaktov po nástupe na materskú/rodičovskú dovolenku, až po stratu zručností v technologickom prostredí a záujem matiek zamestnať sa na skrátený úväzok. Za inovačnú tvorbu pôvodných produktov, napr. projekt (Mentoring for Cultural Intelligence Program) zameraný na budovanie povedomia a rešpektu voči kultúrnej rozmanitosti na pracovisku a dôvery v rámci multikultúrnych tímov. Za nový projekt Intelligentnejšia planéta, ktorý vnútorne spája individuálne, skupinové i celospoločenské predpoklady a dopady v rámci filozofie CSR (program synergicky spája napr. aspekty zdravotnej starostlivosti, bankovníctva, dopravy, verejnej správy, IT infraštruktúry).

Accenture: úpravu pracovného času a možnosť pracovať z domu zamestnancom/zamestnankyniam s ťažko chorým dieťaťom.

- podpory žien po návrate z materskej dovolenky, vrátane poskytnutia kariérneho poradenstva.
- školenia Uvedomenie si rodových rozdielov, ktorých cieľom je zlepšenie komunikácie a spolupráce oboch pohlaví v tímoch.
- finančný príspevok na škôlku alebo školu pre deti zamestnancov a zamestnankýň.
- poskytovanie služieb (formou plateného) psychológa či psychologičky pre krízové situácie zamestnancov a zamestnankýň v práci alebo v súkromí.
- V rámci spoločenskej zodpovednosti firiem za rozvoj firemnej filantropie, darcovstva a dobrovoľníctva, konkrétne za realizáciu unikátneho projektu resocializácie väzňov

Sanofi –Aventis Pharma, s.r.o. Bratislava

- „home office“ niektoré dni v týždni tehotným ženám a matkám malých detí
- príspevok na opatrovatel'ku pre dieťa, či tréningy počas materskej dovolenky za účelom „udržania“ tempa so zmenami vo firme.

SLOVNAFT, a. s. Bratislava

- osobitný dovolenkový príspevok s možnosťou jeho využívania spolu s rodinnými príslušníkmi.
- Kafetéria systém - voliteľný sociálny príspevok, podľa voľby zamestnanca (relax-oddych, šport) aj pre rodinných príslušníkov
- partnerstvo a podporu v oblasti rodinnej politiky a politiky rovnakých príležitostí subjektom ako chránená dielňa, domov sociálnych služieb, Nota bene, Liga proti rakovine“ (spracované podľa feminismus.cz).

Záver

Situácia na trhu práce v posledných rokoch spôsobila, že zamestnávatelia museli zmeniť prístup k zamestnancom v oblasti rovnováhy ich pracovného a rodinného života. Predovšetkým v nadnárodných spoločnostiach existuje trend začleňovať medzi zamestnanecké výhody a benefity také, ktoré podporujú rodinu alebo kompenzujú častokrát veľké pracovné vyťaženie. Popri širokom spektre možností, ktoré firmy začali využívať existuje do určitej miery aj inštitucionálne zázemie, respektíve podpora zo strany štátu, ktorá sa venuje uvedenej oblasti.

Zoznam bibliografických odkazov

- [1] KELLER, Jan.: *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: SLON 2010, 214 s. ISBN: 978-80-7419-044-5
- [2] VARADZIN František a kolektiv: *Sociální a ekonomická rizika soudobého vývoje*. Praha: Professional Publishing, 2011, 180 s. ISBN 978-80-7431-053-9

[3] DEX, Shirley., SMITH Colin: *The nature and pattern of family-friendly employment policies in Britain*. The Policy Press 2002 ISBN 1-86134-433-3. Dostupné na www.jrf.org.uk/sites/files/jrf/jr116-family-friendly-employment.pdf (20.3.2012)

[4] *Pracujúci na čiastočný úväzok v percentách* [online]: [cit. 2012-3-19]. Dostupný z www:

<<http://www.iz.sk/sk/projekty/ukazovatele-za-EU/pracujuci-na-ciastocny-uvazok-v-percentach>>

[5] *Trh práce* [online]: [cit. 2012-3-19]. Dostupný z www:

<<http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=29762>>

[6] *Slovenská súťaž zamestnávateľ ústretový rodine, rodovej rovnosti a rovnosti príležitostí oslavuje 10. Narodeniny*. [online]: [cit. 2012-3-19]. Dostupný z www: <http://zpravodaj.feminismus.cz/clanek.shtml?x=2282179&als%5Bnm%5D=2282203>

[7] *Národný projekt – Inštitút rodovej rovnosti*. E-learning. [online]: [cit. 2012-3-10]. Dostupný z www:

<<http://institutrr.sk/e-learning>> a <http://www.gender.gov.sk/?page_id=340>

[8] *Oživenie sa prejavilo na výške odmien aj forme odmeňovania*. [online]: [cit. 2012-3-19]. Dostupný z www:

<<http://www.platy.sk/analyzy/ozivenie-sa-prejavilo-na-vyske-odmien-aj-forme-odmenovania/50020>>

[9] *Dávate správne benefity? Mladí chcú pri práci voľnosť*: [online]: [cit. 2012-3-19]. Dostupný z www:

<<http://www.platy.sk/analyzy/davate-spravne-benefity-mladi-chcu-pri-praci-volnost/50047>>

Kontakt:

Ján Blažovský, Mgr., Západoslovenská energetika a.s., Čulenova 6, 816 47 Bratislava, jan.blazovsky@gmail.com

Sociálne poistenie v systéme sociálnej politiky na Slovensku

Social insurance in the social policy system in Slovakia

Jana PLACHÁ

Abstrakt:

V súvislosti so zmenou spoločenských, ako aj ekonomických podmienok, ktoré nastali v našej spoločnosti po roku 1989 bolo potrebné súčasne transformovať aj celú oblasť sociálnej sféry spoločnosti. V celom procese reformy sociálneho systému bola pokladaná za najvýznamnejšiu a za najťažšiu zmena zo zabezpečovacieho sociálneho systému na nový tzv. poisťný systém, nakoľko sociálne poistenie je z pohľadu sociálnopolitickej podstaty štátu najdôležitejšou, ale aj najrozsiahljšou časťou sociálnej bezpečnosti občanov Slovenska.

Kľúčové slová:

Sociálna politika, sociálne zabezpečenie, sociálne poistenie, reforma sociálneho systému, Sociálna poisťovňa, zákon o sociálnom poistení, subsystemy sociálneho poistenia.

Abstract:

After the changes, economical and social, in our society in 1989 it was necessary to transform the full range of social sphere of society. During the whole process of reform of the social system, the most important and the most difficult change was the transition from security social system to the new, called insurance system. That is so, due to the fact that social insurance is the most important and the most extensive part of citizen social security in the Slovakia from the sociopolitical point of view.

Key words:

Social policy, social security, social insurance, reform of the social system, Social insurance company, Social insurance Act, social insurance subsystems.

Sociálne poistenie a mechanizmus jeho fungovania má v každom štáte určité špecifické odlišnosti, ktoré sú výsledkom rozdielnych historických, ekonomických a sociálnych vplyvov. Sociálne poistenie je jedným z podsystémov sociálneho zabezpečenia, ktorý má z pohľadu objemu prostriedkov dominantné postavenie oproti štátnej sociálnej podpore a tiež sociálnej pomoci.

V rámci sociálneho poistenia sú riešené práve tie sociálne situácie, na ktoré sa môže občan dopredu pripraviť (teda poistiť sa) formou odloženia časti svojej dnešnej spotreby na krytie budúcej nejistej krátkodobej, resp. dlhodobej sociálnej situácie (Krebs a kol., 2007, s. 163).

V podstate ide o najviac preferovanú formu v moderných priemyselných spoločnostiach s trhovou ekonomikou, ktorá je plne rozvíjaná vo všeobecných povinných (obligatórnych), a v doplnkových dobrovoľných (fakultatívnych) systémoch. Práve v našich podmienkach (Rievajová a kol., 2006, s. 13) je najvhodnejšou formou zabezpečenie sociálnych potrieb občanov vo všetkých prípadoch, keď sa jedná o sociálnu udalosť spojenú so stratou príjmu

(napr. mzdy) zo zárobkovej činnosti v prípadoch materstva, choroby, staroby, ošetrovania člena rodiny, invalidity a straty živiteľa. Cieľom sociálneho poistenia je podľa M. Večeřu (1996, s. 87) udržať v uvedených sociálnych situáciách primerane t.j. v dohodnutej výške a počas dohodnutej doby dosiahnutý životný štandard.

Pojem „sociálne poistenie“ (anglicky social insurance) označuje inštitucionálny systém, ktorý je z pohľadu sociálnopolitickej podstaty štátu nielen najdôležitejšou, ale zároveň tiež najrozsiahljšou časťou sociálnej bezpečnosti občanov Slovenskej republiky. Ide o povinné verejnoprávne poistenie, ktorého úlohou je ochrániť veľkú časť obyvateľstva pred rizikami v živote, ako aj zabezpečiť prerozdelenie príjmov v národnom hospodárstve.

Podľa D. Drozdovej (2002, s. 8) hlavným cieľom je vytvoriť taký systém účasti na sociálnom poistení, ktorý bude minimalizovať počet občanov, odkázaných na niektoré časti štátnej sociálnej podpory, respektíve rôzne formy sociálnej pomoci.

Základnými pojmovými znakmi systému sociálneho poistenia (Macková, 2009, s. 70) sú:

- *všeobecná povaha systému*, nakoľko základný všeobecný systém sociálneho poistenia existuje spoločne pre všetky skupiny ekonomicky aktívneho obyvateľstva bez zreteľa na formu a druh pracovnej (ekonomickej) aktivity,
- *obligatornosť vzniku poistenia (povinnosť)*,
- *osobná participácia*,
- *priebežné financovanie*, ktorému zodpovedá systém priebežnej realizácie jednotlivých plnení,
- *nárokovosť* (bez zreteľa na existenciu sociálnej potrebnosti), právny nárok tu vzniká na základe odplatného právneho vzťahu, t.j. základe platenia finančných príspevkov (napr. poistenca, zamestnávateľa, štátu),
- *sociálna solidarita*,
- *neziskový princíp*, v tomto prípade sú neregulované podnikateľské aktivity nositeľom poistenia zákonom absolútne vylúčené, naopak nevylučuje sa akumulácia kapitálu na základe ustanovených podmienok a pravidiel,
- *štátna garancia solventnosti nositeľa poistenia*.

Podľa medzinárodnej klasifikácie sa sociálne poistenie delí na nižšie uvedených deväť základných subsystémov:

1. úrazové poistenie;	4. poistenie v materstve;	7. poistenie pozostalých;
2. nemocenské poistenie;	5. poistenie v starobe;	8. poistenie v nezamestnanosti;
3. zdravotné poistenie;	6. poistenie invalidity;	9. rodinné prídavky.

Rozdelenie prezentuje poradie vzniku uvedených systémov, pričom za krátkodobé sociálne poistenie sa považuje poistenie v chorobe, materstve a poistenie v nezamestnanosti, naopak za dlhodobé poistenie v starobe, invalidite a pri strate živiteľa (Tomeš, 2001, s. 25 - 26).

Sociálne poistenie teda obvykle zahŕňa všetky prípady krátkodobej straty pracovnej schopnosti (nemocenské poistenie), dlhodobú stratu pracovnej schopnosti (dôchodkové poistenie), súčasne stratu pracovných schopností v dôsledku pracovného úrazu a choroby z povolania (úrazové poistenie), stratu zdravia (zdravotné poistenie) a tiež prípady straty zamestnania (poistenie v nezamestnanosti).

Jednotlivé poisťovacie systémy by mali uplatňovať podľa J. Matláka (2009, s. 86 - 87) nasledujúce základné princípy:

- a) *univerzalita* – znamená aplikovať poisťovací systém na všetky osoby žijúce na území určitého štátu a zaručiť im jednotnú základnú dávku pri splnení zákonom ustanovených podmienok,
- b) *komplexnosť* – v rámci poisťovacieho systému zabezpečuje úplné pokrytie všetkých sociálnych udalostí, ktoré možno očakávať na danom stupni sociálno-ekonomického vývoja,
- c) *rovnosť* – ktorá je najmä výrazom úsilia zabezpečiť všetky oprávnené subjekty podľa rovnakých pravidiel, nie však podľa zásady „všetkým rovnako“,
- d) *adekvátnosť* – vyjadruje tzv. primeranosť zabezpečenia z hľadiska dávkového systému vo vzťahu k potrebám a individuálnemu pričineniu sa,
- e) *garancia* – tento princíp zahŕňa v sebe tak právne, ako aj ekonomické záruky. Právnou garanciou je miera a spôsob realizácie ústavou zaručených občianskych práv (sociálna istota), ekonomické záruky sa dotýkajú solventnosti systému a tiež prípadných štátnych subvencií,
- f) *participácia* – vyjadruje účasť občanov na poisťovacom systéme v dvoch rovinách: na financovaní (ekonomická participácia), tiež účasťou v konaní, resp. na kontrole (právna participácia).

Okrem toho má sociálne poistenie stanovené určité ciele, ktoré M. Kotýnková (1998, in: Majtánová a kol., 2009, s. 13) stručne vymedzuje ako: efektívnosť, podpora životnej úrovne jednotlivca, redukcia nerovnosti, sociálna integrácia a v neposlednom rade je zdôraznená tiež administratívna uskutočniteľnosť.

Na dosiahnutie vyššie uvedených cieľov sa využíva rozsiahly systém nástrojov sociálneho poistenia, ktorý zahŕňa tak legislatívne úpravy, inštitucionálnu, administratívnu a technickú infraštruktúru, ako aj finančné nástroje.

Podľa T. Sirovátka (1997, s. 155) je možné hlavné funkcie sociálneho poistenia definovať nasledovne:

- podpora životnej úrovne jednotlivcov - členov spoločnosti, vrátane kompenzácií dosahov ekonomického systému,
- rozdelenie zdrojov na podporu a starostlivosť o závislé skupiny v prípade určitých životných udalostí,
- všeobecná redistribúcia zdrojov v súlade s morálnymi požiadavkami,
- podpora altruizmu, poskytovanie väčšieho priestoru na jeho vyjadrenie a uplatnenie,
- podpora komunity.

V Slovenskej republike je sociálne poistenie legislatívne upravené zákonom č. 461/2003 Z. z. o sociálnom poistení, ktorý vymedzuje sociálne poistenie, upravuje jeho rozsah, právne vzťahy a organizáciu sociálneho poistenia, zároveň upravuje aj jeho financovanie, dozor štátu nad jeho vykonávaním a konanie vo veciach sociálneho poistenia. Ďalej tento zákon zároveň upravuje výber registráciu a postúpenie príspevkov na starobné dôchodkové sporenie. V uvedenej súvislosti je potrebné uviesť, že tento zákon bol v posledných rokoch viackrát novelizovaný.

Sociálne poistenie podľa tohto zákona tvorí päť samostatných subsystémov:

1. Nemocenské poistenie – ako poistenie pre prípad straty alebo zníženia príjmu občana zo zárobkovej činnosti a zároveň na zabezpečenie príjmu v dôsledku dočasnej pracovnej neschopnosti, tehotenstva a materstva;

z nemocenského poistenia sa poskytujú nemocenské dávky v štyroch formách: nemocenské, ošetrovné, vyrovnávacía dávka a materské;

2. Dôchodkové poistenie – a to v členení na starobné poistenie a invalidné poistenie: starobné poistenie ako poistenie na zabezpečenie príjmu v starobe a zároveň pre prípad úmrtia, invalidné poistenie ako poistenie v prípade poklesu schopnosti vykonávať zárobkovú činnosť v dôsledku dlhodobo nepriaznivého zdravotného stavu poistenca a tiež pre prípad úmrtia;

zo starobného poistenia sa poskytujú nasledujúce dôchodkové dávky:

starobný dôchodok, predčasný starobný dôchodok, vdovský dôchodok a vdovecký dôchodok, sirotsky dôchodok;

z invalidného poistenia sa poskytujú tieto dôchodkové dávky:

invalidný dôchodok, vdovský dôchodok a vdovecký dôchodok, sirotsky dôchodok;

3. Úrazové poistenie – ako poistenie pre prípad poškodenia zdravia, respektíve úmrtia v dôsledku pracovného úrazu, služobného úrazu a choroby z povolania;

z úrazového poistenia sa poskytujú všetky nižšie uvedené úrazové dávky:

úrazový príplatok, úrazová renta, jednorazové vyrovnanie, pozostalostná úrazová renta, jednorazové odškodnenie, pracovná rehabilitácia a rehabilitačné, zároveň rekvalifikácia a rekvalifikačné, náhrada za bolesť a náhrada za sťaženie spoločenského uplatnenia, náhrada nákladov spojených s liečením, náhrada nákladov spojených s pohrebom;

4. Poistenie v nezamestnanosti – ako poistenie pre prípadnú (reálnu) stratu príjmu z činnosti zamestnanca v dôsledku nezamestnanosti a súčasne na zabezpečenie príjmu v dôsledku nezamestnanosti;

z poistenia v nezamestnanosti sa poskytuje dávka v jednej forme a to:

dávka v nezamestnanosti;

5. Garančné poistenie - ako poistenie pre vzniknutý prípad (prípady) platobnej neschopnosti zamestnávateľa na uspokojovanie nárokov zamestnanca a tiež na úhradu príspevkov na starobné dôchodkové sporenie nezaplatených zamestnávateľom do základného fondu príspevkov na starobné dôchodkové sporenie;

z garančného poistenia sa poskytuje tiež dávka v jednej forme a to:

dávka garančného poistenia.

Výkonom sociálneho poistenia v Slovenskej republike je poverená verejnoprávna inštitúcia (tiež orgán verejnej správy) Sociálna poisťovňa, ktorá priamo realizuje sociálnu politiku štátu v súlade so zákonom o sociálnom poistení a inými, ďalšími súvisiacimi predpismi. Zriadenie Sociálnej poisťovne ako samostatnej inštitúcie je veľmi úzko späté s celkovou prebiehajúcou transformáciou sociálnej sféry a sociálnej politiky.

V súvislosti s významnými spoločensko-ekonomickými a tiež sociálnymi zmenami, ktoré nastali po roku 1989 procesom transformácie postupne prechádzajú jednotlivé zložky celého sociálneho systému.

Pri posudzovaní problému nevyhnutnosti prijatia zákona o sociálnom poistení v širších súvislostiach je nevyhnutné vrátiť sa späť do obdobia začiatku 90. rokov, kedy bol prijatý dokument Transformácia sociálnej sféry. Podľa V. Staneka (2011, s. 67) mal tento dokument na dlhé roky dopredu postupne meniť platné zákony, normatívy a správanie ľudí.

Je nevyhnutné pripomenúť a zdôrazniť filozofiu tejto transformácie, ktorej cieľom bolo postupovať od jednopilierového sociálneho zabezpečenia k trojpilierovej sústave, ktorej základom je sociálne poistenie, ku ktorému majú podporne a pomocne pôsobiť pilier štátnej podpory a pilier sociálnej pomoci. Súbežne s prípravou uvedenej koncepcie bol vypracovaný Návrh zásad zákona o sociálnom poistení, Návrh zásad zákona o štátnej sociálnej podpore a Návrh zásad zákona o sociálnej pomoci.

V ďalšej reforme sociálneho systému možno pokladať právom za najťažšiu zmenu zo zabezpečovacieho sociálneho systému na tzv. poistný systém. Základným dôvodom potreby reformy sociálneho poistenia bola kríza systému sociálneho zabezpečenia, pričom práve tento systém neumožňoval pružne reagovať na prebiehajúce ekonomické a demografické zmeny v našej spoločnosti (demografické riziko je jedným z najväčších rizík sociálnych systémov na svete).

Cieľom uvedenej reformy je transformácia existujúceho systému do udržateľnej podoby trojpilierového modelu, ktorý bude tvorený novým, dávkovo definovaným, *priebežným pilierom* (I. pilier), bude financovaný prostredníctvom príspevkov, *systémom starobného dôchodkového sporenia* (II. pilier), tzv. kapitalizačný pilier, ktorý bude príspevkovo definovaný a financovaný prostredníctvom príspevkov na tzv. osobné dôchodkové účty účastníkov systému a *dobrovoľným súkromným pilierom* (III. pilier), na báze doplnkového dôchodkového poistenia s využitím ďalších produktov finančného trhu (Koncepcia reformy dôchodkového zabezpečenia v Slovenskej republike, MPSV a R SR, 2003, s. 1 - 2).

Predstava postupných čiastkových reformných krokov bola nahradená komplexnou reformou sociálneho systému a jeho najradikálnejšia zmena nastala po 1. januári 2004.

Nový zákon o sociálnom poistení priniesol od 1. januára 2004 do sociálnej sféry našej spoločnosti viaceré významné zmeny, predovšetkým transformoval dovtedy existujúci systém sociálneho zabezpečenia na nový poisťovací systém, naštartoval dôchodkovú reformu a po novom komplexne upravil aj celú sféru nemocenského, úrazového a invalidného poistenia, ako aj poistenia v nezamestnanosti a garančného poistenia.

Sociálna poisťovňa teda vykonáva od 1. januára 2004 sociálne poistenie, t.j. nemocenské poistenie, dôchodkové poistenie, úrazové poistenie, poistenie v nezamestnanosti a garančné poistenie. Predmetný zákon zároveň vymedzuje právne vzťahy pri vykonávaní sociálneho poistenia, organizáciu a financovanie sociálneho poistenia, tiež dozor štátu pri vykonávaní sociálneho poistenia a konanie vo veciach sociálneho poistenia.

Pri výkone sociálneho poistenia je Sociálna poisťovňa kontaktná inštitúcia na komunikáciu medzi príslušnými inštitúciami a príjemcami dávok a medzi inštitúciami členských štátov Európskej únie.

Sociálne poistenie je v zásade konštruované ako povinné zákonné poistenie, t. j. účasť na tomto poistení vzniká osobám majúcim určité právne postavenie priamo zo zákona, bez ohľadu na ich vôľu. Okrem povinnej účasti v systéme, zákon umožňuje vo veľkom rozsahu aj dobrovoľnú účasť a to konkrétne v systéme nemocenského poistenia, dôchodkového poistenia a poistenia v nezamestnanosti po splnení zákonom ustanovených podmienok.

V zmysle zákona o sociálnom poistení nastala výrazná zmena vo výkone *nemocenského poistenia*, najdôležitejšou zmenou v uvedenej oblasti je prenesenie povinnosti zabezpečenia príjmu zamestnanca pri krátkodobej dočasnej pracovnej neschopnosti zo Sociálnej poisťovne na zamestnávateľov, ako aj zmena výpočtu nemocenských dávok zamestnancov. Od 1. januára 2004 je súčasne účinný aj zákon č. 462/2003 Z. z. o náhrade príjmu pri dočasnej pracovnej neschopnosti zamestnanca a o zmene a doplnení niektorých zákonov, ktorý práve do systému sociálneho zabezpečenia zavádza a súčasne upravuje poskytovanie novej dávky zamestnancovi počas prvých desiatich kalendárnych dní dočasnej pracovnej neschopnosti a tou dávkou je náhrada príjmu pri dočasnej pracovnej neschopnosti zamestnanca. Ak dočasná pracovná neschopnosť zamestnanca bude trvať dlhšie ako desať kalendárnych dní, budú zamestnancovi poskytované počas tejto dočasnej pracovnej neschopnosti dve dávky z dvoch rôznych zdrojov tak, že za prvých desať kalendárnych dní sa bude zamestnancovi poskytovať

náhrada príjmu pri dočasnej pracovnej neschopnosti zamestnanca financovaná z prostriedkov zamestnávateľa a od jedenásteho dňa sa mu bude poskytovať nemocenské financované zo systému nemocenského poistenia.

Podľa právneho stavu platného do 31. decembra 2003 nemocenské poistenie zamestnancov vykonávali zamestnávateľi ako aj pobočky Sociálnej poisťovne. V súlade s vyššie citovaným zákonom prevzala v priebehu roka 2004 vykonávanie nemocenského poistenia všetkým zamestnancom Sociálna poisťovňa, čím vzniklo jednotné výplatné miesto nemocenských dávok.

Nové zákonné podmienky, platné od 1. januára 2004 však mali najväčší vplyv práve na *dôchodkové poistenie*. Oblasť dôchodkového zabezpečenia bola nahradená dôchodkovým poistením, ktoré je ale v súčasnosti tvorené dvoma samostatnými, osobitne financovanými systémami – starobným a invalidným poistením. Práve zákon o sociálnom poistení svojou účinnosťou od 1. januára 2004 reformuje prvý pilier dôchodkového poistenia, ktorý je založený na priebežnom financovaní a aj ďalej zabezpečovaný Sociálnou poisťovňou, kde je realizované zamestnancami Sociálnej poisťovne v termíne od 1. januára 2004 centrálné spisovanie žiadostí o dôchodok, ktoré sa spisovali do 31. decembra 2003 aj u príslušných zamestnávateľov. Týmto zákonom sa vytvoril nový spôsob výpočtu dôchodku, ktorý je na rozdiel od starého systému zásluhový a dôchodková dávka zodpovedá výške odvodov zaplatených za aktívny život a tiež počtu odpracovaných rokov. Predmetný zákon zaviedol zmeny aj v dôchodkovom veku, ktorý sa mužom aj ženám postupne vyrovná na jednotných 62 rokov a to takým spôsobom, že každý rok od januára 2004 vzrastie o 9 mesiacov.

Týmto zákonom sa zaviedol inštitút predčasného starobného dôchodku, ktorý však bude môcť využiť len ten žiadateľ, ktorého vypočítaná výška tohto dôchodku dosiahne aspoň 1,2-násobok životného minima, pritom výška predčasného starobného dôchodku sa zníži o pol percenta za každých 30 dní od vzniku nároku na výplatu predčasného starobného dôchodku do dovŕšenia dôchodkového veku. Nová právna úprava upustila od zásady dôchodok alebo zárobok a tak je možné oboje – zarábať, aj poberať dôchodok bez obmedzení. Súčasným dôchodcom priniesol zákon o sociálnom poistení úplne nový spôsob valorizácie dôchodkov, pričom presne stanoveným mechanizmom sú uvedené dôchodky automaticky zvyšované od 1. júla (v súčasnosti od 1. januára) príslušného kalendárneho roka v závislosti od medziročného rastu spotrebiteľských cien a tiež od medziročného rastu priemernej mzdy v hospodárstve

Slovenskej republiky. Sociálna poisťovňa je tiež povinná v zmysle uvedeného zákona viesť individuálne účty poistencov a zasielať im informáciu o stave ich individuálneho účtu.

Úrazové poistenie ako jedno z piatich typov sociálneho poistenia nahradilo od 1. januára 2004 poistenie zodpovednosti zamestnávateľa za škodu pri pracovných úrazoch a chorobách z povolania, ktoré bolo do 31. decembra 2003 upravené príslušnými paragrafmi zákona č. 311/2001 Z. z. Zákonník práce v znení neskorších predpisov a zákonom č. 274/1994 Z. z. o Sociálnej poisťovni v znení zákona č. 242/2001 Z. z.. Sociálna poisťovňa od 1. januára 2004 zákonom o sociálnom poistení prebrala od zamestnávateľa výplatu plnení vyplývajúcich zo zodpovednosti zamestnávateľa za škodu pri pracovnom úraze a chorobe z povolania, ktoré vznikli pred 26. novembrom 1993 a od zamestnávateľa, ktorý mal podľa osobitného predpisu postavenie štátneho orgánu, nároky vzniknuté pred prvým aprílom 2002 vyplývajúce zo zodpovednosti zamestnávateľa za škodu pri pracovnom úraze a chorobe z povolania.

Plne v súlade s príslušnými ustanoveniami nového zákona o sociálnom poistení prebrala Sociálna poisťovňa do 31. decembra 2003 od Národného úradu práce výkon *poistenia v nezamestnanosti* (nezamestnanosť je považovaná za sociálnu udalosť a bola začlenená do sociálneho poistenia) a garancie za nároky zamestnancov skrachovaných podnikov, ktoré sa od 1. januára 2004 pretransformovali na *garančné poistenie*. Podrobnosti o prevode tejto predmetnej evidencie priamo upravovala dohoda uzatvorená medzi Sociálnou poisťovňou a Národným úradom práce.

Od 1. januára 2004 je Sociálna poisťovňa ako inštitúcia zodpovedná nielen za vykonávanie sociálneho poistenia, ale od 1. mája 2004 je zároveň povinná pri svojej činnosti postupovať v súlade s nariadeniami Európskej únie, ktoré sa pre Slovenskú republiku stali záväznými odo dňa jej vstupu do Európskej únie.

Dňa 20. januára 2004 schválila Národná rada Slovenskej republiky zákon č. 43/2004 Z. z. o starobnom dôchodkovom sporení a o zmene a doplnení niektorých zákonov. Táto úprava obsahuje rozsiahlu novelu zákona o sociálnom poistení, avšak väčšina zmien vecne súvisela so zavedením starobného dôchodkového sporenia, ktoré nadobudli účinnosť od 1. januára 2005. Týmto sa pôsobnosť Sociálnej poisťovne okrem výkonu sociálneho poistenia rozšírila o ďalšie činnosti súvisiace práve so starobným dôchodkovým sporením. Sociálna poisťovňa je povinná vyberať príspevky na starobné dôchodkové sporenie a postupovať ich jednotlivým dôchodkovým správcovským spoločnostiam, súčasne rozhodovať o príspevkoch na starobné dôchodkové sporenie v sporných prípadoch, zároveň tiež vymáhať nezaplatené príspevky od

zamestnávateľov, viesť register sporiteľov a zhromažďovať v ňom údaje o jednotlivých sporiteľoch potrebné pre výkon starobného dôchodkového sporenia. Medzi činnosti, ktoré vykonáva Sociálna poisťovňa v prospech starobného dôchodkového sporenia od 1. januára 2007 patrí vydávať akceptačné listy ktoré sú potrebné pri prestupe z jednej dôchodkovej správcovskej spoločnosti do inej a v termíne do 31. decembra 2007 uskutočňovať výber dôchodkovej správcovskej spoločnosti pre všetkých tých poistencov, ktorí si ju v zákonom stanovenej lehote nevybrali sami.

Ako posledný v poradí bol schválený zákon č. 650/2004 Z. z. o doplnkovom dôchodkovom sporení a o zmene a doplnení niektorých zákonov, ktorý upravuje celú bázu doplnkového dôchodkového poistenia. Môžeme konštatovať, že v tomto prípade ide o zákon III. piliera reformy dôchodkového zabezpečenia v Slovenskej republike.

Záverom je potrebné uviesť, že Sociálne poistenie právom patrí k najdiskutovanejším témam v spoločnosti. Pre celú oblasť sociálneho poistenia je charakteristická tzv. legislatívna nestabilita sprevádzaná častými zmenami v prijatých zákonoch. Tieto zmeny sú realizované ako reakcia na zmeny v makroekonomickom prostredí tak, aby plne zabezpečovali potreby občanov vyplývajúce z jednotlivých podsystémov sociálneho poistenia.

Zoznam bibliografických odkazov

- [1] DROZDOVÁ, D. 2002. *Reforma sociálneho poistenia v SR a prognózy jej ďalšieho vývoja*. Bratislava : VÚ národohospodársky EU, 2002. 30 s. ISSN 1335-1346.
- [2] *Koncepcia reformy dôchodkového zabezpečenia v Slovenskej republike*. Bratislava : Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky, 2003. 15 s.
- [3] KREBS, V. a kol. 2007. *Sociální politika*. Praha : ASPI, 2007. 504 s. ISBN 978-80-7357-276-1.
- [4] MACKOVÁ, Z. 2009. *Právo sociálneho zabezpečenia. Všeobecná časť*. Šamorín : HEURÉKA, 2009. 161 s. ISBN 978-80-89122-53-0.
- [5] MAJTÁNOVÁ, A. - KRÁTKA, Z. - LITTOVÁ, Z. - VACHÁLKOVÁ, I. 2009. *Poisťovníctvo*. Bratislava : Iura Edition, spol. s r.o., 2009. 327 s. ISBN 978-80-8078-260-3.
- [6] MATLÁK, J. a kol. 2009. *Právo sociálneho zabezpečenia*. Plzeň : Aleš Čeněk, s.r.o., 2009. 383 s. ISBN 978-80-7380-212-7.
- [7] RIEVAJOVÁ, E. a kol. 2006. *Sociálne zabezpečenie*. Bratislava : Sprint vfra, 2006. 272 s. ISBN 80-89085-62-8.
- [8] SIROVÁTKA, T. 1997. *Sociální zabezpečení. (vybrané texty.)* 1. vyd. Brno : Masarykova univerzita, Ekonomicko-správní fakulta. 1997. 187 s. ISBN: 80-210-1671-X.
- [9] STANEK, V. a kol. 2011. *Sociálna politika. Teória a prax*. Bratislava : SPRINT, 2011. 342 s. ISBN 978-80-89393-28-2.

[10] TOMEŠ, I. 2001. *Sociální politika teorie a mezinárodní zkušenost*. Praha : SOCIOPRESS, spol. s r. o., 2001. 262 s. ISBN 80-86484-009.

[11] VEČEŘA, M. 1996. *Sociální stát. Východiska a přístupy*. Praha : SLON, 1996. 112 s. ISBN 80-85850-16-8.

Kontakt

Jana Plachá PhDr., Nešporova 1775/14, 031 01 Liptovský Mikuláš, jana.placha@centrum.sk

Starnutie populácie a problémy spolužitia v európskej súčasnosti

Ageing of Population and the Problems of Coexistence within the Framework of European Present Days

Oľga PLÁVKOVÁ

Abstrakt:

V súčasnosti sa končí éra jednoznačnosti a nastupuje obdobie paradoxov. Ten, kto chce niečo zmeniť, musí riešiť mnoho otázok, ktoré spoločenstvo ľudí, štátov a zväzkov ochráni voči hromadným rizikám. Najvýznamnejšie kroky vyžadujú vzájomné uznávanie odlišných skupín ľudí na princípe hľadania spoločných odpovedí na základe spoločných skúseností. Tento princíp hľadania vzájomného porozumenia je mimoriadne nástojčivý v dobe, ktorá prináša spochybnenie vedomia spolupatričnosti a najvýznamnejšej hodnoty spravodlivosti – solidarity. V príspevku sú analyzované prejavy a dôsledky starnutia populácie v kontexte s otázkami ako zabezpečiť a posilňovať súdržnosť a medzigeneračnú solidaritu v súčasnej európskej spoločnosti, najmä pri riešení problémov na trhu práce.

Kľúčové slová:

Starnutie populácie, sociálny priestor, medzigeneračná solidarita

Abstract:

The era of definiteness is coming to its end and a period that will be full of paradoxes is drawing nearer every day. Man, who wants to change something, must solve a lot of questions taking into mind that a community of people, states and relations will have to be protected against collective risks. The most important steps require finding out common answers designed for different groups while respecting their specifics. A principle of searching for a mutual understanding becomes insistent in the era, which brings challenge to social cohesion and solidarity, which is the most important value of justice. The author submits an analysis of ways in which the ageing of population is manifested and its impacts in a context of questions of ensuring and empowering cohesion and intergeneration solidarity in a contemporary European community, while putting a special accent on problems of labor markets.

Key words:

Population ageing, social space, intergenerational solidarity

Úvod

Život v súčasnej spoločnosti nadobudol novú kvalitu. Svet neurčitosti zasahuje a mení celospoločenský priestor i životné plány jednotlivcov. Celkovo sa otvárajú možnosti úniku zo stálych sociálnych sietí (pracovných, príbuzenských, priateľských). V individuálnych životoch sa stráca konzekventnosť a spojitosť tak vo svete práce, ako aj v rodine, či komunite, ku ktorej prináležíme. Jedným z dôsledkov je „postmoderné tuláctvo“, keďže súčasný človek žije svoj život s mnohopočetnými a občas rozpornými identitami. Kľúčovou je v tomto kontexte snaha postmoderného človeka vymaniť sa z podriadenosti usporiadaného sveta a kontrolných mechanizmov zasahujúcich do jeho každodenného života. S tým potom súvisí

nové chápanie každodenného života, v ktorom sa súčasníci zbavujú jednak prekážok v súvislosti s ich sociálnym postavením, a jednak záruk istôt. Výsledkom je prehlbujúci sa individualizmus a snaha po seberealizácii za každú cenu, žiť svoj život bez dlhodobějších pút, zväzkov, vzťahov.

Kľúčové zmeny v súčasnom koncepte spolužitia

Výrazný trend k zmenám vo vývoji súčasných spoločností Bourdieu hodnotí ako rizikový fenomén, pretože v nových podmienkach spolužitia je dôležité naďalej hľadať istý poriadok, absencia ktorého v sociálnom priestore nás robí neschopnými diferencovať a hodnotiť podľa vzorov správania a zvyklostí, a to aj napriek tomu, že si toho nemusíme byť vedomí (Bourdieu, 1995, 213). Hartmann pri analýze transformačných procesov súčasnosti upozornil, že „čím väčší podiel zodpovednosti pri riešení svojich životných situácií človek na seba preberá, tým väčší má strach z požiadaviek, ktoré si na ňom život vynúti“ (Hartmann, 2012, 117). Nový spôsob života nasmeroval ľudí na zmeny životných projektov a plánov: o všetkom sa uvažuje tak, aby to zaberalo čo najkratší čas – na opakovanie a kontinuitu neostáva čas, pretože všetko je čoraz viac podriadené „utilitárne orientovanej kalkulácii“ (Hartmann, 2012, 121). Pri úvahe o dôsledkoch týchto prevratných zmien Keller konštatuje, že kým jeden druh rizík určitú skupinu ohrozuje, zároveň platí, že pre druhých je príležitosťou, z ktorej môžu niečo vyťažiť (Keller, 2011, 25). Walzer v tomto kontexte uvádza, že tak, ako je nevyhnutná rovnosť príležitostí, zároveň je nevyhnutné prijať aj rovnosť rizík (Walzer, 2002, 39). Walzer kombinuje obe tieto stránky a pri hodnotení snahy vymaniť sa z kultúrnych závislostí túto snahu vníma na jednej strane ako prejav osobného hľadania šťastia a na druhej strane ako prejav zúfaleho hľadania spôsobu ako ekonomicky prežiť. V tomto duchu vidí obidva varianty ako prejav legitímnej snahy človeka zabezpečiť si svoju vlastnú budúcnosť (Walzer, 2002, 227). V uvedených argumentáciách sa menej zdôrazňuje nutnosť mať spoločné väzby a silné putá, ktoré sa viažu na spoločné rituály, obrady a spomienky.

S vedomím určitých zjednodušení možno v oblasti sociálneho priestoru identifikovať niekoľko dôležitých oblastí zmien. Predovšetkým v koncepte spolužitia v súčasnosti platí, že spoločnosť stratila fixovaný poriadok. Vo svete sociálnych vzťahov táto zmena býva nazvaná aj tvorivou deštrukciou, stavom tekutej modernity. Zvýšená krehkosť, ako atribút postmoderného životného štýlu, prináša oslabenie pocitu záväzku, vernosti vo všetkých podobách: oslabenie vnímame smerom k národnej väzbe, k regiónu z ktorého pochádzame, ku komunitám, ktoré nás formujú, či k susedským väzbám, ktoré už nepotrebuje. V najširšom

kontexte celkom jednoznačne možno vidieť príznaky straty zodpovednosti za vývoj v spoločnosti, prírodu, životné prostredie. Nástup individualizmu, so sústredenosťou na seba samého a najbližšie okolie, prináša stratu celoživotného zakotvenia na jednom mieste, v jednom podniku, v jednej rodine. Súčasníci majú právo zvoliť si vlastnú identitu, cestu svojho sebautvárania a sebauplatnenia. Nastúpila doba, kedy je každý zodpovedný sám za seba, chýba aktivizácia v prospech druhých. Podľa Baumana, postmoderné usporiadanie ani natoľko nezvyšuje celkový objem individuálnej slobody, ako ju skôr prerozdeľuje, pretože prehĺbuje polarizáciu v spoločnosti, rozdelenú na tých, ktorí ju radostne a ochotne prijímajú a tých, pre ktorých je záťažou a stávajú sa čoraz viac bezmocnými, bezprizornými a podriadenými ľuďmi (Bauman, 2004, 118).

Pre objasňovanie zmien v rámci spoločenskej súdržnosti možno uviesť rôzne pohľady. Beck vníma individualizačný posun ako pomýlený, pretože človek sa síce vymanil z tradičných väzieb a spôsobov existenčného zabezpečenia, ale vzápätí sa podriadil tlaku trhu práce a konzumnej existencie. V tejto súvislosti upozorňuje na nutnosť rozlišovať medzi pozíciami biografickej neistoty, ktorá je stále čiastočne vypočítateľná a kontrolovateľná ako autoreflexívna biografia; v svojej podstate sa sociálne vyznačená biografia premieňa na individuálnu, keď životná dráha a partnerský život musia počítat' s istou dávkou rizika. V druhom prípade ide podľa Becka o prítomnosť neistoty, ktorá nie je kontrolovateľná a pomenúva ju biografiou nebezpečenstiev. Pre jednotlivca a celú spoločnosť sú prítomnosť a najmä rozsah biografie nebezpečenstiev vysoko rizikové, pretože vedú k narastaniu násilia (Beck, 2004/1, 179).

Životná dráha človeka je čoraz častejšie atakovaná krízovými situáciami. Nutnosťou je rýchlo reagovať na zmeny a ako konštatuje Walzer „žiť spontánny život, náhodne vytvorený podľa okolností a podnetov“ (Walzer, 2002, 40). Bauman hodnotí spoločnosť, do ktorej sa posúvame v dvadsiatom prvom storočí ako spoločnosť deštruktívnej tvorivosti, nového typu modernity, t. j. formy spolužitia, základom ktorého je neustála modernizácia v duchu vyčistenia priestoru, demontáže, zoštíhľovania všetkého, čo sa len dá (Bauman, 2004, 125). V tomto zmysle dochádza k podstatným zmenám v podmienkach súčasnej spoločnosti. Z týchto zmien uvedieme tie, ktoré považujeme za kľúčové z pohľadu na starnutie populácie a jeho dôsledky.

Demografická situácia v európskom priestore

Pokiaľ ide o demografickú situáciu v európskom priestore, jedným z kľúčových trendov v rozvinutých štátoch EÚ je predlžujúci sa vek ľudí. Na jednej strane tento trend vyjadruje celkové zlepšenie podmienok života v týchto krajinách, na druhej strane však zároveň znamená, že sa dejú závažné demografické zmeny. Len za poslednú dekádu populácia EÚ viditeľne zostarla. Demografické trendy ukazujú, že najrýchlejšie rastúcou vekovou skupinou v štátoch EÚ sú ľudia nad 80 rokov, pričom podľa prognóz by mala táto skupina do roku 2060 dosahovať 12 %. Obyvateľstvo, žijúce v rámci Európskej únie je z hľadiska demografickej štruktúry tvorené skupinou v predproduktívnom veku s podielom okolo 16 %, veková skupina v produktívnom veku tvorí priemerne 67 % a skupina v postproduktívnom veku má priemerne 17 % podiel (Komisia Európskych spoločenských, 2009).

Podiel ľudí v produktívnom veku klesá v dôsledku znižujúcich sa hodnôt pôrodnosti v EÚ nastúpených od sedemdesiatych rokov dvadsiateho storočia. EÚ sa práve z tohto dôvodu stáva najstarším regiónom sveta (pre porovnanie možno uviesť, že v celosvetovom priemere dosahuje podiel staršej generácie niečo nad 7 %, kým podiel mladých ľudí až 28 %). Táto demografická situácia má výrazný dopad na trh práce. Možno povedať, že v súčasnosti ešte doznieva silný vplyv „generácie baby boomu“, ktorá tvorila v posledných štyroch desaťročiach základnú zložku produktívnej pracovnej sily v priestore Európy. Táto skupina však postupne odchádza z aktívneho pracovného života a posilňuje podiel postproduktívnej generácie.

Starnutie populácie vytvára silnú záťaž na generáciu v produktívnom veku i predproduktívnom veku, s dôrazom na zvyšujúce sa náklady na penzijný systém, zdravotnú a sociálnu starostlivosť o seniorov. Z pohľadu spoločnosti rastúce riziko bezdetnosti v prepojení s demografickou hrozbou vymierania vyspelých spoločností vyžaduje na jednej strane podporu „závislej seniorskej populácie“ v každej oblasti života, vyžadujúcej vytváranie podmienok na zvýšenie participácie starších vekových skupín na trhu práce, zvýšenú sociálnu ochranu starších ľudí a zabezpečenie služieb požadovaných zo strany seniorov na formálnej aj neformálnej úrovni. Hlavné problémy a ohrozenia pre starších ľudí pre život bez vekovej segregácie sa spájajú s vekovou diskrimináciou (ageizmus), s generačnou netolerantnosťou, s neschopnosťou vyrovnáť sa so zmenou sociálnej roly (penzionovanie), s ekonomickým znevýhodnením a prevažujúcou neschopnosťou staršej generácie uspokojiť svoje existenčné potreby primerane na úrovni danej spoločnosti, či svojmu predchádzajúcemu statusu.

Nemenej problematické sú osobnostné dopady v podobe straty sociálnych kontaktov, osamelosti po strate životného partnera, v spojení s nezaujmom a neschopnosťou detí pomáhať svojim rodičom.

Pre riešenie starnutia populácie sú v rámci Európskej únie rozpoznateľné viaceré prístupy k populačnej politike. Pre škandinávské štáty je typický tzv. proegalitárny model, v ktorom sa štáty orientujú na podporu pracujúcich rodičov, vytvorenie priaznivej rodičovskej klímy a dosiahnutie rodovej rovnosti. Tradičný model populačnej politiky je využívaný v Nemecku, ktoré ochraňuje predovšetkým tradičnú rodinu. V anglofónnych štátoch sa využíva prorodinný model s nezasahovaním, ktorý možno nazvať liberálnym. Pre juhoeurópske štáty je typické uplatňovanie finančných nástrojov na podporu rodín. Rodinný pronatalitný model, uplatňovaný vo Francúzsku, charakterizuje podpora materskej dovolenky, materských dávok, predškolských zariadení.

Nové formy partnerského spolunažívania priniesli generáciu detí narodených z veľkej časti mimo manželstva. Ide o historicky nebývalú otvorenosť partnerských vzťahov, ktorá vedie napr. k otupeniu citových záväzkov medzi partnermi, ako aj k rastu zhovievavosti a maximálnej voľnosti vo výchove detí, s novými rizikami pre nastupujúcu generáciu. Zmena modelu rodinného života priniesla teda celkové oslabenie tradičného modelu a hodnôt rodiny, v ktorých sa rodičia prirodzene obetovali pre budúcu generáciu a odovzdávali jej hodnoty a vlastné skúsenosti. Viaceré výskumy potvrdili aj opačný trend, pretože v medzigeneračnom spoľutí na Slovensku sa presadzuje snaha mladých ľudí ostať v domácnosti rodičov čo najdlhšie z dôvodu „ekonomickej nedospelosti“ a v generácii seniorov pretrváva pocit záväzku voči dospelým deťom a vnúčatám, ktoré nie sú schopné samostatnej ekonomickej existencie buď v dôsledku slabo platených pracovných miest, vysokej nezamestnanosti alebo potrebujú podporu v rámci vysokoškolského a iného štúdia. Odchýlenie od spoločensky platnej „normality“ v prirodzených životných situáciách prináša aj väčší podiel samostatne žijúcich ľudí. S tým súvisí trend k bezdetnosti. Rastúci podiel ľudí, ktorí sa zriekajú možnosti mať dieťa, ktoré je chápané ako príliš silný záväzok v mentálnom a materiálnom živote rodičov, prináša „hrozivú“ budúcnosť v podobe bezdetnej spoločnosti. Z pozície rodičov ide o odmietanie prijať sociálnu identitu „pracujúcej matky alebo pracujúceho otca“, ktorá je častokrát sprevádzaná vo svete práce druhoradým postavením tak vo vzťahu k zamestnávateľovi, ako aj v kolektíve spolupracovníkov, pretože jej súčasťou sú fungovanie a závislosť na dostačujúcej empatii, či podpore pri plnení rodičovských povinností. Nemenej dôležité je, že stratégia k bezdetnosti sa vytvára ako reflexia nutnosti rezignovať na

nakumulovaný sociálny kapitál: odchod na materskú alebo rodičovskú dovolenku prináša nutnosť prerušiť pracovnú aktivitu a je jednoznačne vnímaný ako ekonomický prepad v aktuálnej i perspektívnej životnej úrovni rodičov. Zároveň je to krok k zníženiu flexibility rodiča, spravidla ženy, na trhu práce.

Starnutie populácie a jeho dôsledky na trh práce

Zvyšovaniu flexibility na pracovných trhoch v rámci pracovných trhov Európskej únie (EÚ) sa venuje veľká pozornosť. Ide tu o novú výzvu, ktorú sa Únia ako celok, i jednotlivé štáty samostatne, snažia riešiť v rámci reforiem zameraných tiež na predlžovanie produktívneho veku. Odhady pre vývoj zamestnanosti v EÚ počítajú v období rokov 2007 až 2020 s rastom miery účasti na trhu práce zo 70,5 % na 74 %. Zároveň sa očakáva, že starnutie populácie spôsobí pokles celkovej zamestnanosti do roku 2060 o približne 19 miliónov. Zo Správy EÚ o starnutí obyvateľstva vyplýva, že celkovo možno nájsť tri skupiny štátov z hľadiska toho, akým spôsob sa chystajú riešiť výdavky v tejto súvislosti: veľké zvýšenie výdavkov podľa uvedenej správy plánujú štáty ako je Luxembursko, Grécko, Slovinsko, Cyprus, Malta, Holandsko, Rumunsko, Španielsko, Írsko. Obmedzenejšie, ale stále dosť vysoké zvýšené náklady v tejto súvislosti plánujú Belgicko, Fínsko, ČR, SR, Litva, Spojené kráľovstvo, Maďarsko, Nemecko. Mierny nárast výdavkov plánuje Bulharsko, Švédsko, Portugalsko, Rakúsko, Dánsko, Taliansko, Lotyšsko Estónsko, Poľsko (Komisia Európskych spoločenstiev, 2009).

Zmeny na trhu práce a celkové zníženie objemu pracovných miest, t. j. dopytu po práci prinášajú úbytok trvalej práce, čo zásadne mení obraz pracujúcej spoločnosti. Ako konštatuje Beck, stav doživotnej celodennej práce až do dôchodkového veku je prekonaným stereotypom (Beck, 2004/1, 79). Spoločnosť, či presnejšie štát, už nedokáže dať trvalú prácu každému, kto prácu hľadá. „Mať prácu“ bola jedna z kľúčových hodnôt, ktoré preferovali po dlhé obdobia mnohé generácie. V súčasnej populácii sa táto hodnota jednoznačne nevyčlenila medzi neašpirované hodnoty z hodnotových systémov príslušníkov bežnej populácie, ale ako hodnota so stále klesajúcou šancou na jej naplnenie počas väčšiny aktívneho života mnohých ľudí sa zaraďuje medzi hodnoty, na ktoré postupne rezignujú.

Na strane tých, ktorí sa musia živiť prácou môžeme hovoriť aj o radikálnej zmene v očakávaniach smerom k trhu práce, ktorá má dve možnosti riešení. V prípade, že sa jedná o plynulú zamestnanosť v rámci profesijnej kariéry, nastupuje individualizácia pracovných biografíí. Táto vyžaduje vysokú výkonovú a emocionálnu zaangažovanosť človeka, ktorému

pracovná aktivita zužuje, resp. dokonca vytesňuje čas a priestor na súkromné aktivity, na vlastný plnohodnotný rodinný a osobný život. V opačnom prípade prerušovaná profesijná kariéra a trvalá vysoká pravdepodobnosť nezamestnanosti v globálnom, a teda aj európskom priestore, predstavujú rastúce ohrozenie pre čoraz väčší okruh ľudí, ktorí žijú bez primeraných materiálnych istôt. Pomerne rýchlym tempom zaniká aj dlhodobo udržiavaná predstava, že moderná spoločnosť sa vyhne nezamestnanosti ponukou rôznorodých foriem zamestnanosti.

Ako dôsledok rovnosti a otvorenia príležitostí v rámci revolúcie vo vzdelávacom systéme dochádza ku kľúčovej zmene v pohľade na vzdelávanie: máme tu na mysli inštrumentalizáciu získavania kvalifikácie, keď získanie akéhokoľvek odborného certifikátu, v najlepšie vysokoškolského diplomu má byť zárukou, resp. dobrou investíciou pre vysokokvalifikovaných ľudí pre budúce uplatnenie sa na trhu práce, t. j. získať trvalé a výnosné pracovné miesto a chrániť jednotlivca pred nezamestnanosťou. Aj túto možnosť relativizuje rapídny pokles pracovných miest, z čoho vyplýva nutnosť celoživotného vzdelávania a priebežnej rekvalifikácie. To oslabuje možnosť dlhodobo a cieľavedome si plánovať svoju profesijnú dráhu, čo platí najmä pre mladšie generácie, kým pre generáciu nad päťdesiat rokov sa tým významne znižuje možnosť zužitkovať v minulosti nadobudnutú odbornosť.

Nové sociálne riziká v súvislosti s procesom starnutia populácie

Celkovo platí, že predĺženie doby „sociálnej staroby“, t. j. seniorizmus prináša obmedzenie možností a tlaky na slobodnú voľbu v individuálnom živote (zdravie, chudoba, osamelosť). Starnutie populácie je celospoločenský (globálny) fenomén. Otázky, týkajúce sa riešenia starnutia populácie vyžadujú zmenu celkovej filozofie a novú paradigmu ako vnímať vekom zapríčinené rozdielnosti. Predovšetkým ide o úplné odstránenie vekovej diskriminácie založenej na filozofii uprednostňovania jednej etapy života (mladosti) vo všetkých sférach života, počnúc svetom práce, rodiny až po kult výkonnosti, zdravia, či krásy. Ide o to, že súčasnú spoločnosť môžeme vnímať v tejto súvislosti aj ako „spoločnosť uzatvorených vekových kategórií“, čo sa vo vzťahu k seniorom premieta v podobe vnucovania stereotypných rolí a vyčlenenia mimo ekonomický a spoločenský život. Hoci mnohí seniori vlastnou aktivizáciou postupne prispievajú k novému obrazu starnutia a posilneniu vplyvu skupiny seniorov, napr. ako záujmovej skupiny s dôležitým politickým vplyvom, pre súčasnosť je charakteristické, že na rolu seniorov sa spoliehajú viaceré politické subjekty najmä v predvolebnom období. Aktuálne možno konštatovať, že absentuje „obraz starnutia“

v jeho komplexnom ponímaní, t.j. taký, ktorý by prinášal riešenia vo všetkých spoločenských a individuálnych dôsledkoch starnutia. V súčasnosti možno vnímať snahu riešiť tieto problémy, napr. cez definované strategické priority EÚ, ktoré sa sústreďujú na tieto tri kľúčové oblasti:

- Modernizáciu sociálnych systémov, zvýšenie zamestnanosti žien a starších ľudí, manažment imigrácie.
- Zabezpečenie rovnováhy medzi generáciami, čo sa týka prerozdelenia výdavkov vyplývajúcich z ekonomického rastu, financovania nákladov spojených s penziami a zdravotnou starostlivosťou.
- Hľadanie spojenia medzi jednotlivými fázami života, predovšetkým aktívnou a neaktívnou časťou života. Problém však je, že možnosti pre účasť na pracovnom trhu sú obmedzené tak pre staršiu generáciu, ako aj pre mladých ľudí.

Riešenie problémov v súvislosti s procesom starnutia populácie nemožno obísť bez analýz ďalších dôležitých celospoločenských procesov, ktoré spoločne charakterizuje expanzia nových sociálnych rizík v každodennom živote: ide predovšetkým o zvyšujúcu sa nezamestnanosť, chudobu, kriminalitu, ekologické hrozby, terorizmus. Vo vzťahu k seniorskej populácii možno najväčšie ohrozenia vidieť, resp. spájať s rizikom nezamestnanosti, chudoby, zadlžovania, nedostatočnej a nekvalitnej zdravotnej ochrany, poskytovanej na elementárnej úrovni, zneužívania od silnejších jedincov či ekonomických zoskupení (fenomén „šmejdi“), šikanovania v rámci rodinných a príbuzenských vzťahov či života v osamelosti.

Pre aktuálnu situáciu platí, že všetci, resp. takmer všetci členovia súčasnej spoločnosti sú vystavení rizikám dynamiky trhu práce s nepredvídateľnými dôsledkami. Keller v tejto súvislosti hovorí o zlyhaní ochrany, ktorú poskytovalo stavovské a profesijné začlenenie človeka, so špecifickými dôsledkami na každú generáciu; ak zameriame pozornosť na seniorov, tak ide najmä o neustále predlžovanie odchodu do dôchodku (Keller, 2011, 166). Stagnujúce príjmy prinášajú nutnosť čoraz viac z disponibilných príjmov/zdrojov odkladať na starobu, ktorú si jednotlivec musí sám zabezpečiť, pretože štát to už nedokáže.

Segmentácia trhu práce chráni viac tých, ktorí sú schopní byť flexibilní a rekvalifikovateľní na nové pracovné miesta. Seniorská populácia musí prirodzene častejšie čeliť tomuto riziku, pretože napriek antidiskriminačným opatreniam z pohľadu na vek, stále je realitou, že v preddôchodkovom veku je viac a častejšie vytláčaný z pracovnej pozície ten, kto

sa môže spoliehať na istú mieru materiálneho zabezpečenia (penziu), kto má menej šancí zvládnuť tlak na rastúcu výkonnosť, kto má nižšiu šancu zvládnuť potrebnú rekvalifikáciu, kto je ochotný pracovať „vo dne v noci“, kto má dostatok fyzických a duševných síl na neustálu zmenu, kto má zdravotné predpoklady, že nebude vypadávať z pracovného procesu, atď. V tomto duchu sa mnohí radoví zamestnanci v preddôchodkovom veku stávajú menej úspešnými v konkurenčnom zápole o udržanie si pracovného miesta. Na druhej strane práve generácia súčasných seniorov je terčom snáh o ich udržanie na pracovnom trhu ako ďalšej skupiny, prinášajúcej potrebné prostriedky do deficitného systému starobného poistenia. Zároveň je to skupina, ktorá v podmienkach vymierajúcich populácií vyspelých európskych štátov zohráva, a podľa nášho názoru bude zohrávať ešte významnejšiu rolu, vo vykrývaní deficitu disponibilnej pracovnej sily, ako tá, ktorá je predsa len menej problematická v porovnaní s v mnohých aspektoch „nepoznanou“ skupinou prisťahovalcov. Otvorenou otázkou v tomto kontexte je, ako sa bude riešiť tlak z určitých politických štruktúr na to, aby seniorský vek bol dôvodom na rozviazanie pracovného pomeru, či riešenie nezamestnanosti mladých ľudí vytlačením seniorov z pracovných miest minimálne vo verejnej správe a štátnom sektore. Za diskriminujúci možno označiť návrh obmedziť možnosť penzistov pracovať na úväzok v trvalom zamestnaní, t. j. povinnosť penzistov uskutočniť voľbu zostať v zamestnaní bez možnosti poberať súčasne svoj dôchodok, výška ktorého v mnohých prípadoch ich motivuje získať dodatočné nevyhnutné prostriedky na lepšie prežitie staroby zapojením sa do trhu práce.

Práve seniori sú skupinou, ktorej postavenie na trhu práce v mnohom vysvetľuje koncept sociálnej marginalizácie a sociálnej exklúzie. V štátoch Európskej únie sa sociálnou inklúziou rozumie proces, v rámci ktorého sú jednotlivci vytláčaní na okraj spoločnosti a je im zabránené v prístupe na nejparticipovať v dôsledku svojej chudoby, nedostatku kompetencií (spôsobilosť) a príležitostí celoživotného vzdelávania alebo v dôsledku diskriminácie. Vo vzťahu k skupine seniorov možno teda hovoriť o zvýšenej sociálnej zraniteľnosti jednotlivcov seniorského veku a v podstate celej tejto sociálnej skupiny, zvýšení ich sociálnej neistoty. V mnohých každodenných situáciách sa stáva táto skupina súčasťou kategórie sociálne exkludovaných.

Z hľadiska rôznych podôb vylúčenia môžeme hovoriť o ekonomickom vylúčení tejto skupiny: u seniorskej populácie sa to premieta posunom ku skupine chudobných, ich vylúčením zo životného štandardu a životných šancí obvyklých v danej spoločnosti. Za ekonomickým vylúčením stojí skutočnosť, že „všetko, čo je potrebné na uspokojenie

požiadaviek trhu, dnes dokážu vytvoriť dve tretiny populácie a čoskoro bude stačiť iba jedna; všetci ostatní zostanú bez zamestnania, ekonomicky neužitoční a sociálne nadbytoční, nezamestnanosť v bohatých krajinách je „štrukturálna“: skrátka nie je dost' práce pre každého“ (BAUMAN, 2004, 184). Bauman prepája ekonomické vylúčenie s vylúčením z mobility. Vylúčenie z mobility je v koncepte Baumana meradlom spoločenského utrpenia, stupeň imobility súvisí so stratou voľnosti pohybu z nedostatku potrebných zdrojov; imobilitu preto považuje za základný rozmer neslobody v súčasnej dobe. Opakom je stupeň pohyblivosti, schopnosti účinného konania bez ohľadu na vzdialenosť. Voľnosť pohybu umožňuje absencia, či ľahko odvolateľná záväznosť záväzkov. (BAUMAN, 2004, 50-51). Niet pochybností o tom, že obidva tieto aspekty mobility významným spôsobom ovplyvňujú život seniorskej populácie.

Pokiaľ ide o vylúčenie z trhu práce, znamená ohraničenie životných šancí v jednom zo základných systémov určujúcich kvalitu života. Tu sa spravidla rozlišujú dve základné podoby sociálneho vylúčenia: (1) vylúčenie z platenej práce, t. j. nezamestnanosť a (2) vylúčenie z „dobrej“ práce, t. j. vytlačenie na sekundárny trh práce so všetkými negatívnymi dôsledkami v podobe prerušovania pracovnej kariéry, neistoty a dočasnosti pracovného miesta, straty perspektív, nízkeho mzdového ocenenia.). Ide tak o fenomén vylúčenia z trhu práce, ako aj vylúčenia na trhu práce, označovaného pojmom working poor. Ako vyplýva z diskusie o politike sociálnej inklúzie, v rámci EÚ nie sú jednotné hľadiská na tento koncept. Najviac diskutovaná je konštrukcia sociálnej integrácie ako integrácie na trhu práce, pri ktorej sa neberie do úvahy celá veľká skupina tzv. špecifických kategórií – osôb so zmenenou pracovnou schopnosťou, osoby s rodinnými povinnosťami mimo poskytovaných štátnych dávok a pod. V týchto dokumentoch sa teda osobitne skupina seniorov nerieši.

Sociálne vylúčenie predovšetkým zabraňuje zdieľať určité sociálne statusy: seniorská populácia je veľakrát odsúvaná z účasti na sociálnych a kultúrnych procesoch, ktoré by seniorov integrovali do aktívneho života v spoločnosti a umožňovali im participáciu na kultúre spoločnosti a zdieľať jej kultúrny kapitál, vzdelanosť i hodnoty. Keď hovoríme o nových sociálnych rizikách, pri skupine seniorov môže ísť aj o vylúčenie z bezpečia, v zmysle väčšieho rizika životných nehôd, vrátane rizika straty platenej práce či ohrozenia v rámci rastúcej kriminality.

S problémom starnutia populácie úzko súvisí problematika chudoby. V tom najjednoduchšom vymedzení chudoba znamená stav, kedy jedinec alebo rodina upokojujú

svoje sociálne potreby na výrazne nižšej úrovni ako je priemerná úroveň v danej spoločnosti. V Európe sa takto zadefinovaná chudoba spája s hranicou nároku na sociálnu pomoc, ide spravidla o hranicu 50 – 70 % priemerných príjmov. Najzávažnejším dôsledkom chudoby je sociálne vylúčenie. Znamená, že za chudobných sa považujú ľudia, ktorí nemajú dostatok prostriedkov (materiálnych, kultúrnych, sociálnych), čo ich vylučuje z účasti na spôsobe života, ktorý je prijateľný v štáte v ktorom žijú. K spoločnému budovaniu inkluzívnejšej Únie sa členské štáty EÚ prihlásili sa v roku 2000, od roku 2001 sa v Únii uskutočňuje pravidelné monitorovanie 18 štatistických ukazovateľov chudoby a sociálnej exklúzie v štyroch kľúčových oblastiach: finančná chudoba, zamestnanosť, resp. nezamestnanosť, zdravie a očakávaná dĺžka života. Prvá Spoločná správa o sociálnej inklúzii bola vypracovaná v roku 2002. Definovala hranicu chudoby na úrovni 60 percent národného príjmového mediánu a vymedzila cieľ odstrániť do roku 2010 chudobu, týkajúcu sa asi 15 percent obyvateľov EÚ. Na jej základe sa spracúvajú Národné akčné plány sociálnej inklúzie vo všetkých krajinách Únie, orientované na uľahčenie účasti na zamestnanosti a prístupe všetkých ku zdrojom, právam, tovarom a službám; predchádzanie rizikám vylúčenia; pomoc najzraniteľnejším; mobilizáciu všetkých relevantných subjektov. Hlavným poslaním je prierezová integrácia politických opatrení cez všetky kľúčové oblasti: trh práce, sociálna ochrana, vzdelávanie, bývanie, verejné služby, rovnosť príležitostí, atď.

Pre kvalitu života seniorskej populácie sú dôležité všetky opatrenia, odstraňujúce komplexne ich znevýhodnenia. Sústreďenie sa na prítomnosť prináša viaceré riziká tak pre súčasnú, ako aj pre budúce generácie, keďže sa konzumným spôsobom života spotrebúva viac, než aktuálne je potrebné a užitočné. Demonštratívna spotreba, a celkovo dôsledky konzumného prístupu, sú hrozivé nielen v dosahoch na limitovanosť ekonomických zdrojov rozvoja, na možný kolaps životného prostredia, ale najmä na zvyšujúcu a prehľbujúcu sa sociálnu diferenciáciu v spoločnosti, ktorá nemá zdroje na zabezpečenie podmienok pre primeranú kvalitu života veľkej väčšiny svojich členov.

Záver

Život súčasníkov je výsledkom dobrovoľnej kultúrnej voľby. Voľbu uskutočňujú jednotlivci v každej oblasti svojho života: od intímneho, rodinného a pracovného života kde sa väzby postupne zoslabujú práve v dôsledku častých volieb a zmien vo vzťahoch až po voľby vo verejnej sfére, kde sa jednotlivci takisto snažia opierať o menšie zoskupenia rovnako zmýšľajúcich ľudí. Schopnosť obnovy a pretvárania seba samého zbavuje život

človeka zaužívaných rituálov a postupne ho vedie k osamelosti. Ľudia sa však nedokážu celý život rozhodovať v každom okamihu. Tento fakt spôsobil korekciu aj v prístupe súčasnej neoklasickej ekonómie vychádzajúcej z modelu racionálneho ľudského správania, založeného na maximalizácii úžitkov. Zdôrazňovaná je potreba ľudí správať sa podľa zmenených pravidiel ekonomického života a hľadať si cestu ako primerane tomu konať. Hľadaním nových spôsobov organizovania spolupráce vedome prispievajú k celkovej dezorganizácii spoločného života. Rozpad starých vzorcov správania je aj podľa Baumanu hlavným dôvodom „trvalej bojovej pohotovosti“, kedy násilie, obviňovanie z násillia a hrozba násillím majú zabezpečiť presadzovanie záujmov jednotlivca a skupín (Bauman, 2004, 249).

Nástup novej paradigmy spolužitia v postmodernej dobe sprevádza kľúčová individuálna hodnotová dezorientácia – pri strate tradičných istôt, hodnôt, cieľov nastupujú dve alternatívy: byť ako iní (konformizmus) alebo spoľahnúť sa na iných (totalitarizmus). Ide o nástup tzv. skupinového egoizmu ako formy spolužitia, presadzujúcej sa cez skupinové násilie a skupinovú solidaritu zvnútra, ktoré obmedzujú zameranosť na sebarozvoj a sebarealizáciu. Príkladom môžu byť prejavy medzigeneračnej alebo aj profesijnej nesolidárnosti (lekári versus sestričky). Kľúčovou je aj nová podoba vytvárania bohatstva: nejde ani o kapitál, ani o pôdu, ani o prácu, ale kľúčom k bohatstvu sú vedomosti a informácie. Vzdelávanie sa tak stáva popri príležitosti ako rozvíjať a realizovať svoje plány v profesii, aj cestou ako efektívnejšie riešiť svoje problémy a nachádzať smery sociálnej aktivity. V týchto oblastiach života sú seniori v značnej sociálnej nevýhode. Pre životný príbeh človeka sa rozhodujúcim stáva strata kontinuálnosti vo všetkých sférach života: vo vzdelávaní prináša útržkovité poznatky, instantné vedomosti. V profesijnej kariére dochádza k prerušovaniu plánovanému i neplánovanému, čo si vyžaduje vysokú flexibilitu človeka ako pracovnej sily pripravenej a schopnej dokázať svoju použiteľnosť na trhu práce a zároveň ochotu vziať na seba aj riziko dočasného neúspechu, pri stále sa znižujúcom stupni pracovno-právnej a sociálnej ochrany. V osobnom živote sa stráca kontinuita v projektovaní vlastnej existencie, rastie neistota a prehľbuje sa individualizácia, ktoré oslabujú sociálnu súdržnosť spoločnosti. Pre súčasný model života sa tak stáva nutnosťou akceptovať život v trvalej neistote.

Zoznam bibliografických odkazov

- [1] BAUMAN, Zygmund. 2004. *Individualizovaná spoločnosť*. Praha: Mladá fronta, 2004. 291 s. ISBN 80-204-1195-X.
- [2] BECK, Ulrich. 2004/1. *Čo je globalizácia? Omyly globalizmu*. Bratislava: Vydavateľstvo, SSS, 2004. 189 s. ISBN 80-8061-190-4.

- [3] BECK, Ulrich. 2004/2. *Riziková spoločnosť*. Praha: Slon, 2004. 431 s. ISBN 80-86429-32-6.
- [4] DINKA, Pavol. 2012. *Besy kapitalizmu alebo Začiatok novej éry?* Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2012. ISBN 978-80-8061-470-6. Paradoxy súčasného kapitalizmu (Martin Hartmann), s. 107-125.
- [5] KOMISIA EURÓPSKÝCH SPOLOČENSTIEV. 2009. Riešenie otázky vplyvu starnutia obyvateľstva v EÚ: Správa o starnutí obyvateľstva 2009. (online) Brusel, 2009. (cit. 2013-2-26). Dostupné na <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52009DC0180:SK:NOT>).
- [6] KELLER, Jan. 2010. *Nejistota a dôvera aneb K čemu je modernitě dobrá tradice*. Praha: SLON, 2010. 173 s. ISBN 978-80-7419-002-5.
- [7] KELLER, Jan. 2011. *Nová sociální rizika a proč se jim nevyhneme*. Praha: SLON, 2011. 197 s. ISBN 978-80-7419-059-9.
- [8] WALZER, Michal. *Hrubý a tenký. O tolerancii*. Bratislava: Kaligram, 2002. 237 s. ISBN 80-7149-440-2.

Kontakt:

Oľga Plávková, doc., PhDr., CSc., Katedra medzinárodných politických vzťahov, Fakulta medzinárodných vzťahov, Ekonomická univerzita v Bratislave, Dolnozemska cesta 2, 852 35 Bratislava, olga.plavkova@euba.sk

Sociológia bezpečnosti

Sociology of security

Jozef MATIS

Abstrakt:

V príspevku je prezentovaný názor autora na vznik novej vednej disciplíny – sociológie bezpečnosti, a jej začlenenie do systému sociologických vedných disciplín, s dôrazom na splnenie základných atribútov takejto vednej disciplíny akými sú: predmet skúmania, metódy vedecko-výskumnej činnosti, pojmový aparát, zákony, vedecké paradigmy (vedecká škola), princípy a vzťahy s hraničnými a ostatnými vednými disciplínami. Autor sa prikláňa k názoru, ktoré tvrdia, že tieto atribúty novo sa tvoriaca vedná disciplína naplňa a preto nastal čas, aby sa začala postupne presadzovať ako teoreticko-empiricky zameraná sociologická vedná disciplína, ktorá poznáva a analyzuje sociálne javy a koncipuje teoretické zovšeobecnenia a odporúčania na ich aplikáciu v praxi.

Kľúčové slová:

Sociológia, Sociologická vedná disciplína, Sociológia bezpečnosti, Predmet, metódy, pojmový aparát a paradigmy vedy.

Abstract:

The article presents the author's opinion on the rise of a new scientific discipline – sociology of security and its integration into the system of sociological scientific disciplines with the focus on meeting the basic attributes such as: subject of investigation, methods of scientific – research activities, terminology, rules, scientific paradigms (scientific school), principles and relations with border and other scientific disciplines. The author inclines to the ideas that claim that these attributes are fulfilled by the new rising scientific discipline. The discipline should gradually be enforced as a theoretically and empirically focused sociological scientific discipline, which examines and analyzes social phenomena and formulates theoretical general facts and recommendations for their utilization in practice.

Key words:

Sociology. Sociological scientific discipline. Sociology of security. Subject, methods, terminology and paradigms of the science.

Úvod

Aby sa mohol pojem bezpečnosť hlbšie teoreticky analyzovať, vzniká objektívna potreba prechodu od makro k mikro analýze, kde bude potrebné zodpovedať najmenej na tieto otázky:

1. nastal už ten správny čas (tá správna chvíľa), aby sa bezpečnosťou ako sociálnym javom (fenoménom)[1] podrobnejšie a hlbšie zaoberala sociológia?
2. Ak ten čas nastal, má sa ním zaoberať celá sociológia alebo jej vedné disciplíny?
3. Ak jej vedné disciplíny, ktoré – tie čo existujú alebo má vzniknúť nová vedná disciplína?

4. Ak nová vedná disciplína ako ju nazvať – sociológia bezpečnosti?
5. Ak má vzniknúť nová vedná disciplína sociológie, čo je potrebné pre jej vznik urobiť?
6. Bude táto vedná disciplína iba analyzovať a popisovať skutočnosť alebo bude dávať návody na jej zmenu, teda bude využiteľná aj pre prax?

1. Sociológia bezpečnosti v systéme spoločenských vied

Prikláňajúc sa k už skôr prezentovaným názorom Františka Škvrndu, ktoré možno považovať za možný filozoficko-teoretický základ novo sa tvoriacej vednej disciplíny v rámci sociológie, [2] domnievam sa, že ten čas, aby sa bezpečnosťou ako sociálnym javom (fenoménom) podrobnejšie a hlbšie zaoberala aj sociológia [3] a to jej novo sa formujúca vedná disciplína – sociológia bezpečnosti, už nastal.

V spoločensko-vednej oblasti táto potreba vzniku konkrétnej sociologickej disciplíny, ktorá by sa problematikou bezpečnosti ako sociálneho javu hlbšie zaoberala, znamená, že táto sociologická disciplína (odvetvová sociológia – sociológia bezpečnosti) musí mať ujasnené, stanovené a vymedzené tieto základné atribúty: predmet skúmania, metódy vedeckej a výskumnej činnosti, pojmový aparát, zákony, vedecké paradigmy (vedecká škola), princípy a tiež vzťahy s hraničnými a ostatnými vednými disciplínami. [4] Sociológia bezpečnosti ako novo sa tvoriaca sociologická vedná disciplína musí spĺňať všetky atribúty modernej teoreticko-empiricky zameranej spoločensko-vednej disciplíny, ktorá nielen poznáva a analyzuje sociálne javy, ale tiež koncipuje teoretické zovšeobecnenia a odporúčania na ich aplikáciu pre prax. Sociológia bezpečnosti, ktorú by som vymedzil ako teoreticko-empirickú vednú disciplínu s výrazným zameraním na sociálnu prax, bude asi zohrávať dôležité miesto v skupine vied o človeku a spoločnosti.

Z takto vymedzenej vednej disciplíny – sociológie bezpečnosti, môže vzniknúť problém vzťahu medzi teóriou a praxou, teóriou a empiriou a napokon medzi empiriou a praxou, čo je logické pre každú novo sa formujúcu vedu alebo vednú disciplínu. V súčasnosti, kedy sa opäť objavujú tendencie stotožňovať teóriu iba s vedeckým poznávaním ako takým, stráca teória svoj pôvodný komplementárny (doplňujúci) význam kritického a hlbavého opytovania sa na hodnoty a význam vedy a to v kontexte politiky, kultúry a ekonomiky a tiež v kontexte iných spôsobov chápania reality (estetika) a konečnosti a ľudskej smrteľnosti (etika a morálka). [5] Bude asi potrebné vrátiť sa k pôvodnému ponímaniu vzťahu teórie, empirie a praxe, ktorý bol protikladný. Teória v tomto poňatí získavala prostredníctvom empirie (skúsenosti) fakty z praxe, ktoré zovšeobecňovala, aby rozšírila skúsenosť a prax ľudstva a zároveň nastoľovala

d'alšie problémy k riešeniu. Vedeckú teóriu je preto potrebné chápať ako súčasť teórie, ako najvyšší stupeň poznávania sveta, ako vedeckú konštrukciu (vedecký model) reality (sveta). Ak sa ale vedecká teória (veda, teda aj vedná disciplína akou chceme aby bola sociológia bezpečnosti) nevráti nielen k pôvodným teoretickým zdrojom ale tiež k významu pre každodennosť [6] v reálnom (prirodzenom) svete, bude odsúdená k zániku. [7]

Buď teóriu pohltí prax (výrobná technológia), ktorej cieľom je ovládnuť prírodu alebo teória zanikne na vlnu odporu voči všetkému praktickému. Toto nebezpečenstvo musí novo vznikajúca sociologická vedná disciplína – sociológia bezpečnosti, prekonať. Okrem vzťahu teórie, empirie a praxe, musí sociológia bezpečnosti vyriešiť svoje zaradenie do systému sociálnych a humanitných vied a tiež otázky etiky a mravnosti.

Čo to pre novo sa formujúcu vednú disciplínu znamená? Aby sa mohla bezpečnosť hlbšie teoreticky analyzovať, vzniká objektívna potreba prechodu od makro k mezo a mikro analýze. V spoločenskovednej oblasti to znamená potrebu vzniku konkrétnej sociologickej disciplíny, ktorá by problematikou bezpečnosti hlbšie zaoberala. Táto sociologická disciplína môže vzniknúť buď ako súčasť už existujúcej sociologickej disciplíny (odvetvová sociológia – sociológia politiky) alebo sa znej vymedziť ako samostatná sociologická disciplína – ako sociológia bezpečnosti.

2. Sociológia bezpečnosti v systéme sociologických disciplín

Pri vymedzovaní miesta sociológie bezpečnosti, nemožno nebrať do úvahy fakt, že empirická analýza daného sociálneho javu si neuplatňuje nárok na vyčerpávajúci pohľad na svoj predmet, pretože ho skúma izolovane od celého systému faktorov a činiteľov, ktoré významne ovplyvnili jeho vznik a ďalší vývoj. Je preto potrebné, aby predmet skúmania sociológie bezpečnosti bol skúmaný ako súčasť určitého sociálneho celku a týmto celkom je politika. Z tohto dôvodu sa stáva vzťah medzi sociológiou bezpečnosti a sociológiou politiky zásadnou otázkou, ktorú je potrebné vyriešiť. Ak sociológiu politiky vymedzíme ako odvetvovú sociológiu a sociológiu bezpečnosti ako jej súčasť, potom je možno vzťah medzi nimi charakterizovať ako vzťah všeobecného a osobitého. Ak ale sociológiu politiky chápeme ako odvetvovú sociológiu, potom vzťah sociológie a sociológie politiky možno vymedziť tiež ako vzťah všeobecného a osobitého. Z toho vyplýva, že vzťah medzi sociológiou, sociológiou politiky a sociológiou bezpečnosti možno vymedziť ako vzťah všeobecného, osobitného a jedinečného. V súčasnosti možno sociológiu bezpečnosti považovať za súčasť sociológie politiky. Je potrebné brať do úvahy, že prax vyžaduje od sociológov venovať osobitnú

pozornosť fenoménu, akým je bezpečnosť. Túto potrebu pociťuje aj sociologická teória, pretože na vymedzenie pojmu “bezpečnosť” neexistuje zatiaľ jednoznačný názor. Zhoda medzi sociológmi a sociálnymi psychológmi je zatiaľ v tom, že tento pojem patrí do problematiky udržiavania sociálnej väzby sociálnych systémov, ale na prvky, tvoriace obsah tohto pojmu a vzťahy k iným sociálnym systémom, či politike neexistuje jednoznačná odpoveď. Bude sa hľadať vo vednej disciplíne – sociológii bezpečnosti.

Sociológiu bezpečnosti možno vymedziť ako osobitnú sociologickú vednú disciplínu, tvoriacu neoddeliteľnú súčasť odvetvovej sociológie – sociológie politiky, ktorej predmetom už nie je iba politika, ponímaná len ako jedna zo stránok vojny (sociológia vojny). Jej predmet je politika, zabezpečujúca rovnováhu sociálnych (najmä spoločenských) systémov. Predmet tvorí proces zabezpečujúci rovnováhu medzi poznanými rizikami a ohrozeniami a pripravenosťou subjektu na ich efektívnu elimináciu v danom čase a priestore, pričom nepoznané rizika a ohrozenia túto rovnováhu narúšajú.

Sociológia bezpečnosti by využívala kategoriálny aparát sociológie, sociológie politiky a pri riešení vojenských ohrození tiež sociológie vojny a armády. No musela by si postupne definovať aj osobitý kategoriálny aparát, ktorého východiskom (základom) by bola novo sa tvoriaca veda o bezpečnosti – securitológia. Obdobne by to bolo s metódami a formami výskumnej činnosti.

Záver

Záverom svojho príspevku chcem zdôrazniť tú skutočnosť, že vznik novej vednej disciplíny je objektívny dlhotrvajúci proces, v ktorom ale aj subjektívna stránka musí zohrať aktívnu úlohu. Aktivita subjektu môže tento proces akcelerovať alebo retardovať, no nemôže ho v žiadnom prípade zastaviť ak objednávateľom novej vednej disciplíny sú potreby praxe a vedecká teória to umožňuje.

Zoznam bibliografických odkazov

- [1] HOFREITER, L.: Bezpečnosť, nebezpečnostné riziká a ohrozenia. Žilina: ŽU v Žiline. 2004. s. 11–21. ISBN 80-8070-181-4,
- [2] ŠKVRNDA, F.: Sociologický pohľad na vybrané problémy budovania a fungovanie ozbrojených síl Slovenskej republiky na začiatku 21. storočia. Liptovský Mikuláš. AOS. 2011. s. 8 – 28. ISBN 978-80-8040-440-6.
- [3] ŠKVRNDA, F.: Vybrané problémy formovania sociológie bezpečnosti. In. Riadenie bezpečnosti zložitých systémov 2012. Liptovský Mikuláš. AOS. 2012. s. 10 – 17. ISBN 978-80-8040-441-3

[4] TOKÁROVÁ, A. a kolektív: Sociálna práca. Prešov: AKCENT PRINT – Pavol ŠÍDELSKÝ. 2003. s. 46. ISBN 80-968367-5-7.

[5] HARRINGTON a kol.: Moderní sociální teorie. Praha: Portál. 2006. s. 28 – 29. ISBN 80-7367-093-3.

[6] ALIJEVOVÁ, D.: Každodennosť ako objekt sociologického skúmania. In: Sociológia, roč. 19, z roku 1987, č. 4. s. 393 – 409. ISSN 0049-1225 a ISSN 1336-8613

[7] HUSSERL, E.: Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie: Úvod do fenomenologické filozofie. Praha: Academia. 1972.

Kontakt:

doc. RSDr. Jozef Matis, PhD., Akadémia ozbrojených síl gen. M. R. Štefánika, Demänová 393, 031 06 Liptovský Mikuláš, e-mail: Jozef.matis@aos.sk

Sociologická reflexia postavenia ženy v ozbrojených konfliktoch

Sociological reflection of the position of women in armed conflict

Mária MARTINSKÁ

Abstrakt:

V článku je riešený aktuálny problém súčasnosti – žena v ozbrojenom konflikte, čo je riešené z dvoch základných uhlov pohľadu. Žena ako pasívna účastníčka konfliktu je chápaná ako obeť, hľadajúca stratégie prežitia vo vojnovej situácii. Žena ako aktívna účastníčka konfliktu je vymedzená ako bojovníčka, moderná vojna totiž prekonáva tradičné obmedzenia v rolovom predurčení a obsadzuje ženy do všetkých bojových pozícií, vrátane teroristických útokov. Nové trendy vývoja spoločnosti reštrukturalizujú tradičný vzťah žien a vojny, vyžadujú si hlbšiu analýzu premeny sociálnej pozície žien a mužov v kontexte historických udalostí a väčšiu participáciu žien na prevencii ozbrojených konfliktov na všetkých politických úrovniach.

Kľúčové slová:

Žena, ozbrojený konflikt, moderná vojna, obeť, bojovníčka, mierotvorkyňa.

Abstract:

The article deals with the current problem – woman in the armed conflict, which is being solved from two basic perspectives. Woman as a passive participant of the conflict is perceived as a victim, searching for survival strategies in the after-war situation. Woman as an active participant of the conflict is perceived as a fighter, since modern war overcomes traditional limitations of the gender predestination and sets woman in all combat positions, including terrorist attacks. New trends of the development of the society restructuralize the traditional relationship of women and war, they require bigger participation of women in preventing armed conflicts at all political levels.

Key words:

Female, Armed conflict, Modern war, Victim. Warrior, Peacemaker.

Úvod

Ženy boli vždy priamo či nepriamo súčasťou vojnových udalostí. Naše zamyslenie sa zaoberá vzťahom žien a vojny, analýzou premeny sociálnej pozície žien v kontexte historických udalostí, kedy tradične zastávali roly ako vojnová korisť, tradičná obeť hľadajúca stratégie prežitia vo vojnovej situácii⁴ či markytánka zabezpečujúca všestranné potreby vojenského personálu. Moderná vojna prekonáva tradičné obmedzenia v rolovom predurčení a obsadzuje ženy do všetkých bojových pozícií, vrátane teroristických útokov. Ženy už čoraz častejšie nie sú nebojovníčkami v pasívnej role, čo otvára nielen otázku ich priamej angažovanosti v bojových konfliktoch ale tiež upozorňuje na filozofický a sociálny

⁴DUDEKOVÁ, G.: *Stratégie prežitia v mimoriadnej situácii. Vplyv veľkej vojny na rodinu na území Slovenska. In Forum Historiae, 2009, roč. 3. č. 1. s. 2/online/*

rozmer novej vlny násilia, ktoré ľudstvo doteraz nepoznalo. Jedným z ukazovateľov pohybu k postvojenskej spoločnosti je rozširovanie civilných princípov a občianskych práv vojenského personálu. Preto je možné chápať rozšírenie vojenskej roly žien ako prehlbovanie občianskych práv a ukazovateľ širšieho historického pohybu od spoločnosti orientovanej na predpísaný status, ku spoločnosti orientovanej na výkon.⁵ Článok sa zaoberá tiež potrebou inovácie chápania sociálnej starostlivosti v prospech uplatňovania princípov genderovej rovnosti.

Historická reflexia premeny ženskej pozície v ozbrojenom konflikte

Ideálom budúcnosti je, že ľudstvo bude natoľko civilizované, že nebude považovať vojnu za spôsob riešenia konfliktov. Autor⁶ sa zamýšľa filozoficky nad tým, že ženy boli označované za nebojujúce a mali zjavný vplyv na *zmiernovaní zbesilosti vojny*. Dnes už nie sú nebojovníčkami, nič ich nevyraďuje do pasívnej roly a práve preto môže nastať nová vlna násilia, ktoré sme doteraz nepoznali.⁷

Sila tradičného povedomia nikdy nestratila svoju účinnosť a „smrť nevinných žien a detí“ bola a ešte vo väčšine prípadov stále je obrazom prototypu ženy ako pasívnej obete, nebojujúcej, ktorá je mimo okruhu kolektívneho násilia. História vojen 20. storočia ich postavila do epicentra vojnovnej skazy. Ženy sa čoraz energetickejšie dostávali do vojenského obrazu – nie tak ako boli prezentované v predmodernej ére, ale v roli partizánok, bombometkýň, vraždkýň, ako provokatérky, vyzvedačky a nakoniec ako samotné príslušníčky armády – teda bojovníčky v uniformách, podriadené vojenským požiadavkám a disciplíne.⁸ Európa unavená vojenskými excesmi sa obrátila k obchodu a politike studenej vojny pod jadrovou hrozbou veľmocí. Množstvo žien sa zapojilo do aktívneho protestu proti jadrovej hrozbe, samozrejme podľa politických pomerov, a najmä v Británii a Spojených štátoch. Spojené štáty majú v súčasnej dobe vo svojich ozbrojených silách vyššie percento žien než ktorýkoľvek iný štát, zhruba 12% z celkového počtu príslušníkov. Tento nárast počtu ženských vojakov je úplne výnimočný. V roku 1991 vojna v perzskom zálive nielenže

⁵ HAMAJ, P.– MATIS, J.: Ženy v Ozbrojených silách slovenskej republiky. In *Kobiety w grupach dyspozycyjnych społeczeństwa. Socjologia.XL*. Wrocław: 2007, s. 149. ISSN 0239-6661.

⁶ ELSHTAIN, J. B.: Ženy a válka. Oxford University press 2005. In TOWNSHEND, CH: *Histórie moderní války*. Praha: Mladá fronta 2007. s. 314 – 327. ISBN 978-80-204-1540-0.

⁷ Tamtiež,

⁸ CASSIN-SCOTT, J. : *Ženy ve válce 1939-1945*. 1. vyd. Brno: Computer Press, a.s. , 2007, s. 3. ISBN 978-80-251-1790-3.

priviedla do bezprostrednej blízkosti bojov oveľa viac žien v uniforme ako predtým v histórii USA, ale znamenala definitívny signál, že USA sú ďaleko ochotnejšie oficiálne vystaviť ženy nebezpečenstvu vojenskej zóny ako akákoľvek iná priemyselná krajina.⁹ Aj keď účasť žien vo vojne v Perzskom zálive bola obmedzená a v porovnaní s počtami nasadených mužov vystavených nebezpečenstvu nepatrná, začalo sa v rokoch 1992 a 1993 posilňovať nadšenie pre zrušenie všetkých doteraz platných pravidiel o vylúčení žien, najmä však matiek maloletých detí, z boja. V dôsledku toho vojenské námorníctvo Spojených štátov začalo v roku 1994 zaraďovať do svojej bojovej flotily aj ženy. Aj keď ženy tvorili menej než 10% z 5 500 príslušníkov posádky lietadlovej lodi USS Eisenhower, pripravili cestu pre ďalší príliv žien do bojového letectva. Letectvo a vojenské námorníctvo tiež otvorilo ženám pilotujúcim bojové letúne (opäť ako prví) v roku 1994.

V súčasnej dobe ženy nemajú dovolené slúžiť u pozemného vojska či v špeciálnych silách. Tieto posledné obmedzenia, vychádzajúce z filozofie a poslania a nevyhnutných fyzických predpokladov, zvlášť telesnej zdatnosti, sú neprijateľné pre tých, ktorí sa najviac angažujú pre myšlienku obsadiť ženy do všetkých bojových rolí. Pre veľkú väčšinu žien a nielen v americkej profesionálnej armáde riziko bojového nasadenia vysoko prevažuje potenciálne výhody.¹⁰ Bezpochyby to v histórii platilo i pre veľkú väčšinu mladých mužov. Rozdiel je zrejme v tom, že oni nemali spravidla vôbec možnosť výberu.

Ak pripustíme, že v súčasnosti je dôstojná ľudská koexistencia závislá od spôsobu vyrovnávania sa členov rôznych spoločenstiev s inou kultúrnou, politickou a religióznou inakosťou a diferenciáciou, nejednotnosťou a nezhodou, za určujúce možno stanoviť hľadanie takých noriem, postupov a pravidiel, ktoré by boli akceptovateľné pre všetkých. Ide o definovanie tzv. „*etického minima*“ pre praktický každodenný život v pluralistickej sociálnej realite, a teda aj v špecifickom prostredí vojenskej organizácie, ktoré nesie

⁹ ELSHTAIN, J. B.: Ženy a válka. Oxford University press 2005. In TOWNSHEND, CH: *Histórie moderní války*. Praha: Mladá fronta 2007. s. 314 – 327. ISBN 978-80-204-1540-0.

¹⁰ Napríklad Izrael oslobodzuje všetky vydaté ženy z povinnej vojenskej služby (vrátane zálohy) a ženské príslušníčky Izraelských obranných síl sa nezúčastňujú bojových akcií ani na pevnine, ani na mori. Americká spoločnosť na konci 20. storočia bola v tejto otázke rozdelená. V období vojny v Zálive celkom 64% občanov odmietalo posilať do vojenskej zóny matky malých detí. Avšak do Zálivu boli posielané i matky iba šesťtýždenných detí. To vyvolalo diskusiu, čo je v záujme detí a aké dôsledky to môže pre nich mať. Odhaduje sa, že v dobe vojny v zálive bolo bez opatery matky ponechaných nejakých 17 500 detí. (COLLINS, A.: *Contemporary security studies*. Oxford university Press 2006 Printed in Great Britain s. 75-89. ISBN 0-19-928469-5).

agresivitu a schopnosť použiť násilie v latentnej alebo reálnej podobe už vo svojich základných obsahoch.

Väčšina aspektov konfliktných a postkonfliktných situácií dopadá rozdielne na mužov a ženy. Obeťami novodobých vojen sú aj dnes v 80 % práve ženy a deti, čo je vážny etický a sociálny problém. V mnohých spoločnostiach ženy nemôžu vlastniť majetok, po ovdovení sa stávajú absolútne nemajetnými, marginalizovanými na okraji spoločnosti.¹¹ Charles Donnelly (v rokoch 1989 – 2003, špeciálny poradca generálneho tajomníka NATO pre otázky spolupráce s krajinami strednej a východnej Európy) upozorňuje na *zmenu kultúry prevencie konfliktov*. Podľa jeho vyjadrení tretia svetová vojna nehrozí, je tu však nová séria hrozieb a to: malé, obmedzené vojny v dôsledku etnických a náboženských problémov a nedostatku materiálnych istôt. Zdôraznil, že teroristické útoky 11. 9. 2001 znamenali „revolúciu konfliktov“.

V období eskalácie i v priebehu násilného konfliktu sa obvykle výrazne mení situácia žien a mužov v spoločnosti a rodine. Aj keď väčšina vojakov sú muži, v spoločnostiach, ktoré čelia dlhodobej hrozbe vypuknutia násillia alebo kde ozbrojený zápas (boj) dlhodobo prebieha, sa v bojujúcich skupinách stále častejšie objavuje väčší počet žien a dievčat. Častokrát sa ale vlastní vojaci voči ženám správajú rovnako kruto ako protivník, preto sú ženy nútené flexibilne prispôbovať svoje správanie sa tejto situácii. Ako uznala Bezpečnostná rada, ženy často najviac trpia počas konfliktov ako aj pri strašných *činoch sexuálneho násillia a násillia založeného na rode*. Celý tento problém navyše umocňuje skutočnosť, že znásilnenie sa nielenže stále považuje “za výsadu víťazov“ ale zároveň sa stáva psychologickou zbraňou súvisiacou s hanobením náboženskej tradície napríklad v islamskom svete. Medicínsky rozmer tejto hrozby potvrdzuje tiež to, že znásilnenie prispieva k šíreniu vírusu HIV.

Najnovšie praktické skúsenosti potvrdzujú, že zmiešané mierové jednotky, dokážu konfliktné situácie riešiť pokojnejšie. Preto nábor do jednotiek mierových síl na základe pohlavia môže byť ďalším krokom vpred v boji proti pohlavnému zneužívaniu, kedy sa z ochrancu stáva páchatel’.

Paradox rovnosti žien

Dôležitou analytickou rovinou súčasnej bezpečnostnej situácie a narastajúcej vlny násillia sú teroristické útoky a hrozby, feminizácia a infantizácia sebevražedného terorizmuobzvlášť.

¹¹ www.un.org/womenwatch

V islamských štátoch, kde je sociálny status muža i ženy pevne zakorenený v patriarchálnej tradícii, je prístup k mučenictvu pre ženy smutná prezentácia emancipácie. Fenomén kamikadze¹² nie je ani u žien nový, no dnes oživa a získava nové rozmery. Na tieto operácie sú vyberané ženy aktivistky, pretože stereotyp slabšej a bezbrannej ženy dobre funguje aj u nepriateľa. Tieto ženy sú starostlivo vyberané, vedené, ba indoktrinované a je im ponúknutá možnosť stať sa v smrti rovnými mužom. Oslava mučenictva, spoločenské uznanie, ktorému sa následne teší celá rodina po smrti ženy-kamikadze, môžeme nazvať *paradoxom rovnosti*. Začlenenie tohto činu do náboženského kontextu, to všetko posilňuje príťažlivosť tejto možnosti, ktorá spočíva v rovnosti žien a mužov nie v živote, ale paradoxne ich rovnosti v smrti. Zneužívanie odporu a úsilia žien o dôstojnosť a aktívne zapojenie do boja, sa okrem odsúdeniahodnej skutočnosti, že útoky sú namierené proti nevinným civilným obetiam, považuje za zneužitie žien a náboženského posolstva na politické ciele. Zapojenie žien a v poslednej dobe tiež zvyšujúci sa počet detí, najmä chlapcov (napr. Čechensko, Uzbekistan, Pakistan, Turecko, Jordánsko, Egypt a Palestína) do týchto aktov násilia, otvára diskusie neobvyklého charakteru, či táto taktika je dôsledkom kreativity, alebo slabosti teroristických organizácií, regresom ľudskosti, ktorý v reakcii vyvoláva ďalšie etické dilemy – napríklad ako je možné v protiteroristických aktivitách bojovať proti ženám a deťom?

Štefan Danics¹³ sa veľmi vážne zamýšľa nad tým, prečo teroristické organizácie čoraz intenzívnejšie využívajú ženy a deti ako ľudské ťažko zistiteľné a zneškodniteľné bomby. Ženská zdanlivá nevinnosť a nechť k násiliu im umožňuje rýchlejšie prekonávať bezpečnostné opatrenia a uzávery, väčšie zapojenie žien do teroristickej činnosti úzko súvisí s ich rastúcou emancipáciou v moslimskom svete a nakoniec ženský a detský samovražední mučeníci majú väčšiu mediálnu a psychologickú šokovú hodnotu než muži, pri zlyhaní sú menej sankcionovaní ako mužskí teroristi, ale oveľa lepšie a intenzívnejšie fruktifikujú strach v cieľovej spoločnosti. Tým rýchlejšie sú dosahované teroristické ciele a zámery. Parafrázovaním Simone Beauvoir, „...ženy sa sebevražednými útočníčkami nerodia, ale sú vytvárané ... ako produkt sociokultúrnych podmienok...“ môžeme diskusiu o novej sociálnej pozícii a roly ženy, ktorá život sebe aj iným odoberá a je tak v ostrom kontraste s jej rolou tradičnou, ako darkyne a ochrankyne ľudského života ukončiť.

¹²DANICS, Š. – TUČEK, L.: Ideový a sociokultúrny kontext sebevražedných útoků: proliferace mučednické subkultury, In *Vojenské rozhledy* č. 2, 2009.ročník XVIII., s. 52 – 69. ISSN 1210-3292.

¹³ DANICS, Š.: Feminizácia a infantizácia sebevražedného terorizmu.B. Bystrica: In *Bezpečnostné fórum 2010*. FPVaMV UMB, 2010, s. 103 – 110. ISBN978-80-8083-980-2.

Potreba prevencie obchodovania s ľuďmi

Ďalším problémom je podľa *Palermského protokolu*¹⁴ obchodovanie s ľuďmi, ktoré spomenutý protokol definuje ako: „...verbovanie, preprava, transfer, prechovávanie alebo získavanie ľudí pod hrozbou násilia, únosmi, podvodom, lstou, prinútením silou, zneužívaním pozície v rámci ktorej nemá táto osoba žiadnu inú reálnu a akceptovateľnú možnosť iba prijať uvedenú hrozbu, poskytovaním alebo prijímaním peňazí alebo iného prospechu za účelom získavania súhlasu osoby majúcej kontrolu nad inou osobou s cieľom jej zneužívania, nezávisle od toho, či obeť obchodovania súhlasila s účelom zneužívania. Zneužívanie zahŕňa, ako minimum, zneužívanie prostitúciou, iných alebo iné formy sexuálneho násilia, vynútenú prácu alebo služby, otroctvo, alebo praktiky podobné otroctvu, zotročovanie alebo odoberanie orgánov na nelegálne účely“.

Podľa Martiny Bolečkovej táto nebezpečná forma kriminálnej činnosti, ktorá má vo vojnových konfliktov stúpajúcu tendenciu, začala priťahovať pozornosť medzinárodného spoločenstva predovšetkým z dôvodu ohrozenia a obmedzenia základných ľudských práv a slobôd. Zároveň môže ohroziť zdravie verejnosti ako aj bezpečnosť jednotlivých štátov medzinárodného spoločenstva.¹⁵

Potreba zvyšovania politickej participácie žien

Neoddeliteľnou súčasťou vývoja národných štátov v modernej forme, je tradičná predstava žien ako nebojujúceho celku. Boli a budú ženy vždy len tými, ktoré by mali byť ochraňované „mužmi v zbrani“? Nemecká sociologička Christine Eifler poukazuje na historické premeny vzťahu žien, vojen a obrany pred vznikom národných štátov, v období budovania moderných armád a napokon aj v čase, keď sa armády čoraz viac podieľajú na prevencii konfliktov. Na príklade zapojenia žien do armády Spolkovej republiky Nemecko (Bundeswehr) poukazuje vo svojich prácach na zásadné zmeny, ktorými v uplynulých desaťročiach prešiel vzťah žien a armády, ale aj vzťahy medzi rodmi vôbec.

¹⁴ Palermský protokol, 2000, čl. 3a. In *Bezpečnostné fórum 2010*. Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov. Katedra bezpečnostných štúdií. s.162-171 ISBN978-80-8083-980-2.

¹⁵ BOLEČKOVÁ, M.: Aktivita vybraných medzinárodných organizácií proti obchodovaniu s ľuďmi. In *Bezpečnostné fórum 2010*. B. Bystrica: FPVaMV MBU, 2010, s. 162 – 171 ISBN 978-80-8083-980-2

Taktiež Veronika Keyser v „*Správe o postavení žien v ozbrojených konfliktoch a ich úlohe pri rekonštrukcii a demokratickom procese v krajine po skončení ozbrojeného konfliktu*“ potvrdzuje, že ženy majú v ozbrojených konfliktoch rôznorodé a čoraz aktívnejšie postavenie: sú jednak obeťami, bezvýznamnými prostriedkami na páchanie násilia, ošetrovatelkami, ale čoraz častejšie aj bojovníčkami.¹⁶ V každom prípade však musia pri dosahovaní mieru hrať aktívnejšiu rolu.

Christine Eifler vo svojich štúdiách konštatuje, že po skončení studenej vojny sa významnou súčasťou medzinárodnej politiky stalo „budovanie mieru“ (peacebuilding). To sprevádza aj narušenie obrazu bojovníka, ktorý tvorí jadro tradičnej armádnej kultúry: „*Armády stoja v medzinárodnom mierovom nasadení pred celkom inou úlohou, centrom ich úsilia už nie sú „boj“, „vítazstvo“, ale prevencia konfliktov, ukončenie vojen a zachovanie mieru. Vojenskú misiu 21. storočia možno zhrnúť do slov „ochraňovať, pomáhať, zachraňovať“.* Už netreba len brániť svoju vlasť, ale urovnávať konflikty v iných štátoch.“¹⁷

Podľa Veroniky Keyser „...ženy odmietajú byť nepriateľom kohokoľvek a vyzývajú na takú spoluprácu a dialóg, aby vojny definitívne vymizli z histórie ľudstva“.¹⁸ Ženy zaujímajú postoj, že v rodinách, ktoré boli spustošené vojnou, je veľmi dôležité vychovávať deti k rozširovaniu obzoru, a výchove k mieru a tak zabrániť ich túžbe po pomste. Jedným z príkladov aktivity žien je aj koalícia žien z Palestíny, Izraelu a iných štátov, známa aj pod názvom *Medzinárodná komisia žien pre spravodlivý a udržateľný palestínsko-izraelský mier*.

Skutočnosť, že väčšina členských krajín OSN prijalo „*Dohodu OSN o odstránení všetkých foriem diskriminácie namierenej proti ženám*“, len potvrdzuje dôležitosť uznania ľudských práv dievčat a žien. Veľká nezrovnalosť medzi legislatívne uznanými právami dievčat a žien a možnosťami uplatňovať ich v praxi je dôsledkom veľmi malého záujmu jednotlivých vlád

¹⁶ KEYSER, V.: *Správa o postavení žien v ozbrojených konfliktoch a ich úlohe pri rekonštrukcii a demokratickom procese v krajine po skončení ozbrojeného konfliktu z 3.5.2006* (www.europarl.europa.eu).

¹⁷ Christine Eifler je profesorkou Centra rodových štúdií Univerzity Brémy (Zentrum Gender Studies Universität Bremen). V svojich teoretických prácach informuje o svojom výskume, v ktorom sa zaoberá vojnou, armádou, rodovými vzťahmi a ženskou politikou v Nemeckej demokratickej republike. Venovala sa komparatívnej analýze zapojenia žien do ozbrojených síl v USA, Nemecku a Rusku. Na Kolégiu Gundy Werner v súčasnosti vedie výskumný projekt Rodová dynamika násilných konfliktov. Pozri bližšie: www.genderandpeacekeeping.org

¹⁸ KEYSER, V.: *Správa o postavení žien v ozbrojených konfliktoch a ich úlohe pri rekonštrukcii a demokratickom procese v krajine po skončení ozbrojeného konfliktu z 3.5.2006* (www.europarl.europa.eu).

nielen na ich presadzovaní a ochrane ale tiež v ich neschopnosti odkomunikovať problematiku ľudských práv rovnomerne pre ženy aj mužov.

Potreba zabezpečenia ochrany ľudských práv dievčat a žien

V súčasnom ženskom hnutí existuje platforma, ktorá odporúča kroky, ktoré zaručia, že: ľudské práva dievčat a žien budú presadzované a chránené. Postupne dôjde k revízii zákonov jednotlivých štátov, aby bolo zaručené, že obsahujú ustanovenia všetkých medzinárodných dohôd o ľudských právach. Bude zaistená rovnosť a vylúčená akákoľvek diskriminácia v zákonoch a v praxi; nedostatočná zákonná prevencia a ochrana alebo nedostatky v operatívnom využívaní zákonov, rovnako tak nedbalosť úradov v dodržiavaní zákonnosti tam, kde zodpovedajúce zákony existujú. Bude iniciované prijatie nových a dodržiavanie už existujúcich zákonov, umožňujúcich trestať príslušníkov ozbrojených síl, polície a akýchkoľvek iných štátnych zložiek za činy násilia spáchaného na ženách.

Následne tieto kroky povedú k vybudovaniu útočísk a poskytovaniu právnej pomoci a iných služieb ohrozeným ženám a dievčatám. Rovnako tak k zaisteniu poradenstva a liečebných príležitostí pre páchatel'ov násilia na ženách. Je stále výzvou účinnejší boj proti obchodu so ženami, čo však závisí od zlepšenia spolupráce na štátnej aj medzinárodnej úrovni. Aj v podmienkach Slovenskej republiky sa rozpracováva v rámci základných ľudských práv nová generácia ženských ľudských práv v dokumentácii Slovenského národného strediska pre ľudské práva.¹⁹

Ženské modré prilby tzv. „pozorovateľky“ v oblasti ľudských práv a ďalšie ženy pôsobiace na misiách, ponúkajú nové zručnosti a spôsoby fungovania tejto neustále sa rozvíjajúcej oblasti udržiavania mieru. Často dokážu omnoho rýchlejšie nadviazať kontakt z civilným obyvateľstvom a lepšie získavať informácie, komunikovať s miestnymi ženami, dokážu vytvoriť pocit bezpečia. Možno teda očakávať prírľiv žien do radov takýchto vojakov a to v rolách, aké boli v minulosti nepredstaviteľné. Tým, že sú do ozbrojených zložiek zaradené ženy vojačky, policajtky, lekárky, sociálne pracovníčky je možné posilniť bezpečné prostredie pre obeť, ktoré tak dostanú pomoc, ktorú potrebujú a zaslúžia si ju. Obetiam je umožnené, aby sa cítili dostatočne bezpečne na to, aby vystúpili a žalovali páchatel'ov, otvárajú sa tak otázky boja proti kultúre beztrestnosti. Dôvera medzinárodného spoločenstva v mierové jednotky OSN, ktoré naplňujú mierové poslanie buď nastolením alebo udrжанím

¹⁹ Pozri: Správa o dodržiavaní ľudských práv v Slovenskej republike v roku 2007. Slovenské národné stredisko pre ľudské práva. Bratislava: 2008. (<http://www.snsplp.sk>)

mieru, naďalej pretrváva. Ich počet je dnes rekordne vysoký – vojaci, civilní zamestnanci a policajné jednotky spolu predstavujú viac ako 113 000 osôb.²⁰ Samotné vojenské jednotky často za toto úsilie platia vysokú cenu, tú najvyššiu – stratu života. V roku 2008 prišlo v službe o život 132 osôb, čo je v histórii mierových síl OSN vôbec najvyššie číslo za jeden rok. Či už zomreli následkom násilného činu, choroby alebo nehody, všetci po sebe zanechali významný odkaz. Strata desiatich žien spomedzi všetkých, ktorí padli, nám pripomína, že ženy v mierových silách zohrávajú čoraz dôležitejšiu úlohu a preberajú na seba vážne riziká. Podkladom nevyhnutnosti prekonania multikultúrnych, náboženských a etnických bariér je aj *SHM Charta matky*, ktorú akceptujú laické asociácie, ako aj združenia založené na princípoch katolíckeho, protestantského, židovského alebo moslimského náboženstva.

Záver

Nové trendy vývoja spoločnosti reštrukturalizujú tradičný vzťah žien a vojny, vyžadujú si hlbšiu analýzu premeny sociálnej pozície žien a mužov v kontexte historických udalostí. Účasť žien na mierových procesoch je nezastupiteľná.²¹ Princíp ich „*rovnocennej účasti a plného zapojenia sa do všetkých aktivít na udržanie a podporu mieru a bezpečnosti*“, v súlade s rezolúciou Bezpečnostnej rady OSN č. 1325 z roku 2000 sa nedodríava a rozhodnutia o prevencii a riešení konfliktu sú v súčasnosti často prijímané bez účasti žien,²² čo sa odráža v tom, že v týchto rozhodnutiach chýba ženský pohľad na problém. Je to výzva na zapojenie žien do mierových rokovaní, keďže ozbrojené konflikty majú na mužov a ženy rozdielny dopad a vplyv.²³

Cieľom reorganizačných procesov z rodového aspektu v profesionálnej armáde nie je samoučelne dosiahnuť rodovú paritu, ale využiť jedinečný a silný spôsob, akým môžu ženy prispieť k riešeniu vojenských konfliktov. Tradičné obmedzenia v rolovom predurčení mužov a žien postupne ustupujú a otvárajú nielen otázku ďalšej integrácie žien do armády, ale

²⁰VIEDENĽ, 29. máj 2009 Informačné centrum OSN (<http://www.unis.unvienna.org/unis/sk/pressrels/2010/unisinf368.html>)

²¹ KEYSER, V.: *Správa o postavení žien v ozbrojených konfliktoch a ich úlohe pri rekonštrukcii a demokratickom procese v krajine po skončení ozbrojeného konfliktu z 3.5.2006* (www.europarl.europa.eu).

²² *Správa o dodržiavaní ľudských práv v Slovenskej republike v roku 2007*. Slovenské národné stredisko pre ľudské práva. Bratislava: 2008. (<http://www.snslp.sk>)

²³ HAMAJ, P.– MATIS, J.: *Ženy v Ozbrojených silách slovenskej republiky*. In *Kobiety w grupach dyspozycyjnych społeczeństwa. Socjologia.XL*. Wrocław: 2007, s. 149. ISSN 0239-6661.

aj potrebu inovácie chápania sociálnej starostlivosti²⁴ v prospech uplatňovania princípov genderovej rovnosti .

Zoznam bibliografických odkazov

[1] Dudeková, G.:Stratégie prežitia v mimoriadnej situácii.Vplyv veľkej vojny na rodinu na území Slovenska. In Forum Historiae,2009,roč.3.č.1.s2/online/

[2] HAMAJ, P.– MATIS, J.: Ženy v Ozbrojených silách slovenskej republiky. In Kobiety w grupach dyspozycyjnych społeczeństwa. Socjologia.XL. Wroclaw: 2007, s. 149. ISSN 0239-6661.

[3] Cassin-Scott, J. : Ženy ve válce 1939-1945. 1. vyd. Brno: Computer Press, a.s. , 2007, s. 3. ISBN 978-80-251-1790-3.

[4] ELSHTAIN, J. B.: Ženy a válka. Oxford University press 2005. In TOWNSHEND, CH: Histórie moderní války . Praha: Mladá fronta 2007. s. 314 – 327. ISBN 978-80-204-1540-0.

[5] COLLINS, A.: Contemporary security studies. Oxford university Press 2006Printed in great britain s. 75-89. ISBN 0-19-928469-5.

[6] ELSHTAIN, J. B.: Ženy a válka. Oxford University press 2005. In TOWNSHEND, CH: Histórie moderní války . Praha: Mladá fronta 2007. s. 314 – 327. ISBN 978-80-204-1540-0.

www.un.org/womenwatch

[7] Danics, Š. – TUČEK, L.: Ideový a sociokulturní kontext sebevražedných útoků: proliferace mučednické subkultury, In Vojenské rozhledy č. 2, 2009.ročník XVIII., s. 52 – 69. ISSN 1210-3292.

[8] DANICS, Š.: Feminizácia a infantizácia sebevražedného terorizmu.B. Bystrica: In Bezpečnostné fórum 2010. FPVaMV UMB, 2010, s. 103 – 110. ISBN978-80-8083-980-2.

[9] Palermský protokol, 2000, čl. 3a. In Bezpečnostné fórum 2010. Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov. Katedra bezpečnostných štúdií. s.162-171 ISBN978-80-8083-980-2.

[10] BOLEČKOVÁ, M.: Aktivita vybraných medzinárodných organizácií proti obchodovaniu s ľuďmi. In Bezpečnostné fórum 2010. B. Bystrica: FPVaMV MBU, 2010, s. 162 – 171 ISBN 978-80-8083-980-2

²⁴ SEVENHUIJSEN ,S. Starostlivosť bez hierarchie.ASPEKT,1999,číslo 2.s.118-120.

[11] KEYSER, V.: Správa o postavení žien v ozbrojených konfliktoch a ich úlohe pri rekonštrukcii a demokratickom procese v krajine po skončení ozbrojeného konfliktu z 3.5.2006 (www.europarl.europa.eu).

[12] www.genderandpeacekeeping.org

[13] Správa o dodržiavaní ľudských práv v Slovenskej republike v roku 2007. Slovenské národné stredisko pre ľudské práva. Bratislava: 2008. (<http://www.snslp.sk>)

[14] VIEDENĚ, 29. máj 2009 Informačné centrum OSN
(<http://www.unis.unvienna.org/unis/sk/pressrels/2010/unisinf368.html>)

[15] Správa o dodržiavaní ľudských práv v Slovenskej republike v roku 2007. Slovenské národné stredisko pre ľudské práva. Bratislava: 2008. (<http://www.snslp.sk>)

[16] SEVENHUIJSEN, S. Starostlivosť bez hierarchie. ASPEKT, 1999, číslo 2, s. 118-120.

[17] ŠKVRNDA, F.: Sociologická charakteristika medzinárodnej bezpečnosti. Sociológia č.5, roč. 35. 2003. s. 391 - 410. ISSN 0049-1225

Kontakt:

PhDr. Mária Martinská, PhD., Akadémia ozbrojených síl gen. M. R. Štefánika, Demänová 393, 031 06 Liptovský Mikuláš, e-mail: maria.martinska@aos.sk

Sociológia na SPU v Nitre: retrospektíva, súčasnosť a perspektíva

Sociology at SUA in Nitre: retrospection, present and prospect

Pavol BARÁT, Danka MORAVČÍKOVÁ

Abstrakt:

Príspevok sumarizuje základné fakty a informácie o vývoji výučby sociologických disciplín a o vývoji sociologického výskumu na Slovenskej poľnohospodárskej univerzite v Nitre v období od jej vzniku až po súčasnosť. Autori popisujú historický kontext profilácie i súčasný stav sociológie vidieka a poľnohospodárstva v zmysle vyučovaných predmetov, ako aj riešených výskumných tém. Záver príspevku hodnotí špecifický význam výučby aplikovanej sociológie pre absolventov univerzity poľnohospodárskeho zamerania a jej ďalšiu perspektívu.

Kľúčové slová:

Slovenská poľnohospodárska univerzita v Nitre, vývoj sociológie, sociológia vidieka, sociológia poľnohospodárstva

Abstract:

The paper summarizes the basic facts and information about the development of sociological education and sociological research at the Slovak university of agriculture in Nitra since its origin until the present. The authors describe the historical context of profiling as well as the contemporary situation of the rural sociology and sociology of agriculture in terms of taught subjects and solved research issues, too. In conclusion, the paper evaluates the specific importance of the applied sociology for students and graduates of the university with agricultural orientation and its further prospect.

Key words:

Slovak University of Agriculture in Nitra, development of sociology, rural sociology, sociology of agriculture

Úvod

Sociológia na Slovenskej poľnohospodárskej univerzite v Nitre (ďalej SPU) si čoskoro pripomenie 50. výročie svojej tradície vo výchovno-vzdelávacom i vedecko-výskumnom procese. Jej inštitucionalizácia súvisí so založením vtedajšej Prevádzkovo-ekonomickej fakulty Vysokej školy poľnohospodárskej v Nitre a súčasťou študijných programov je od roku 1965/1966. Základ tradície výučby a sociologického výskumu sa spája s osobnosťami ako K. Režný, E. Turi-Nagyová, J. Bakša, H. Schimmerling a ďalšími, ktorí zabezpečovali výučbu sociológie vidieka a poľnohospodárstva, sociológie poľnohospodárskeho podniku, sociológie vidieka a sociológie výchovy. Najmä zásluhou J. Bakšu sa aplikovaná sociológia udržala aj počas normalizačného obdobia a prežila i ponovembrovú transformáciu. V súčasnosti sa sociologické predmety (sociológia, sociológia vidieka a poľnohospodárstva, resp. rurálna

sociológia) vyučujú na vybraných študijných programoch v slovenskom i anglickom jazyku ako povinne voliteľné predmety. Špecifickosť Katedry spoločenských vied SPU v Nitre, ktorá túto výučbu zastrešuje, spočíva najmä v jej dlhodobej výskumnej orientácii na vidiecky priestor a poľnohospodársku populáciu a ich transformáciu v podmienkach integračných a globalizačných procesov.

Sociológia na SPU v Nitre v akademickom roku 2015/2016 zahájí teda druhú polstoročnicu. Jej inštitucionalizáciu i genézu, ako aj profiláciu sociologického pracoviska od počiatkov až po súčasnosť komplikuje niekoľko okolností. Po prvé, päťdesiate roky vývoja slovenskej spoločnosti v minulom storočí síce formulovali viaceré dôležité témy (napr. implementácia a fungovanie nových mechanizmov sociálnej statiky a dynamiky po Februári 1948, industrializácia Slovenska, kolektivizácia poľnohospodárstva a premena slovenského vidieka a pod.), ktoré bola sociológia priam predurčená reflektovať. Avšak jej vnímanie v zmysle „buržoáznej povedy“ znamenalo, že spoločensko-politická situácia vtedajšej doby nebola priaznivo naklonená objektívnej sociologickej reflexii spoločenskej reality a tak nepodporovala jej rozvoj. Po druhé, pre mesto Nitra, ktoré je dlhodobo považované za tzv. *mekku* slovenského poľnohospodárstva, sa táto úloha vždy javila ako problematika úzko spojená s rozvojom Vysoké školy poľnohospodárskej (ďalej VŠP) a jej organizačnej štruktúry. No a v neposlednom rade je vývoj postavenia sociológie vo výučbe a výskume potrebné chápať či interpretovať tiež v prepojení na personálne otázky, t.j. okrem spomienok žijúcich pamätníkov treba relevantné stopy hľadať v archívoch a v publikačných výstupoch aktérov.

Retrospektíva etablovania sociológie na SPU v Nitre

Vznik sociologického pracoviska v Nitre je úzko spojený s históriou jej vysokého školstva. Inštitucionálne rámce začiatkov sociológie na SPU vytvorilo založenie VŠP v roku 1952. V rámci jej organizačnej štruktúry od roku 1959 vyvíjala svoju činnosť Prevádzkovo ekonomická fakulta VŠP (ďalej PEF VŠP), ktorej základy položili dve katedry – Katedra ekonomiky a organizácie PEF a Katedra spoločenských vied PEF. Druhá z menovaných sa v akademickom roku 1960/1961 rozčlenila na Katedru politickej ekonómie PEF a Katedru marxizmu-leninizmu PEF. Začiatky sociológie ako akademickej disciplíny boli spojené práve s činnosťou Katedry marxizmu-leninizmu. Sociológia sa stala integrálnou súčasťou študijných programov v akademickom roku 1965/1966. Vyučovala sa v piatom ročníku v zimnom semestri s časovou dotáciou 2/0 a končila skúškou.

Povaha výchovno-vzdelávacieho procesu na VŠP si postupne vyžiadala zamerať optiku sociológie na poľnohospodársku prax v zmysle deklarovanej celospoločenskej potreby:

„...stále vo zvýšenej miere sa poľnohospodárski ekonómovia, technici, ale aj sociológovia zoberajú nielen špecifickým charakterom vedecko-technickej revolúcie v poľnohospodárstve, ale aj sociálnymi dôsledkami plynúcimi z urýchljeného prenikania výsledkov vedy a techniky do poľnohospodárstva. Už pred tromi rokmi I. Svetový kongres sociológov vidieka v Dijone (Francúzsko) z iniciatívy Európskej spoločnosti pre sociológiu vidieka vytýčil ako centrálny problém rurálnej sociológie skúmanie sociálnych dôsledkov industrializácie poľnohospodárstva – a v tomto ohľade našiel živú podporu u sociológov v socialistických krajinách, ktorí si úplne nezávisle od dijonských jednaní vytýčili už skôr tento problém ako jeden z najvýznamnejších čo do hospodárskych i sociálnych a tým i politických dôsledkov. Sovietska sociológia tento problém začala rozpracovávať už pred piatimi rokmi, podobne sociológia poľská i československá, juhoslovanská a maďarská – a svedčí o tom aj mnoho prebiehajúcich i zahajovaných výskumov (napríklad výskum sociálnych dôsledkov industrializácie poľnohospodárstva, výskumná úloha Vysokej školy poľnohospodárskej v Prahe, Brne a Nitre)“ (Moravčíková, Kučírková, 2002, s. 20 – citované z diskusného príspevku J. Taubera na I. Celoštátnej konferencii československých sociológov v Špindlerovom Mlyne v novembri 1966 v sekcii Sociológia vidieka).

Na túto spoločenskú potrebu upozorňujú aj interné archívne záznamy zo zasadnutí kolégia rektora z 31. marca 1967 a 5. júna 1967 (nečíslované), kde sa doslova uvádza, že „výučba sociológie na VŠP má byť zameraná aplikovane na sociologické problémy v poľnohospodárstve“ a v tejto súvislosti sa uložilo uvedené „prejednať na ministerstve školstva na oddelení spoločenských vied a zosúladiť s pripravovanými celoštátnymi zásadami výučby sociológie“. Sociológia poľnohospodárstva sa objavila v študijných programoch od akademického roku 1966/1967. V nasledujúcom roku sa sociológia stala tiež súčasťou vedeckej prípravy vtedajších aspirantov. Ako potrebné sa ukázalo riešiť výučbu sociológie vytvorením samostatného pracoviska. Rozhodnutím kolégia rektora zo dňa 3. októbra 1968 prišlo k rozdeleniu Katedry marxistickej filozofie a vedeckého komunizmu na Katedru sociológie a politológie a na Katedru filozofie. Týmto sa však proces zaradenia sociológie do študijných programov VŠP a jej pracoviska do organizačných štruktúr PEF neskončil.

Na prelome šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov sa sociológia na VŠP zabezpečovala pracovníkmi Katedry marxistickej filozofie a vedeckého komunizmu, ktorí sa vo výučbe

orientovali predovšetkým na problematiku všeobecnej sociológie (K. Režný a I. Matúška) a E. Turi-Nagyovou a J. Bakšom, ktorí zas inklinovali k sociológii poľnohospodárstva. Okrem toho výučbu sociológie zabezpečovala aj Katedra organizácie pracovných procesov, na ktorú bola na základe rozhodnutia kolégia dekana v januári 1969 učebná disciplína Sociológia poľnohospodárstva vyčlenená, čo bolo súbežne riešené i prechodom pedagógov E. Turi-Nagyovej a J. Bakšu na túto katedru.

V roku 1970 bola rozhodnutím MŠ SSR z 26. februára zrušená Katedra marxistickej filozofie a vedeckého komunizmu a pedagógovia K. Režný a I. Matúška boli postupne v priebehu dvoch rokov prepustení zo služieb školstva. Od októbra 1972 rady sociológov na VŠP nedobrovoľne oslabila aj E. Turi-Nagyová. Strata týchto pedagógov pre sociológiu na VŠP bola o to citeľnejšia, že z prepustených zamestnancov boli v tom čase už dvaja kandidátmi sociologických vied. K. Režný získal vedeckú hodnosť po externom štúdiu na Karlovej univerzite v Prahe po úspešnej obhajobe záverečnej kandidátskej práce na tému „Zvláštnosti formovania triedy socialistického družstevného roľníctva na Slovensku“ v apríli 1966. E. Turi-Nagyová získala vedeckú hodnosť po externom štúdiu v Bratislave v júni 1970 po úspešnej obhajobe kandidátskej záverečnej práce na tému „K sociologickým problémom vnútorného riadenia JRD“.

Tzv. „normalizačné obdobie“ bolo pre sociológiu na VŠP zložité. Sociológia z neho vyšla síce oslabená, ale prežila v podobe aplikovanej disciplíny. V januári 1973 bola ako Sociológia poľnohospodárstva rozhodnutím Kolégia rektora VŠP organizačne pričlenená na Katedru pedagogiky, ktorá sa tým premenovala na Katedru pedagogiky a sociológie (s výnimkou rokov 1982 a 1987, kedy niesla svoj pôvodný názov). Toto zaradenie ovplyvnilo i obsahové zameranie jednotlivých disciplín sociológie. Diferenciácia sociológie na tomto pracovisku postupne vyústila do ďalších aplikovaných sociologických disciplín. K sociológii poľnohospodárstva pribudli sociológia vidieka, sociológia poľnohospodárskeho podniku a sociológia výchovy. Rozvoj týchto disciplín bol od uvedeného obdobia spojený s pracovníkmi tejto katedry – J. Bakšom, M. Antošovou a F. Majerčákom.

Obsahové zameranie výučby sociologických disciplín a sociologického výskumu bolo následne určované predovšetkým osobnosťou J. Bakšu, ktorý sa už od svojho príchodu na VŠP v septembri 1967 orientoval predovšetkým na problematiku sociológie poľnohospodárstva. Toto smerovanie sa prejavilo aj v jeho vedeckej orientácii či publikačných aktivitách. Od októbra 1968 do decembra 1971 externe študoval na

Sociologickom ústave SAV, kde aj úspešne obhájil záverečnú kandidátsku prácu na tému „K niektorým sociologickým problémom kultúrnych potrieb a záujmov družstevného roľníctva“. Už v decembri tohto roku odovzdal i habilitačnú prácu s názvom „Sociologické aspekty riadenia poľnohospodárstva“ a v decembri 1978 bol menovaný za docenta odboru sociológia.

Sociológovia pôsobiaci na VŠP spolupracovali na riešení výskumných problémov s významnými osobnosťami československej sociológie ako boli J. Tauber a A. Hirner, ktorý sa v roku 1974 dokonca zúčastnil záverečných skúšok na Katedre pedagogiky a sociológie ako predseda skúšobnej komisie u študentov doplnkového pedagogického štúdia učiteľov stredných poľnohospodárskych a lesníckych škôl. Prínosnou bola tiež ich spolupráca so sociologickými inštitúciami – napr. so Sociologickým ústavom SAV, ale aj spolupráca na medzinárodnej úrovni, napr. s vtedajším Európskym združením rurálnych sociológov. Výskumné zameranie sociológov na VŠP bolo v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia zamerané na nasledovné témy:

- Upevňovanie ekonomického zväzku robotníkov a roľníkov v Nitrianskom kraji
- Zvláštnosti formovania triedy socialistického družstevného roľníctva na Slovensku
- Vznik triedy socialistického družstevného roľníctva na Slovensku
- Dejiny kolektívizácie na Slovensku
- Sociologické problémy poľnohospodárskych podnikov
- Spoločenské dôsledky industrializácie poľnohospodárstva na Slovensku
- Spoločenské dôsledky mechanizácie poľnohospodárstva v ČSSR
- Difúzia vedecko-technických informácií v československom poľnohospodárstve
- Sociálne podmienky pracovnej aktivity v poľnohospodárstve
- Vplyv industrializácie poľnohospodárskej výroby na uspokojovanie kultúrno-spoločenských potrieb a záujmov profesionálne špecializovaných pracovných kolektívov
- Sociologické aspekty riadenia poľnohospodárstva
- Kultúrne potreby a záujmy družstevného roľníka
- Programovitá účasť industrializovaných poľnohospodárskych výrobných organizácií na riadení kultúrno-spoločenského rozvoja svojich pracovníkov
- Životné prostredie v procese utvárania podmienok ďalšieho rozvoja socialistického spôsobu života na vidieku
- Sociologické hľadiská výchovy.

Po tridsiatich rokoch svojej existencie na VŠP sa v roku 1994 sociológia opätovne organizačne pričlenila na Katedru spoločenských vied (ďalej KSV) spolu s pedagógmi, ktorí ju zabezpečovali – M. Antošovou a rehabilitovaným pedagógom I. Matúškom. Krátke obdobie bola výučba sociológie zabezpečovaná aj K. Režným v pozícii externého pracovníka.

Súčasnosť sociológie na SPU v Nitre

Predmety Sociológia a Sociológia vidieka a poľnohospodárstva sú v súčasnosti jednými z predmetov, ktorých výučbu zabezpečuje KSV pre jednotlivé fakulty SPU v Nitre. Sú zaradené do skupiny povinne voliteľných alebo voliteľných predmetov a v štruktúre výučby na prvom a druhom stupni štúdia obvykle figurujú vo vzájomnej nadväznosti. Obsah predmetov je tematicky rozčlenený a prispôbený vymedzenej časovej dotácii na jednotlivých fakultách univerzity a ich študijných programoch.

Cieľom predmetu Sociológia (Verejný katalóg predmetov, Informačný systém SPU v Nitre) je priblížiť a vysvetliť študentom význam sociologickej optiky pri posudzovaní, analýze a interpretácii spoločenských javov a procesov s ich praktickou aplikáciou najmä na ekonomické prostredie. Vzdelávacím výstupom je posilnenie schopnosti vnímať jednotlivé javy a procesy v širších spoločenských súvislostiach a zároveň rozvíjanie vyjadrovacích a komunikačných zručností študentov. Predmet charakterizuje sociológiu ako teoreticko-empirickú vedu, vymedzuje jej predmet i funkcie, zameriava sa na vysvetlenie sociologických pojmov a zákonitostí s poukázaním na odlišné prístupy k riešeniu problematiky spoločenského poriadku a oboznamuje s metódami a technikami sociologického výskumu. Okrem interpretácie významu kľúčových pojmov spoločnosť, sociálna skupina, sociálna štruktúra, sociálna mobilita, sociálna pozícia, status a rola, socializácia, sociálne učenie, sociálne správanie, predmet sa ťažiskovo orientuje na problematiku sociálnej zmeny a procesy modernizácie v súčasných spoločnostiach.

Predmet Sociológia vidieka a poľnohospodárstva (Verejný katalóg predmetov, Informačný systém SPU v Nitre) je vnútorne štruktúrovaný na dve základné časti – vybrané problémy zo sociológie vidieka a vybrané problémy zo sociológie poľnohospodárstva. V prvej téme nazvanej Podmienky vzniku a predmet sociológie vidieka sa študenti, ktorí absolvovali predmet Sociológia oboznamujú s miestom sociológie vidieka v štruktúre sociológie, podmienkami vzniku rurálnej sociológie a jej predmetom. Vývojom americkej a európskej rurálnej sociológie sa zaoberá ďalšia téma, v rámci ktorej sa podrobnejšie hodnotí vývoj československej sociológie vidieka. Pozornosť sa venuje charakteristike jednotlivých období,

ako aj ústredným osobnostiam a dôležitým inštitúciám. Teoretické prístupy k chápaniu vidieka ako sociálneho priestoru – dichotomický prístup, koncept kontinua mesta a vidieka, koncept o divergencii a konvergencii mesta s vidiekom uvádzajú tému nazvanú Vidiek ako sociálny priestor. V nej sa interpretuje obsah pojmov vidiek-vidiecky a vidiecky priestor sa vymedzuje v kontraste s priestorom mestským podľa znakov rôzneho charakteru – napr. podľa prostredia, osídlenia, technických a sociálno-ekonomických ukazovateľov, znakov sociálneho systému a pod. Okrem toho sa študenti oboznámia s niektorými definíciami vidieka jeho funkciami v spoločnosti. Charakteristika obsahu pojmov industrializácia, urbanizácia a ruralizácia a pôsobenie týchto procesov na vidiecke spoločenstvo v oblasti ekonomiky, kultúry a politiky je obsahom ďalšej témy. Doplnkovou témou je charakteristika marginality, jej podôb a dimenzií i zhodnotenie marginálnych území na Slovensku. Téma pomenovaná Vidiecka obec zahŕňa obsahové vymedzenie pojmov región, mikroregión, spoločenstvo dedinské a lokálne, vidiecka obec, susedstvo, atď. Okrem toho sa zaoberá i problematikou typológie vidieckych obcí na základe rôznych kritérií. Vidiecka obec sa chápe ako meniaci sa sociálny systém, ktorý je tvorený rôznymi sociálnymi inštitúciami - vidieckou a poľnohospodárskou rodinou, politickými, hospodárskymi, výchovnými, kultúrnymi a náboženskými inštitúciami. Ich charakteristike je venovaná téma Inštitúcie na vidieku. Procesmi, ktoré boli a sú príčinou vyčleňovania sociológie poľnohospodárstva zo sociológie vidieka, vzťahom sociológie vidieka a sociológie poľnohospodárstva sa uvádza blok tém zo sociológie poľnohospodárstva. V úvode sa porovnáva prístup k štúdiu poľnohospodárstva ako vnútornej záležitosti vidieka – čiže poľnohospodárstvo študované v rámci rurálnej sociológie a prístup k poľnohospodárstvu skúmanom na priesečníku viacerých vedných odborov – ekonomickej a politickej sociológie, sociálnej ekológie, sociológie podniku a práce. Stručne sa hodnotia dôvody vedeckého záujmu o poľnohospodárstvo pred vznikom sociológie a v jej prvopočiatoch ako pramene sociológie poľnohospodárstva. Ďalej sa vymedzuje objekt a predmet sociológie poľnohospodárstva. V nadväzujúcej téme sa predstavuje poľnohospodárstvo ako sociálna aktivita, charakterizujú sa špecifiká poľnohospodárskej výroby, vznikajúce vzťahy a vlastníctvo ako jedna zo základných inštitúcií v poľnohospodárstve, na základe ktorého sa formujú konkrétne spôsoby jeho organizácie v poľnohospodárstve. Funkcie poľnohospodárstva v súčasnej spoločnosti – t.j. výrobná-ekonomická, ekologická a sociálna funkcia sú predmetom ďalšej témy, v ktorej sa kladie dôraz na obsah sociálnej funkcie poľnohospodárstva a ukazovatele jej kvantitatívnej i kvalitatívnej dimenzie. Vývoj agrárnej štruktúry na slovenskom vidieku v 20. storočí je názov

témy, ktorá má za úlohu ilustrovať podobu slovenského poľnohospodárstva v rôznych socioekonomických situáciách spoločnosti. Popisuje sa v nej komasácia, parcelácia a vlastnícke vzťahy v období 1. ČSR, zmeny v pozemkovom vlastníctve počas Slovenského štátu, pozemkové reformy ľudovo-demokratického Československa, kolektivizácia a socializácia slovenského poľnohospodárstva a transformačné procesy. Študenti sa tiež oboznamujú so súčasnou štruktúrou rezortu poľnohospodárstva na Slovensku – odvetviami patriacimi do rezortu poľnohospodárstva, výskumom, školstvom, informatikou, ako aj typmi podnikov a štruktúrou pracovníkov v rezorte poľnohospodárstva podľa údajov z poľnohospodárskeho cenzu, Zelenej správy a ďalších relevantných zdrojov. Doplnkovými témami sú spôsob života, voľný čas a hodnotové orientácie vidieckej a poľnohospodárskej populácie, ako aj problematika ekológie v poľnohospodárstve (trvalo udržateľný rozvoj, alternatívne poľnohospodárstvo a pod.).

Výskumné projekty, na ktorých od polovice deväťdesiatych rokov 20. storočia participovali či participujú súčasní pracovníci KSV, alebo ktoré boli a sú nimi koordinované, sa zameriavajú postupne na rôzne špecifické skupiny vidieckej a poľnohospodárskej populácie, ako aj na reflexiu problematiky transformácie a tranzície v období postsocializmu:

- Formovanie sociálnej skupiny SHR v procese transformácie poľnohospodárstva v okrese Nitra
- Rural Household Adaptation to Transformation Process in Central Europe
- Prejavy sociálno-ekologického vedomia súčasnej vidieckej populácie
- Sociálna a občianska participácia vidieckej mládeže
- Sociálne a morálne aspekty ekonomického a občianskeho života vidieckej mládeže.

Okrem výučby a výskumu sa pracovníci KSV podieľajú i na aktivitách SPU v oblasti ďalšieho vzdelávania pre vidiek a poľnohospodárstvo, čo predstavuje dôležité prepojenie oblasti vzdelávania a praxe a zmysluplný spôsob diseminácie výskumných poznatkov a zistení.

K perspektívam sociológie na SPU v Nitre

Sociologické disciplíny na SPU v Nitre, zabezpečované KSV predstavujú dôležitý článok interdisciplinárnych vzťahov. Sociológia sa na SPU vyučuje od školského roku 1965/66 a Sociológia poľnohospodárstva od roku 1966/67. Prostredníctvom Sociológie a jej aplikovaných disciplín KSV poskytuje základné vedomosti budúcim ekonomickým inžinierom v oblasti existencie a prejavov sociálnych systémov, javov a procesov, sociálnych vzťahov a práce s ľuďmi. Sociologické disciplíny vyučované na SPU v Nitre zohľadňovali a

budú zohľadňovať jedinečnosť univerzity. Táto skutočnosť bude i naďalej ovplyvňovať obsah sociologických akademických disciplín i smerovanie sociologického výskumu na tejto univerzite. Sociológia bude plniť funkciu humanizácie technokratického vzdelávania, rozvíjania abstraktného myslenia študentov technických študijných programov, rozvíjania sociologickej imaginácie a chápania ekonomických procesov v širších sociálnych súvislostiach, ako aj socio-technickú funkciu realizovanú vo vedecko-výskumnej činnosti katedry či funkciu „popularizátora“ sociológie. Budúcnosť by mala priniesť výraznejšie zameranie sa sociológie na problematiku ekonomickej sociológie, sociológie práce, sociológie podniku a taktiež výraznejšie odozvy na dlhodobé úsilie o interdisciplinárnu a interinstitucionálnu spoluprácu.

Sociologické predmety by mali umožniť absolventom univerzity poľnohospodárskeho zamerania jasnejšie a adekvátnejšie pochopenie a orientáciu v sociálnom a kultúrnom prostredí, v ktorom sa predpokladá jeho ďalšie pôsobenie. Pochopiť vznik a priebeh rozličných sociálnych situácií, vidieť v sebe integrálnu súčasť spoločnosti sprostredkovanú cez sociálne pozície a skupiny viažuce sa k vidieku a poľnohospodárstvu ako miestu profesionálnej, ale i bežnej každodennej existencie, byť citliví ku kultúrnym rozdielom a chápať pôvod hodnôt, ktoré môžu byť pohnútkou k ináč nezrozumiteľnému konaniu a správaniu – to všetko sú požiadavky kladené na človeka v každej jeho roli, či už profesionálnej alebo súkromnej. Sociokultúrna orientácia jednotlivca predpokladaná v prostredí vidieka a poľnohospodárskej výroby, ako doplnok jeho profesionálnej pôsobnosti, je významná i z hľadiska sociálneho aktérstva – v zmysle schopnosti napomáhať spoluvytváraníu sociálnych situácií a obohacovania ich o kultúrny rozmer, nielen ich pasívnemu prijímaníu. Sociológia tak môže dokumentovať praktický význam svojej kognitívnej funkcie.

Zoznam bibliografických odkazov

[1] Moravčíková, Danko, Kučírková, Drahomíra. *Rurálna sociológia*. VES SPU v Nitre: 2002. 116 s. ISBN 80-8069-153-3.

[2] *Verejný katalóg predmetov*[online]. Nitra: Informačný systém, [2012/13] [cit. 2012-09-03]. Dostupný z www: <<http://is.uniag.sk/katalog/index.pl>>.

Kontakt

PhDr. Pavol Barát, Mgr. Ing. Danko Moravčíková, PhD., Katedra spoločenských vied FEM SPU v Nitre, Štúrova 51, 949 59 Nitra, pavol.barat@uniag.sk, danka.moravcikova@uniag.sk